

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirke historiske samlinger 1971

*Udgivet af Selskabet
for Danmarks Kirkehistorie
under redaktion af
Niels Knud Andersen
Leif Grane
Martin Schwarz Lausten*

G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

der er udgivet af »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« siden 1849 er planlagt til at udkomme med et bind årligt, som sendes til medlemmerne af Selskabet. Subskriptionsprisen for 1970 er fastsat til kr. 35. – incl. moms. For ikke-medlemmer er prisen kr. 39. – incl. moms. Indmeldelse i Selskabet sker ved skriftlig henvendelse til »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, c/o Institut for dansk Kirkehistorie, Vodroffsvej 8, 1900 København V. Samtidig bedes man oplyse, gennem hvilken boghandler man ønsker Kirkehistoriske Samlinger leveret. Betaling for abonnementet er tillige medlemskontingent. For studerende forefindes en rabatordning. Også biblioteker og lignende institutioner kan indtræde som medlemmer. Af tidligere udsendte rækker haves endnu diverse årgange, som kan købes ved henvendelse til Instituttet. Om Selskabets aftale vedr. medlemsrabat på værker, udsendt af Institut for dansk Kirkehistorie, se nedenfor p. 230. Eventuelle manuskripter til Kirkehistoriske Samlinger bedes indsendt til redaktionen på ovennævnte adresse.

STYRELSEN

i

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

- Professor, dr. theol. NIELS KNUD ANDERSEN (1958). Formand (1964).
Professor, dr. theol. P. G. LINDHARDT (1949). Næstformand (1964).
Amanuensis, cand. theol. MARTIN SCHWARZ LAUSTEN (1968). Sekretær (1968).
Provst CARL TROCK (1959). Kasserer (1959).
Pastor emeritus, dr. theol. L. P. FABRICIUS (1949).
Afdelingsleder, dr. theol. KNUD BANNING (1958).
Afdelingsleder, dr. theol. K. E. BUGGE (1960).
Professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP (1963).
Docent, dr. theol. ANDERS PONTOPPIDAN THYSSEN (1964).
Professor, dr. theol. JAKOB BALLING (1965).
Professor, dr. theol. LEIF GRANE (1965).
Professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ (1968).
Professor, dr. phil. OTTO NORN (1968).

ISBN 87 12 45988 7

Fr. Bagges kgl. Hofbogtrykkeri

INDHOLD

Christian II's franciskanske broderskabsbrev af J. NYBO RASMUSSEN	side 1
Michael Sjølevejer. Et bidrag til forståelsen af sjælevejningsscenen på danske kalkmalerier fra middelalderen. Af KNUD BANNING	25
Klostren i abbot Vilhelms brev. Af TORE NYBERG ..	45
Danskt pärmfynd från 1568: Hans Tausens Salmebog. Af DICK HELANDER	58
Messen i Hans Thomissøns salmebog. Af KAJ MOGENSEN	100
Frederik August Hertz. Lægprædikant og socialist. Af ARNE PEDERSEN	130
Om det kirkelige Råds tilblivelse. En undersøgelse af handlingerne i præstekonventerne 1881-83. Af CARL TROCK	157
1970. En oversigt ved CARL TROCK	174
Nordiskt Institut för Kyrkohistorisk Forskning. Af LARS ÖSTERLIN	215
Forfatternes adresser	221
Register ved ANNE-GRETHER LAUSTEN	222
Rabatordning	230

Christian II's franciskanske broderskabsbrev

Af J. Nybo Rasmussen

Med rette betragtes *Reformationen* som en *religiøs* krise, der af historikerne må udforskes som en *fromheds- og teologihistorisk* begivenhed. Men det er lige så berettiget at opfatte den som den afgørende fase af den *revolution*, gennem hvilken samfundene i Nordeuropa fra Middelalderen gik ind i Den nyere Tid. Forskningen står endnu kun ved tærsklen til undersøgelsen af, hvorledes forholdet mellem disse to aspekter i virkeligheden var. En nøglebetydning tilkom der dog uden tvivl *fyrstemagten*, for skønt det naturligvis er en utilladelig forenkling at ville se de enkelte vesteuropæiske landes konfessionelle skæbne blot som en simpel følge af fyrsternes valg mellem katolicismen og protestantismens forskellige varianter, altså som »*cujus regio ejus religio*« i praksis, så spillede de verdslige øvrigheder dog en såre afgørende rolle for begivenhedsforløbet i både politisk og religiøs henseende. Også for den danske reformations historie var de forskellige kongers og tronprætenders religiøse holdning og deraf følgende kirkepolitik en faktor af største betydning. De handlede selv, og der blev handlet med dem efter *konfessionens politiske betydning*.

Dette gælder ikke mindst *Christian II*, hvis levetid 1481–1559 omfattede hele reformationsperioden i vort land. Aktivt og passivt, som prins, som konge og som politisk fange var han hele tiden på een eller anden måde *nøglefigur* i det komplicerede spil, der da forvandlede Nordens politiske, kirkelige og sociale billede.

Det er temmelig ujævnt, i hvilken grad de enkelte faser af hans eget *religiøse liv* er kendt. Man har generelt betegnet hans kirkepolitik i de første kongear som *reformkatolsk*. Noget nøjere undersøgt er hans kontakt med de *revolutionære præster* fra Wittenberg 1521–22[1]. Derimod har den egentlige *evangeliske vækkelse*, som

[1] J. Oskar Andersen: »Overfor kirkebruddet« Kbhvn. 1917.

greb ham under landflygtigheden fra 1524, trods sin store betydning ikke været særligt studeret. Hans tilbagevenden til *katolicismen* 1529 antages, og formodentlig med rette, at være et rent politisk træk, et stykke praktisk machiavellisme, hvis formål var at opnå Karl Vs og de nordiske katolske kredsers støtte til tilbageerobningsforsøget 1531–32. I Norge bekendte han sig hurtigt atter til *evangeliet*. Hvad angår Christian II's religion i *fangenskabsårene* er der ydet et bidrag fra psykiatrisk side[2], der dog ikke har skabt fuld klarhed. *Renæssancemenneskets* vældige spændvidde, den individualistiske selvrealisation i stærke uformidlede modsætninger på godt og ondt legemliggjordes vel mere i Christian II end i nogen anden kendt nordisk personlighed.

Nærværende undersøgelse har som sit centrale emne et brev i Christian II's arkiv i Rigsarkivet[3], nemlig det *broderskabsbrev*, han modtog fra *franciskanerordenen* i forbindelse med sin tronbestigelse 1513. Det har hidtil, vel på grund af sin manglende politiske betydning, henligget temmelig upåagtet[4], men ikke desto mindre vil det vise sig i betragtning af omstændigheder og personligheder omkring dets tilblivelse at kaste lys over en hidtil ukendt fase af Christian II's religiøse historie, nemlig hans ungdoms *forhold til de reformerede franciskanere, observanterne*, der i så høj grad havde været hans forældres, kong Hans og dronning Christines, foretrukne orden.

Brevet er skrevet på et stykke godt pergament 23×32 cm i format og velbevaret bortset fra nogle huller i den øverste del, der medfører lakuner i tekstens første linier. Denne er skrevet i sengotisk kursiv af et udansk præg, rutineret kunstfærdigt, men let læseligt. Teksten følger herefter på latin og i dansk oversættelse[5]:

»Illustrissimo ac serinissimo Prin [cipi domino] cristierno dei gratia Datie Suetie Noruegie g[otorum] slauororumque regi nec-

[2] Poul J. Reiter: »Christian II« Kbhvn. 1942.

[3] Christian II's arkiv nr. 33a.

[4] Johs. Lindbæk: »De danske Franciskanerklostre« Kbhvn. 1914, s. 71 og note 132. Det siges der fejlagtigt, at brevet var til Christian II og hans *moder*, mens teksten har »consorti sui«, hvilket her kun kan tolkes som hustru. Dette var dels normalt i disse breve til lægfolk, dels er der afsat plads til navnet. I 1513 var kongen endnu ikke gift, mens dronning Christine jo var ordenen såre vel bekendt.

[5] En tak til dr. phil. J. Pinborg for gennemsyn af transskription og oversættelse.

non serenissime principisse domine [et . . .] predilectissime consorti sue in christo et virg[ine] Maria sibi dilectissimis ac deo et beato francisco deuotis p[ater fr. Gilb]ertus Nicolai omnium fratrum minorum de obseruantia cismontanorum seruus et generalis vicarius salutem in [f ? M]arie virginis ac bonis perfrui sempiternis.

Quamuis ex caritatis debito cunctis in Christiana religione deg[enti]bus pietati[s ? s]ubsidia precibus suffragiis ac exemplis eorum salutem procurando impendere teneamur Illis tamen lo[ng]e amplius obligamur quorum dilectionem certis beneficiorum indiciis ut elemosinarum largitione ac spetiali subsidio frequentius experimur.

Proinde dilectionis vestre sinceritatem quam ad nostrum ordinem et presertim obseruantie seu familie nostre statum ut fertur geritis pio attendens animo dignum putauit et diuine acceptabile voluntati ut ab ipso ordine spetialium gratiarum prerogatiuam sentiatis.

Et quia vestre caritati vices in temporalibus rependere non valemus in spiritualibus saltem quantum cum deo possumus recompensare debemus. Eapropter vos ad confraternitatem nostram et uniuersa ac singula nostre obseruantie suffragia in vita pariter et morte recipio.

Omnium spetialium bonorum videlicet missarum, orationum, deuotionum, diuinorum officiorum, suffragiorum, meditacionum, jeiuniorum, abstinentiarum, penitentiarum, llaborum ceterorumque bonorum operum que per ffratres et sorores sancte clare necnon et beate Marie annuntiationis seu conceptionis ac per ffratres et sorores tertii ordinis sub nostri regulari obseruantia et obedientia militantes operari et acceptare dignabitur diuina clementia saluatoris nostri spetialem participationem presentium tenore gratiose conferendo ut multiplici suffragiorum adiuti presidio et hic gratie augmentum et in futuro glorie eterne premium mereamini possidere.

In hujus autem concessionis fidum testimonium sigillum mei officii presentibus duxi appendendum.

Datum in conuentu nostre Ganderszemensi prouintie Saxonie tertia die mensis iulii anno incarnationis dominice millesimo quingentesimo tercio decimo.

G. Nicolai . . .«

»Til den meget berømte og ædle fyrste hr. Christian af Guds nåde Danmarks, Sveriges, Norges, de goters og slavers konge, samt til den højædle fyrstinde fru , hans højtelskede hustru, sender fader broder Gilbert Nicolai, de cismontanske mindrebrødre af observansens tjener og generalvikar, som sine i Kristus og jomfru Maria elskede og den salige Frans hengivne hilsen i (?) jomfru Maria, og måtte I nyde de evige goder!

Skønt vi af den kærlighed, der er os pålagt, forpligtes til at yde alle dem bistand, der lever i den kristne religion, idet vi hjælper dem til at opnå deres frelse med bønner, lidelser og eksempel, så er vi dog endnu mere forpligtede dertil overfor dem, hvis gode vilje vi ved tydelige velgerningers vidnesbyrd hyppigt erfarer, f.eks. ved rigelige almisser og ved særlig hyppig bistand.

I kærlig besindelse på oprigtigheden af den velvilje, som I har vist vor orden og især imod vor observans' eller families samfund, har jeg anset det for at være værdigt og overensstemmende med Guds vilje, at I fra samme orden udmærkes med særlige gunstbevisninger.

Da vi ikke formår at gengælde jeres kærlighed med timelige ting, så bør vi jo så meget mere i de åndelige lønne jer så godt, som vi med Guds hjælp kan. Derfor optager jeg jer i vort broderskab og i alle og hver enkelt af vor observans' rettigheder i livet såvel som i døden.

Ved dette brev meddeles jer især en særlig andel i alle de goder, nemlig messer, bønner, andagter, tidebønner, forbønner, meditationer, faste, afholdenhed, bodsøvelser, arbejde og øvrige gode gerninger, som gøres af brødrene, af St. Claras søstre og af den salige Marias bebudelses eller undfangelses søstre og af de brødre og søstre af tredieordenen, der kæmper i overholdelse af og i lydighed mod vor regel, og som vor Frelasers guddommelige mildhed værdiges at modtage, således at I hjulpet af mangfoldig bistands hjælp må fortjene at vinde denne nådes vækst og i fremtiden den evige herligheds løn.

Som et tro vidnesbyrd om denne tilståelse har jeg ladet mit nærværende embeds segl hænge herunder.

Givet i vort kloster i Gandersheim i provinsen Saxonien den 3. juli det Herrens år 1513.

G. Nicolai.«

Lakunerne har ladet sig rekonstruere med nogenlunde sikkerhed, mest af betydningssammenhængen. At udstederens fornavn var Gilbertus, fremgår dog ikke af teksten, ejheller af underskriften, der er ejendommeligt ved, at kun »Nicolai« uden videre lader sig læse, mens »G« er omdannet til et symbolsk tegn ved indskrivning med »A«, og »M«, også efter »Nicolai« findes nogle symboler tegnede, hvis mening ikke er klar. Imidlertid vides det, at de nordeuropæiske *franciskanerobservanters generalvikar* på den tid hed broder Gilbert Nicolai [6]. Desuden har brevet plica med rester af en genemsyret seglsnor. Af *seglet* selv findes kun et løst brudstykke, nemlig den nederste del. Det er af rødt voks, mandelformet og fremstiller en kjortelklædt figur stående over en lilje og omgivet af stjerner. Det er ganske givet Gilbert Nicolais segl.

Inden der siges mere om denne mand nogle bemærkninger om brevets almindelige karakter. Af genre er det et eksempel på de i senmiddelalderen såre hyppige *broderskabs-* (confraternitets-) eller *delagtigheds-* (participations-) *breve*. Sådanne kunne meddeles af ordensprælater til personer eller korporationer udenfor ordenen. De pågældende knyttedes derved til ordenen som dens »brødre« eller åndelige venner, idet ordenen derved viste sin erkendtlighed for viste velgerninger eller tjenester. Derimod indebar tilknytningen ikke nogen fast eller fremtidig forpligtelse for modtageren, dette broderskabsforhold må altså *ikke*, hvad ofte er sket, forveksles med den såkaldte »*tredieordenen*«, der bestod af lægfolk, som selv havde aflagt visse begrænsede løfter. De må heller ikke forveksles med de religiøse *broderskaber* af nærmest gildeagtig karakter, der dengang var udbredte, som f.eks. rosenkransbroderskaberne. Broderskabsbrevet var en ensidig *gestus fra* ordenens side, og det bånd, det knyttede, må betragtes som en tak og et tilbud til modtageren [7]. Man kan vel bedst sammenligne det med nutidens begreb »æresmedlem«.

Teologisk var baggrunden for delagtighedsbrevene læren om de i Kristi nåde gjorde gerningers *fortjenstlighed* overfor Gud og andre mennesker og muligheden for i kraft af troen på »*de helliges samfund*« at lade frugten af den ene kristnes gode gerninger komme den anden til gode. Dette kunne ikke blot ske ved privat forbøn,

[6] H. Holzapfel: »Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens« Freiburg in Br. 1909 s. 695.

[7] J. Gallen: »Klosterväsen« i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder bd. VIII, s. 573.

men hørte på en generel måde under den *nøglemagt*, der tilkom kirkens hierarki, i særdeleshed paven, men som også kunne delegeres ordensprælaterne, i franciskanerordenen ned til de enkelte provincialministre, ja kustoder. Disse kunne da, som delagtighedsbrevene viser, meddele udenforstående *andel* i deres egne undergivnes fortjenester.

Det er velkendt, i hvor høj grad denne side af katolsk teologi i det hele taget betonedes i senmiddelalderen, hvor den begrundede så tidstypiske fænomener som stiftelser af messer for levende og døde, afladspraksis og helgenpåkaldelse, idet den så at sige førte sine *kirkesociologiske konsekvenser* til det yderste. Det er ligeledes velkendt, i hvor høj grad *Luthers protest* netop gjaldt ikke blot de åbenlyse misbrug, der med påberåbelse af denne teologi fandt sted, men også dennes egne forudsætninger. Populært førte dette til anklagerne mod katolicismen og ordnerne for at lære gerningsretfærdighed og tilmed for på simonistisk, ja bedragerisk vis mod jordiske goder at »sælge« egne gode gerninger til lettroende kristne.

En nøjere idehistorisk analyse skal ikke forsøges, men retfærdigvis må man også her skelne mellem brug og misbrug. Selv i sin efter katolsk opfattelse berettigede form er det dog klart, at institutionen ikke lader sig forene med det lutherske trosprincip.

Der kendes fra middelalderens sidste århundrede talrige *eksempler* på broderskabsbreve også fra Danmark. Det her forelagte adskiller sig i sit hovedindhold ikke fra de øvrige. De danske *franciskanerministre* udstedte dem også. *Konventualerne* vides f. eks. her i landet at have optaget borgerlige gilder som ordenens brødre, således skomagerlavet i Odense 1402, »Vor Frue og St. Barbara-gildet« samt købmandsgildet i Randers i slutningen af århundredet samt især adelige ægtepar[8]. De moderne arbejdende *observanter* tog bogtrykkerkunsten i anvendelse og fik ca. 1500 fremstillet en *trykt formular* hos *Gotfred af Ghemen*. Der var ladt plads åben, så navnene blot behøvede at indskrives af provincialen. Den senere kendte franciskaner *Lütke Naamensens* fromme og velstående forældre i *Flensborg* fik flere gange sådanne broderskabsbreve udstedt til sig og deres børn[9]. Den trykte formular, de

[8] Lindbæk: »De danske franciskanerklostre« s. 42, 46–47 med noter.

[9] I. Colijn: »Et nyfundet dansk confraternitetsbrev« i Nord. Tidsskr. for Bog- og Biblioteksvæsen 1916, s. 166–169. – O. H. Møller: »Vermischte Nachrichten und Urkunden, welche Ludolphum Naamani betreffen,« Flensborg 1775, s. 12–18.

danske observanter i disse tilfælde benyttede, afviger fra den af Gilbert Nicolai anvendte ved også at indeholde et tilsagn om, at modtageren efter døden ville få andel i de for ordenens afdøde velgørere læste *sjælemesser*. Sammenholdt med, at brevet til Christian II også ellers bærer stærkere præg af humanismens stil, kunne dette tyde på en begyndende hensyntagen til den *kritik af misbrug og misforståelser*, der allerede da var fremme blandt tidens mere avancerede katolske teologer.

Skønt brevet efter sin genre altså ikke er noget usædvanligt, har det dog en særlig historisk interesse, ikke blot ved vistnok at være det eneste bevarede broderskabsbrev, en nordisk konge har modtaget fra en katolsk orden, men også på grund af dets fremkomst, som det nu skal søges fremstillet.

Broder Gilbert Nicolai, der udstedte brevet, betegner sig heri som »de *cismontane* mindrebrødre af observansens tjener og *generalvikar*«. Allerede 1443 havde de *observantiske* (reformerede) franciskanere opnået exemption overfor de ikke-reformerede generaler ved at få ret til selv at vælge *to generalvikarer* som deres ledere, een for hver af de to halvdele af ordenen, der fandtes en gammel hævde for. Disse bar oprindelig *gammelromerske betegnelser*, der genoplivedes ved at betegne provinserne i Italien som »*cismontane*« og dem udenfor Alperne som »*transmontane*«, men dels fulgte grænsen ikke Alperne, dels blev det en art »stående vittighed« indenfor ordenen, at ingen ville kalde sig selv for »*transmontan*«, idet alle betegnede sig som »*cismontane*« i en art spøgefuldstreaktion mod romersk centralisme. Vi finder dette træk også hos de danske franciskanere allerede omkring 1400[10], og altså her i Gilbert Nicolais embedsbetegnelse, der viser, at man nu helt måtte have glemt, at der oprindeligt var tale om en vittighed. Hans *embedsområde* var den transalpine halvdel af ordenen, der omfattede hele *Vesteuropa* fra *Spanien* over *Frankrig*, *England* og *Tyskland* til provinsen »*Dacia*« i *Norden*. Af dennes 48 klostre var 1513 17 af de danske kommet ind under observansen og havde dermed generalvikaren Gilbert Nicolai som højeste foresatte.

Gilbert Nicolai var franskmand og blev født ca. 1460 i byen *Riom* i *Auvergne*. Omkring 20 år gammel forlod han sin borgerlige familie og blev optaget i franciskanerordenen i klostret *Notre Dame la Fond* ved *la Rochelle*. Dette kloster tilhørte observansen

[10] Sam. Cavallin: »Bland latinska inskrifter i Ystads klosterkyrka«. Skrifter utg. av Ystads fornminnesförening VII, Ystad 1957, s. 54–55.

i provinsen *Touraine Pictavienne*, hvor bevægelsens vugge i Frankrig havde stået [11]. Han var en ivrig ordensmand og, som det var karakteristisk for observanterne, lagde han især vægt på *fattigdomsløftets* strenge overholdelse. Sin *teologiske uddannelse* fik han i ordenens franske *studiehuse*. Universitetsstudier vides han ikke at have drevet, men 1517 fik han den teologiske doktorgrad af pave Leo X, og han har uden tvivl stået på højden af datidens gejstlige dannelse. I hans ungdom fandt en *Bonaventura-renæssance* sted blandt franciskanerne, hvilken især tog fart efter denne store skolastikers helgenkåring 1482. Broder Gilbert studerede teologi efter de nye trykte udgaver af *Bonaventuras Sentenskommentar*, der da udsendtes i talrige oplag. Også de danske franciskanere benyttede dem, så sent som 1537 bestemtes bind II deraf til brug for franciskanerne i *Ribe*, som det fremgår af dedikationen i det endnu bevarede eksemplar i *St. Nicolai biblioteket* i *Flensborg* (Stadtmuseum nr. 15.260) [12].

Efter præstevielsen virkede broder Gilbert nogle år som lektor i studieklostrene, men blev 1490 formentlig ved sin berømte medbroder, prædikanten *Olivier Maillards*, formidling gardian i klostret i *Amboise*. Samtidig med overtagelsen af dette embede overtog han fra sin forgænger et andet hverv, der skulle få afgørende indflydelse på resten af hans liv, nemlig som skriftefader for prinsesse *Jeanne de France*, *Ludvig XI's* datter, søster til den regerende konge, *Karl VIII* og selv gift med *Ludvig af Orleans*, den senere kong *Ludvig XII*. Den unge franciskaner kunne herved have haft udsigt til at ende sine dage som en feteret og indflydelsesrig hofteolog, men det kom til at gå ganske anderledes, for Jeannes ægteskab var et af historiens berømteste ulykkelige, ja tragiske ægteskaber.

Historien herom kan ikke i enkeltheder udredes, men det menneskelige, politiske og religiøse drama, den var, har inspireret franske historikere til adskillige behandlinger [13]. Hvad der skal fortælles her, kan opfattes som kommentar til, at Gilbert Nicolai i broderskabsbrevet til Christian II ikke blot meddeler ham andel

[11] Hovedkilde til det følgende er Othon de Pavie OFM: »Le bienheureuse Gabriel Maria OFM et l'ordre de l'Annonciade«, Bourges 1913.

[12] Jvf. P. D. Steidl: »Lütke Naamensen« i »Credo«, Hålsingborg 1936, s. 72.

[13] Her er især benyttet Guy Chastel: »Sainte Jeanne de France« i »Editions Franciscaines«. Paris 1950. Med litteraturliste.

i de gode gerninger, der måtte blive gjort af franciskanerne, klariserne og tertiarerne, men også af »den salige Marias bebudelses eller undfangelses søstre«. Hvad mentes med disse søstre og hvad havde franciskaneren broder Gilbert med dem at gøre? Svaret herpå ligger i, hvorledes hans forhold til Jeanne de France kom til at udvikle sig.

Allerede umiddelbart efter sin fødsel var Jeanne blevet udset til brud for den unge hertug af *Orleans*. Bagved lå Ludvig XI's politiske beregning om derved at inddrage slægtens vældige forleneringer under kronen. Da pigen voksede til, viste det sig imidlertid, at hun ikke besad den skønhed og kvindelige tiltrækning, der kunne gøre indtryk på en ung fransk hertugs hjerte, tværtimod var hun lille, havde skæve skuldre og en haltende gang. Hendes fader, kongen, var kynisk nok til heri ligefrem at se en chance for, at ægteskabet ville blive barnløst, hvilket ville begunstige hans plan om hertugdømmets hjemfald til kronen. Han gennemtvang derfor trods protester ægteskabet i 1476. Hertugen nægtede imidlertid at leve sammen med Jeanne, og da *Karl VIII* afløste Ludvig XI på tronen 1483, blev det ikke bedre. Ludvig af *Orleans* stiftede desuden også en politisk sammensværgelse af utilfredse vassaler imod kongen. Denne endte med et regulært slag, efter hvilket Ludvig som højforræder fængsledes på slottet i *Bourges*. I denne situation viste Jeanne ham yderste troskab. Trods den ringeagt, ja forstødelse, hun havde været udsat for, gjorde hun alt for at redde hans liv og opnå hans benådning hos broderen, hvilket efter tre års forløb endte med, at han blev sat på fri fod. Også ægteskabet syntes derefter en tid normaliseret, men det varede ikke længe, før hertugen i realiteten lod sin hustru i stikken, skønt han ikke vovede noget åbent brud, så længe Karl levede. Men Karl VIII døde 1498 og Ludvig efterfulgte ham som kong *Ludvig XII*.

Hermed slog skæbnetimen for hans og Jeannes ægteskab, så meget mere, som han nu ønskede at gifte sig med forgængerens enke, *Anne af Bretagne*, arvingen til det sidste store uafhængige franske len. I august 1498 henvendte Ludvig sig til paven, der udnævnte en *gejstlig domstol* til bedømmelse af ægteskabets gyldighed efter kanonisk ret. Sagen har ejendommelige paralleler til den tilsvarende sag mellem *Henrik VIII* af England og *Catharina af Aragonien* en generation senere. Kongens jurister procederede især på to punkter: 1) at Jeanne på grund af legemsbrist

var incapabel til ægteskab og 2) at dette havde været påtvunget, og et tvunget løfte var ifølge kanonisk ret ikke bindende[14].

Jeannes forsvar mod det første punkt bestod i bevidnet hævde af, at hun »ikke led af nogen deformitet, der hindrede hende i at være hustru eller at få børn«, skønt hun indrømmede ikke at være »så smuk som andre kvinder«. Det andet punkt var det afgørende i sagen. Jeannes forsvarere nægtede ikke, at faderen havde udøvet tvang, men anførte, at den manglende protest fra Ludvigs side på et senere tidspunkt, da tvangen var ophørt, og især det ægteskabelige samlivs faktiske fuldbyrdelse måtte ophæve ugyldigheden. Det var allerede da et ægteskabsjuridisk princip, at »cohabitation couvre la crainte«. Det springende punkt måtte da blive, om ægteskabet virkelig havde været fuldbyrdet eller ikke. Her stod nu påstand mod påstand, hele senmiddelalderens på en gang forfinede og barbariske juridisme slår een i møde i denne delikate procesuelle situation.

Kongens prokurator krævede en legemlig undersøgelse af dronningen, der dog stolt vægrede sig imod en sådan ydmygelse, og i stedet efter overvejelse afæskede kongen, at han med *højeste ed* (juramentum veritatis) for retten skulle bevidne sandheden af sin erklæring om, at ægteskabet ikke var legemlig fuldbyrdet. Det må her tages i betragtning, at en salvet konges ed efter datidens jura ansås for at besidde særlig retslig beviskraft i sig selv. Ludvig XII aflagde denne ed, og på grundlag heraf erklærede den kirkelige domstol 17. dec. 1498 i kirken St. Denis i Amboise hans ægteskab med Jeanne for *ugyldigt*.

Da *dommen* var afsagt, var det dommernes opgave at *forkynde* den for Jeanne på slottet, og de ledsagedes i dette pinlige hverv af hendes skriftefader, broder *Gilbert Nicolai*. Ifølge en ordens- og familietradition skal han have skilt sig fra opgaven ved at putte dommen i kutteærmet og ved indtrædelsen at henvende sig til Jeanne med ordene: »Frue, jeg har et ærme fuldt af tålmodighed at sælge. Vil De købe det? det har man altid brug for«. Hun svarede: »Mon père, bringer De mig den nyhed, at jeg ikke længere er dronning af Frankrig? Hvis ja, da hjælpe mig Gud! Jeg tilstår, at jeg har god brug for tålmodighed«. Derefter kunne de to dommere oplæse dommen, der nær havde knust hende. Kun hendes

[14] Aktudgave i Maulde: »Procédures politiques du régne de Louis XII« s. 787–1132.

dybe religiøsitet hjalp hende igennem den følgende tid. Folket var overbevist om hendes uskyld og var ved at lynche dommerne. Kongen forlenede hende med hertugdømmet *Berry* og en pension, der satte hende i stand til at leve nogenlunde standsmæssigt på slottet i *Bourges*. Hun kunne nu have levet videre i den forstødtes selvmedlidende bitterhed, eller hun kunne med kirkens velsignelse have søgt en bedre lykke i et nyt ægteskab, hun var jo endnu kun 34 år gammel og trods alt født prinsesse.

Men hun fulgte ingen af disse veje, der stod hende åbne, men et religiøst kald, der må være modnet i de foregående trængselsår, og som nu fik form i en plan om at grundlægge en *ny nonneorden*. Broder Gilbert Nicolai var hendes rådgiver, og han forsøgte først at få hende til at grundlægge et *klarisserkloster*, altså af hans egen ordens kvindelige gren, ganske som den samtidige danske dronning Christine gjorde i *København* 1505 og i *Odense* 1522, og ganske som så mange andre af tidens franciskanerbejærede fyrstinder og fyrster gjorde det.

Men Jeanne afviste alle hans argumenter, og fastholdt sin egen inspirations rigtighed. Til sidst måtte han bøje sig og så nu sin opgave i at vejlede hende teologisk med at få formuleret ideerne til en konkret ordensregel, der kunne opnå kirkelig godkendelse. I sin første form godkendtes regelen af pave Alexander VI 1502 som »la Règle des Dix Plaisirs ou Vêrtus de la Vierge Marie«, altså »*Jomfru Marias ti glæders eller dyders regel*«.

Jeanne de Frances ide gik nemlig ud på at skabe en orden, hvis hele grundlag var, hvad *evangelierne indeholder om Jomfru Maria*. Søstrene skulle gøre Marias liv og hendes forhold til Kristus til deres eget forbillede og livsindhold, og da Marias kald kom til hende som bebudelsen om, at hun skulle være Kristi moder, blev ordenen opkaldt efter Bebudelsen: »l'Ordre de l'Annonciade« eller annuntiatorordenen. Det første kommunitet skabtes i *Bourges* 1500, og 1504 indviedes her det første regulære kloster med *Jeanne* som »*fondatrice*« og *Gilbert Nicolai* som hele den nye ordens »*père vigilant*«, altså »Fader Vægter«, og det bestemtes i statutterne, at dette embede for fremtiden altid skulle besættes af en franciskaner af observansen. *Gilbert Nicolai* havde det til sin død 1532, mens *Jeanne* døde allerede 1505 og gravlagdes i sin klosterkirkes kor [15].

[15] »Annuntiaten« i Max Heimbucher: »Die Orden und Kongregationen der Katholischen Kirche« I. Paderborn, 1933, s. 627–28.

Hermed er det forklaret, hvad der i vor tekst menes med »den salige Marias bebudelses søstre«, det var i sin egenskab af *medstifter* og særlig *vogter* af denne Jeanne de Frances orden, Gilbert Nicolai inddrog også disse søstres gode gerninger i brevet til Christian II. Afsluttende kan det tilføjes, at ordenen 1513 endnu kun omfattede to klostre, det andet var 1507 blevet grundlagt i *Albi*, men senere blev væksten stærkere. Ved Gilberts død 1532 var der 7 klostre, deraf to i Belgien, og i det 17. århundrede nåede den sin blomstringstid med ialt 38 klostre næsten udelukkende i franskkultiverede lande. Revolutionen i 1789 blev en katastrofe, der næsten udsløttede den. I nutiden har den atter 6 klostre, deraf tre i Belgien, to i Frankrig og et i England. *Jeanne de France* døde med ry som en hellig kvinde, hun havde aflagt ordensløfterne in privatim før sin død, men nåede ikke selv at indtræde. Hendes grav skændedes under huguenotkrigene, hun *saligkåredes* i det 18. århundrede og blev til sidst *helgenkåret* af pave *Pius XII* i pinsen 1950.

Men Gilbert Nicolai fik tid til mere end sin indsats for annuntiatordenens grundlæggelse og trivsel. I sin egen orden beklædte han en række yderst betydningsfulde poster og må anses for een af sin generations mest fremragende franciskanere i det hele taget. Han var til stadighed provinsialvikar for en af de franske observansprovinser, ifølge statutterne dog aldrig mere end tre år ad gangen samme sted. 1511 afholdt de ultramontane observanter *kapitel* i byen *Rabastens*, og her valgtes broder Gilbert til generalvikar for den treårige periode, i hvilken han udstedte vort brev. Af *valgbrevet* kan det ses, at der var repræsentanter for provinsen »Dacia« til stede, men desværre er disse ikke nævnt ved navn[16]. Da statutterne foreskrev, at de delegerede skulle være hver provins' vikar og en repræsentant for dennes kustoder: »custos custodum«, er det sandsynligt, at »Dacias« repræsentanter har været den 24. juni 1510 på kapitlet i *Helsingør* valgte vikar *Laurentius Johannis*, broder *Laurids Johansen (Jensen eller Hansen)* med en ledsager. Formentlig har de på kapitlet i Odense 24. august 1511 kunnet kundgøre valget af den nye generalvikar for deres danske medbrødre[17].

[16] Othon: anf. værk, s. 323–24: tekstudgave af det i departementalarkivet i Cher værende valgbrev.

[17] Peder Olsen OFM: »De ordine fratrum minorum« udg. af Gertz i: »Scrip-tores Minores« II 1918–20, s. 318.

Broder Gilberts treårsperiode blev præget af store vanskeligheder, der skyldtes *krigen* mellem kong *Ludvig XII* af Frankrig og kejser *Maximilian* på den ene side og *paven* og hans allierede i »*Den hellige Liga*« på den anden side. I realiteten var det en kamp om magten i Italien, men begge parter tog også åndelige våben i brug, idet Ludvig og Maximilian sammenkaldte et *antipaveligt koncil i Pisa*, mens pave Julius II sammenkaldte *det femte Lateran-koncil*, der bl.a. bandlyste Ludvig XII. For pavetro franske gejstlige som Gilbert var denne situation en svær prøvelse, men noget lettere blev det, da kejser Maximilian i december 1512 skiftede parti og godkendte det pavelige koncil, hvilket iøvrigt kong *Hans af Danmark* hele tiden havde gjort trods franske forsøg på at få også ham med i skismaet. Også indenfor ordenen var der store vanskeligheder i forbindelse med den stadig stærkere trusel om den endelige spaltning mellem konventualer og observanter, der faktisk blev virkelighed 1517. Gilbert Nicolai deltog i debatten med *skrifter* til observansens forsvar [18].

Så vidt jeg ved, er Christian IIs broderskabsbrev det eneste kendte vidnesbyrd om, at broder Gilbert nogensinde i sine perioder som generalvikar og senere generalkommissær for de ultramontane provinser *selv* besøgte *Tyskland*. Som nævnt havde de politiske forhold netop i 1513 gjort dette muligt, da kejseren nu havde udsonet sig med paven, men i provinsen »*Saxonia*« var spændingen mellem konventualer og observanter efter provinsialen *Ludwig Hennings* mislykkede forsøg på forsoning særlig stærk i disse år [19]. Alment betragtet er en gestus fra generalvikarens side overfor det nye skud på den både observant- og pavetro danske kongestamme netop 1513 derfor ikke vanskelig at forstå.

Brevets datering viser, at Gilbert i juli opholdt sig i klostret i *Gandersheim*. Dette kloster var grundlagt så nylig som 1510 som et typisk produkt af datidens observantvenlige fyrstepolitik. Fra gammel tid havde byen sit ry fra det 856 grundlagte benediktinerindekloster, i hvis skygge den var vokset op, og hvor den berømte nonne *Roswitha* omkring år 1000 havde lagt grunden til dramaet i den tyske litteratur. Men abbediets gamle protektion føltes nu trykkende, og hertug *Heinrich den Ældre* imødekom borgernes ønske om at få et kloster, de på en anden måde kunne føle som

[18] Holzapfel: »Handbuch . . .« s. 150.

[19] Ferdinand Doelle OFM: »Die Observantbewegung in der sächsischen Franziskanerprovinz«, Münster 1918, s. 76–124.

deres eget, ved at lade grundlægge et kloster for franciskaner-observanter i den gamle benediktinerby. Dets historie blev ikke lang, men dramatisk nok. Mod den frembrydende evangeliske bevægelse beskyttedes det af grundlæggerens søn, *Heinrich den Yngre af Braunschweig-Wolfenbüttel* (1514–68), der var kendt som katolicismens stærkeste forsvarer blandt de nordtyske fyrster og hånedes derfor af *Luther*, som i »*Wider Hans Worst*« fremstillede ham som en ren røverridder. Dette var uretfærdigt, men iøvrigt måtte netop franciskanerne i Gandersheim erfare det farlige ved fyrstegunst. Heinrich havde i adelsfrøkenen *Eva von Trott* en elskerinde, men da dette forhold i høj grad skadede hans anseelse som kirkens lydige søn, arrangerede han intet mindre end hendes *fingerede begravelse!* Mens hun i virkeligheden bragtes i skjul på en afsides borg, erklæredes hun død, og en figur fremstillende hende lagdes på lit de parade i franciskanernes kor i Gandersheim, der læstes sjælemesser og foranstaltedes begravelse i kirken. Det er uvist, om brødrene var medskyldige eller selv blev bedraget, men rygtevis sivede sandheden ud og voldte den største forargelse, især da skandalen bekræftedes ved schmalkaldenernes erobring af Gandersheim 1542, idet graven da fandtes tom. Fejden med Heinrich blev iøvrigt indledningen til *Den schmalkaldiske Krig*, både han og franciskanerne fordreves, men vendte tilbage igen efter slaget ved *Mühlberg* 1547[20]. En katolsk restauration fulgte, men denne afløstes atter af en radikal protestantisering, så snart Heinrich døde og fulgtes af sønnen *Julius*. 1. febr. 1569 fik brødrene befaling til at overlade klostret i hertugens hånd og fordreves for stedse[21].

Efter denne digres er det på tide atter at vende tilbage til emnet og nøjere betragte omstændighederne omkring broderskabsbrevet. Som årsag til dets udfærdigelse angiver det selv i generelle vendinger kongens *velvilje, bistand* og *almsisser* til ordenen. Men ingen andre kilder omtaler, at Christian II på denne tid skulle have gjort noget særligt for franciskanerne. Forud for brevet *må* der imidlertid være gået visse begivenheder, Christian II *må* faktisk have vist brødrene een eller anden velgerning, dette *må* være bragt til generalvikarens kundskab, og denne *må* have påregnet,

[20] A. Mühe: »Geschichte der Stadt Bad Gandersheim«. Bad Gandersheim 1950, s. 27–40.

[21] Leonhard Lemmens OFM: »Niedersächsische Franziskanerklöster im Mittelalter«. Hildesheim 1896, s. 75–78.

at den unge konge gerne modtog et brev af denne art. Kontakterne har sikkert været formidlet af de danske observanter, specielt må man her tænke på provincialvikaren, broder *Laurids Johansen*, der, som sagt, sikkert havde deltaget i Gilberts valg, og som var vant til at have forbindelser med udlandet. I sine forskellige perioder som vikar og minister deltog han i flere generalkapitler, mens udsendinge fra generalvikarerne omvendt ofte visiterede de danske klostre[22].

Det er velkendt, i hvilken grad franciskanerobservanterne nød Christians forældre, kong *Hans'* og dronning *Christines* forkærlighed. Dette var et alment europæisk træk, og man kan måske sige, at kong *Hans* ikke gjorde mere, end hvad så mange af de andre samtidige fyrster gjorde, når han støttede observanternes bestræbelser for at vinde flere klostre for sig og skaffe sig exemption overfor de konventuale ministre, eller når han som i Køge skænkede dem nye klostre. Men der lå mere end dette almene kirkepolitiske moment bag, når han brød med faderes plan om at gøre *Helligtrekongerskapellet i Roskilde* til oldenborgernes danske mausoleum, og i stedet ville begraves i *observansens moderkloster i Odense*. Dronning *Christines* personlige grebethed af franciskansk ånd er endnu mere åbenbar. 1497–1505 stiftede hun *St. Clara klostret i København*, og det var hendes hensigt selv at ende sine dage i *Odense-klostret* af samme orden, som hun stiftede i sine sidste leveår. Nu måtte hun nøjes med at blive begravet i ordensdragten i brødrenes kirke ved sin mands og sin søn *Frans'* side. Hendes *bønnebog* fra tiden under belejringen i Stockholm er præget af *Bonaventuras* mystik, og det er sammes »*Lignum Vitæ*«, der giver idegrundlaget for *Claus Bergs* prægtige altertavle, som dronningen lod fremstille til at pryde Odense-franciskanernes kor, og som nu er *St. Knuds kirkes* smykke.

Dronning *Christine* må have betragtet Christians ungdomsliv med en bekymring, der ikke blot skyldtes krænket velantændighedsfølelse, men havde rod i uro for hans religiøse velfærd. At *Dyveke-affæren* og striden med biskop *Karl af Hamar* kunne koste ham adelens politiske tillid ved kongevalget har nok bekymret hende mindre end den fare, der herved truede hans sjæl. I fællesskab har forældrene søgt at bringe ham på ret køl dels

[22] Peder Olsen OFM udg. i Gertz: »Scriptores Minores« II, s. 316–20, beretter herom i sin fortegnelse over de danske observanters provinsialkapitler.

ved at foranstalte et standsmæssigt ægteskab dels ved at få ham forsonet med kirken. Som nævnt afviste kong *Hans* 1512 at deltage i Ludvig XII's og kejser Maximilians skismatiske kirkepolitik, og dette til trods for sin gamle venskabelige forbindelse med Frankrig, i hvilken også indgik planer om ægteskab mellem Christian og *Magdalene af Auvergne*, en slægtning af dronning Anne af Bretagne. Men i løbet af året 1513 fandt via dronning Christines broder, kurfyrst *Frederik den Vise af Sachsen*, de forhandlinger med kejser Maximilian sted, der førte til ægteskabet med *Elisabeth af Habsburg*[23]. Det er temmelig sandsynligt, at kendskab til disse planer har været udbredt blandt franciskanerobservanternes ledende mænd, med hvem også Frederik den Vise i disse år stod på bedste fod[24], og at den tomme plads i broderskabsbrevet til ægtefællens navn derfor skyldes, at det først nogle måneder senere blev afgjort, at det skulle være *Elisabeth* og ikke den ældre søster *Eleonora*, Christian kunne få.

Straks efter sin ankomst til *Norge* som dette riges statholder 1506 havde den unge Christian måttet slå et oprør ned, som han mistænkte biskop *Karl af Hamar* for at stå bag. Han fængslede ham og beholdt ham i fangenskab, indtil han engang i løbet af året 1512 døde. En senere historieskrivning har heri villet se et udslag af bevidst og principiel antiklerikalisme, ja en forløber for fyrstemagtens opgør med bispevældet under reformationen. Uden at der her skal foretages en egentlig undersøgelse, må det dog fastslås, at en sådan tolkning savner grundlag i de samtidige kilder, der alle viser, at denne strid havde sin rod i en ren aktuel *politisk konflikt*. Biskoppen havde svenske slægtninge og mistanken om, at han plejede forræderiske forbindelser til dette land og til ligeindede norske kredse, var sandsynlige og ifølge kilderne Christians eneste motiv; der var jo krig mellem Danmark og Sverige fra 1506 til 1512. Kun således lader det sig også forklare, at hverken den norske ærkebiskop eller paven lagde synderlig iver for hans sag for dagen, og det havde de utvivlsomt gjort, hvis de deri havde set en egentlig antiklerikal politik.

Alligevel var fire års fængsling af en biskop uden proces og lovlig dom naturligvis en *mislige sag*. Dette vidste både kongen og Christian megen vel, og derfor skrev kong *Hans* allerede 1508 til

[23] C. F. Allen: »De tre nordiske Rigers Historie« II, 1865, s. 95–106.

[24] F. Doelle OFM: »Die Observantbewegung in der sächs. Franz.-Prov.« Münster 1918, s. 104 ff.

ærkebiskop *Birger Gunnersen*, at hans søn havde indberettet sine klager imod biskop Karl til paven [25]. Af uopklarede grunde gik sagen meget langsomt, og 1510 rykkede kong Hans sin fortaler ved kurien, kardinal *Marcus Vigerius*, om at få den fremskyn- det [26]. Christian skrev også selv igen og anmodede om en lov- formelig gejstlig proces imod Karl, som han beskyldte for at have stræbt ham efter livet, men først 5. februar 1512 bemyndigede pave *Julius II* den pavelige nuntius og kollektor *Idzard Gravius* til sammen med biskopperne af *Verden*, *Schwerin* og *Ratzeburg* at pådømme sagen. Christian protesterede imod domstolens sam- mensætning, dog åbenbart kun i den hensigt at *fremskynde* pro- cessen mest muligt, for han fik paven til at ombytte to af de beskik- kede dommere med nogle, der boede Danmark nærmere, nemlig biskopperne af *Lübeck* og *Slesvig* med dem i *Verden* og *Schwerin*, idet det naturligvis måtte undgås, at dommernes stifter lå i selve det danske kongerige [27].

Når processen alligevel ikke blev til noget, var grunden, at biskop *Karl* i løbet af året døde i *Oslo*, mens han netop var under overførelse fra Christians slot *Bahus* til gejstlig varetægtsarrest hos den nye ærkebiskop af Tronhjem, *Erik Valkendorf*. Denne mildnelse af hans fængenskab skyldtes dels, at der nu blev sluttet fred med Sverige, dels sikkert hensynet til den ventede proces for en gejstlig domstol. Biskop Karls død gjorde imidlertid åben- bart Christian nervøs for, at dette ville kunne bruges endnu mere imod ham, end fængslingen var blevet, og han viste derfor den største iver for nu at få sit forhold til kirken bragt på det rene. I en skrivelse bad han *Idzardus* om at give sig *formel absolution* for, hvad han havde måttet pådrage sig af kirkestraf for at have fængslet biskop Karl »for sin samvittighed og sjælfred, og fordi han efter sine forgængeres skik ønskede at vise sig som en katolsk fyrste«. *Idzardus* har åbenbart anset forklaringen for fyldest- gørende og bevilligede ham den ansøgte absolution i et brev ud- stedt på *Laholm* 17. december 1512.

Men måske havde nuntien derved dog i nogen grad overskredet grænserne for sin fuldmagt, og desuden opstod der ved kong Hans' død snart efter en ny situation. *Christian* hyldedes nu som dansk *konge*, og kun paven selv ville kunne meddele absolution

[25] Allen I. s. 460–73.

[26] Årsberetning fra Geheimearchivet, I s. 38. Acta pontificum danica 4222.

[27] Acta pont. dan. 4253 og 4265.

med tilstrækkelig autoritet. Gennem kardinal Marcus Vigerius anmodede Christian II den ligeledes nye pave *Leo X* herom, og i et brev til ærkebiskop *Erik Valkendorf* og biskop *Lage Urne* dateret 12. maj 1513 besvarede paven kongens anmodning. De to nordiske gejstlige blev bemyndiget til at meddele Christian absolutionen under bestemt forudsætning af, at denne retsligt godtgjorde, at han var *uden skyld i biskop Karls død*. De to nordiske prælater blev altså de ansvarlige for, at denne betingelse virkelig opfyldtes. Der lå vel heri tillige en vis desavouering af Idzardus. Den 12. august 1513 udstedte *Lage Urne* et *vidnesbyrd* om, at alt var sket efter pavebrevets lydelse. Dette vidnesbyrd blev skrevet i »*Mindrebrødrene af observansens kloster i København*«, og dette må utvivlsomt betyde, at også selve absolutionen var foregået der, for Roskildebispens havde jo sin egen residens i byen, så kun særlige grunde kunne foranledige ham til at udstede sine breve andre steder end der. Man kan nok også gå ud fra, at begivenheden må have fundet sted umiddelbart før eller samme dag som brevets udstedelse. *Ceremonien* fandt sted på den måde, at Christian først godtgjorde sin uskyld i Hamarbispestens død. Dernæst udtrykte han sit bodsberedskab ved »med bøjede knæ og sine hænder i vore at love og sværge på at ville stande til rette og at adlyde kirken og vore eller rettere de apostolske bud og ved efter skyldens art at påtage sig den frelsebringende bod«. Derefter erklærede de to biskopper ham for absolveret for al band og al kirkestraf, han ved fængslingen af biskoppen måtte have pådraget sig [28].

Man har almindeligvis i denne ostentative forsoning med kirken set et kirkepolitisk træk fra den nyvalgte konges side, idet dennes position overfor det mægtige rigsråd ville være yderligere svag, dersom han også kunne bebrejdes en konflikt med kirken. Heri ligger uden tvivl en stor portion sandhed. Den 22. juli havde han måttet underskrive en *håndfæstning*, der så stærkt som nogen sinde tidligere pålagde kongen respekt for kirkens friheder og privilegier. Alligevel er det næppe rigtigt, hvis man vil tillægge det politiske beregningsmotiv eksklusiv gyldighed, og således opfatte absolutionen som et stykke rendyrket machiavellisme. I hans eget levnedsløb ville dette være at antedatere en kynisme, som han i sine

[28] Danske Magazin IV, 1750 s. 188–192: tekstudgave af de to breve. Allen II s. 84.

unge år næppe endnu var i stand til. Psykologisk må det anses for mest sandsynligt, at han ved siden af hensynet til sine politiske konjunkturer også har næret *ægte samvittighedskvaler* ved at have holdt en biskop fangen uden at have retslig hjemmel derfor. Ellers havde han næppe fundet på at begrunde sin anmodning som i brevet til Idzardus med ønsket om at »optræde som en katolsk fyrste«, ej heller havde han godtaget den ydmygende form, absolutionen i franciskanerkirken fik, han kunne sikkert i stedet have forsvaret det standpunkt, at Idzardus' skriftlige meddelelse af absolutionen, der også var sket på pavens vegne, måtte være tilstrækkelig. Men bag ham selv har uden tvivl også en anden indflydelse gjort sig gældende, nemlig hans *forældres*. Det vil være at nære overdrevne forestillinger om Christian IIs originalitet at tro, at han i sin ungdom og ved sin regeringstiltrædelse skulle have udarbejdet en væsentlig anden opfattelse af, hvad der var de rette værdier indenfor religion og politik, end hans forældre havde haft. Som de har han da næret en levende overbevisning om den katolske kirkes retsmæssige religiøse autoritet overfor ethvert menneske, hvem han end måtte være.

Netop i disse samme dage må *Gilbert Nicolais broderskabsbrev* være kommet den unge konge i hænde. Det var jo dateret *Gandersheim 3. juli*, og sendebudet må nok have været et par uger om rejsen. Skønt det ikke fremgår af teksten, ved vi også, hvem sendebudet var. De danske franciskanerobservanter holdt provincialkapitel i *Næstved* 10. august 1513. Da udløb vikaren broder *Laurids Johansens* embedsperiode, og der skulle vælges en efterfølger. Men kapitlet præsideredes ikke blot af ham, men af »broder *Johannes Amberge*, generalvikarens kommissær til denne provins« [29]. Under sit ophold i Danmark udstedte denne franciskaner også selv et broderskabsbrev, nemlig til de før omtalte forældre til Flensborg-franciskaneren *Lütke-Naamensen*, *Naamen* og *Folle Jensen* [30]. Heri anfører han sin fulde titel: »reverendi patris fratvis Gilberti Nicolai omnium fratrum (minorum) ordinis et observantie partium cismontanorum vicarii in provincia Dacia, cum plenarie etiam totius familie litteras confraternitatis conferendi potestate, visitator et commissarius . . .«. Han var altså af Gilbert Nicolai udsendt som *kommisær* og *visitator* til observanterne i *Dacia* og

[29] Peder Olsen OFM i Gertz: »Script. min.« II, s. 318.

[30] O. H. Møller anf. værk s. 16–17.

havde desuden en særlig fuldmagt til at udstede broderskabsbreve på alle observanternes vegne. Han benyttede til broder Lütkes forældre iøvrigt de danske observanternes ovenfor omtalte formular, der afveg en del fra den af generalvikaren i Christian II's tilfælde anvendte. At broder *Johannes am Berge*, som han selv skrev sig, også har været overbringer af dette brev, kan ikke med nogen rimelighed betvivles.

Det ligger nær at formode, at der også kunne være nogen forbindelse imellem Christian II's *absolution* i Københavns Franciskanerkirke og hans optagelse i franciskanerordenens broderskab ved broder Johannes am Berges *overrækkelse* af brevet fra generalvikaren, der sikkert også er foregået i kirken. Christian II opholdt sig hele denne tid i *København*, og udsendingen fra Gandersheim var 10. august i Næstved. Den unge konge var nu ikke blot blevet udsonet med kirken, men også blevet knyttet nært til den orden, der havde stået hans forældre nærmest af alle. Man aner i alt dette ikke mindst dronning *Christines* hånd og ånd, hun må have glædet sig hjerteligt over, hvad der religiøst skete med hendes søn i disse sommerdage år 1513.

Og dog skulle fremtiden komme til at forme sig så ganske anderledes end den stjerne, der lyste over den unge Christians regerings-tiltrædelse, lod formode. Ikke moderen, men *Dyveke* og *Sigbrit* blev de kvinder, der fik afgørende indflydelse over Christians sind under hans kongear. Ikke *Frans af Assisi*, men *Martin Luther* fik afgørende indflydelse på hans religiøsitet. *Broderskabsbrevet* blev liggende uanset i kongens arkiv. Da det var afgjort, at *Elisabeth af Habsburg* blev hans hustru, gjorde ingen sig den ulejlighed at lade den tomme plads til hendes navn udfylde, skønt de uden tvivl helt bevidst lod sig vie netop på *St. Claras dag* 12. august 1515. Havde dette brev betydet noget for ham, ville han have taget det med i landflygtigheden, men det hører i dag ikke til arkivet derfra, altså ikke til »*München-samlingen*«, men til det meget begrænsede »*Christian II's arkiv*«, der altid er forblevet i Danmark.

Dog må det siges, at skønt tilknytningen til franciskanerordenen aldrig fik dybere personlig betydning for Christian II, så var den dog et element i hans liv, der vedblev at spille en vis rolle. Ikke blot viste han i sin regeringstid altid ordenen velvilje. *Johs. Lindbæk* viser ganske vist stor letsindighed ved uden grundlag i kilderne at tilskrive Christian II æren for, at *observansen* 1517–18

gennemførtes også i alle de endnu ikke reformerede danske franciskanerklostre. Kun i den nationalt betonedede strid med farbroderen, hertug Frederik, om klostrene i Slesvig viste Christian II aktiv interesse, der dog havde et klart politisk motiv[31]. Ellers indskrænkede han sig til i »Landloven« at bekræfte tiggerordenernes ret til at samle almisser, og til at vælge franciskaneren *Vincens Kampe* til skriftefader. Dette skyldtes dog vist også, at denne var nederlænder, og derfor havde kvalifikationer, Christian værdsatte højt i Sigbrits magtperiode. 1519 fik han paven til at udnævne Vincens til *biskop af Grønland*, som man nu atter ville skabe kontakt med[32]. Religiøs-kulturel inspiration ventede Christian langt snarere af *karmeliterne* især *Poul Helgesen*.

Stillet overfor døden var der dog noget, der stærkt drog ham imod moderens yndlingsorden. Hans og Elisabeths to døde drengebørn *Filip* og *Maximilian* lod de 1518 og 1519 begrave i *Gråbrøderkirken i København*[33]. Og da »den gamle ørn« 1559 selv døde efter mange år som politisk fange i sit gamle land, fandt også han sit sidste hvilested i franciskanernes ganske vist nu forladte kor i *Odense*, men dog hvilende der ved sine forældres side. Man ved intet om, hvorvidt dette gravsted skyldtes et ønske hos ham selv, i alle tilfælde motiveredes det naturligvis for omgivelserne med familiehensyn.

Broder *Johannes am Berge* vendte tilbage til Tyskland over Flensborg. Han blev senere en betydelig skikkelse i sin ordensprovins *Saxonia*. Han var der observanternes provincialvikar 1517, og da ordenen samme år deltes således, at observanterne nu fik forrang og deres vikarer blev provincialministre, blev han den første provincialminister for den nordtyske observantiske provins »*Saxonia S. Crucis*« vistnok til 1520. I franciskanske ordenskrøniker fra det 17. århundrede roses han som en »mild og ydmyg mand«, »af et beskedent sind, fri for forfængelighed og uden ærgerrig stræben«[34]. Han er blot et af mange eksempler på, hvor mange af de europæiske observanters mest udmærkede folk, der havde snæver kontakt med og bistod de danske observanter i reformeringen af vort lands gråbrøderklostre på denne tid.

Broder *Gilbert Nicolai* må snart efter opholdet i Gandersheim

[31] Johs. Lindbæk: »De danske Franciskanerklostre« 1914, s. 75–78.

[32] Bricka: Dansk Biografisk Leksikon IX, s. 94–95.

[33] Peder Olsen OFM i »Scriptores rerum danicarum« I, s. 196.

[34] F. Doelle: »Observanzbewegung . . . sächs. Franz.-prov.« (se foran) s. 120–21.

være vendt tilbage til Frankrig og Nederlandene. Hans embedsperiode som *generalvikar* udløb 1514, men allerede 1516 valgtes han påny til samme post. Han visiterede nu også *Spanien*, hvor han spillede en afgørende rolle for den gruppe strengt reformerede franciskanere, hvorfra få år senere de missionærer udgik, der kom til at præge kristningen af *Mexico*. Ved samme lejlighed søgte han i konsekvens af tidligere bestræbelser at gennemføre et paveligt påbud om, at en spansk nonneorden, som kaldtes *konceptionisterne*, der var grundlagt af den salige *Beatrix de Sylva*, og hvis grundtanker havde mange lighedspunkter med Jeanne af Valois' annuntiatier, også skulle have samme regel som disse. *Leo X* ville ikke have flere forskellige ordensregler end nødvendigt, det var en gammel stræben fra den katolske kirkes side. Når dette nævnes her, er grunden, at man i denne sammenlægningsplan rimeligvis har forklaringen på en ellers gådefuld detaille i Christian II's broderskabsbrev, nemlig at Gilbert Nicolai her taler om »*Mariæ bebudelses eller undfangelses søstre*« (annuntiationis seu conceptionis), han har muligvis søgt at få begge parter til at acceptere et sådant dobbeltnavn for at muliggøre et kompromis. Foreningen gennemførtes til en vis grad 1517 på pavens direkte ordre, men førte dog ikke til annuntiaternes og conceptionisternes varige forening [35].

I foråret 1517 var broder Gilbert i *Flandern*. Her indviede han 1. febr. 1517 et nyt annuntiatkloster i *Brügge*, der var oprettet af regentinden *Margrethe af Østrig* med den hensigt, at hun selv ønskede at ende sine dage der. Både hun og den unge *Karl*, senere kejser *Karl V*, var til stede ved indvielsen. Margethe kom aldrig til at indtræde der, da hun døde af et sår 1530, men det var under hendes protektion, den nye orden fik det fodfæste i Nederlandene, den har haft siden.

Om sommeren 1517 deltog Gilbert i det *generalkapitel*, hvor franciskanerordenens ovennævnte deling gennemførtes. Han var nær blevet den sejrende observans' første generalminister, han havde næstflest stemmer, men i stedet fortsatte han som *generalkommissær* over den samme trans- (= cis-) alpine del af ordenen som forhen, han var altså fremdeles også de *danske* observanters *foresatte* og har rimeligvis sammen med generalministeren udsendt den iøvrigt ukendte broder *Guilhelmus Jarnigon*, der som kommissær til provinsen *Dacia* 1519 deltog i kapitlet i *Ribe*, hvor

[35] Othon: anf. værk s. 188, 192 og 224–26.

man kunne bekræfte, at alle danske klostre nu var blevet reformerede[36]. Under sit ophold i Rom 1517 fik Gilbert Nicolai også pavens bekræftelse på *annuntiatregelens* endelige redaktion, og som en særlig udmærkelse ændrede pave Leo X samtidig hans navn til *Gabriel Maria*. Det skulle udtrykke hans særlige tilknytning til Maria og den nye orden, hvis patron han så nidkært var, og i litteraturen finder man ham oftere omtalt under dette navn end under hans døbenavn.

Da den lutherske reformation begyndte, var broder *Gilbert Nicolai* eller *Gabriel Maria* altså endnu *generalkommissær* for Nord- og Vesteuropas franciskanere, men 1521 afløstes han af spanieren *Franciscus Quinones*. Under denne begyndte de første alvorlige stridigheder med den nye lære, og ved generalkapitlet i *Burgos* 1523 valgtes Quinones til general. På dette kapitel vedtoges det ikke blot at bekæmpe lutherdommen ved at forbyde og lade brænde Luthers bøger, der opstilledes også *inkvisitorer* med den opgave at rense klostrene for kættersk indflydelse. Som den ene af disse inkvisitorer med Nord- og Vesteuropa som embedsområde valgtes den erfarne *Gilbert Nicolai*, og han drog til sin opgave med anbefalingsbreve fra kejser *Karl V* til en række tyske fyrster. Også Danmark må have hørt til hans område, og han beholdt hvervet til 1529. Men han var ingen typisk kætterjæger, Othon ved ikke af, at han nogensinde anvendte drastiske forholdsregler, tværtimod troede broder Gilbert, at kirkens eksistenskamp måtte føres på et overnaturligt plan. »Hans våben imod heresiet var annuntiatordenen«, skriver Othon, af Jeanne de Frances' søstres eksempel og bønner ventede han sig bedre frugter end af alle andre bestræbelser. Dem viede han derfor helt sine sidste år, indtil han 1532 døde i et af ordenens klostre i *Rodez*, hvor han blev begravet. Her æredes han som en helgen, indtil den franske revolution 1793 gjorde en brutal ende på klostret og hans grav[37]. Skønt han blev *skrinlagt* 1625 af biskoppen af *Rodez* og provincialministeren af *Aquitanien*, foreligger der ingen pavelig godkendelse hverken i form af beatifikation eller kanonisation. Han optoges dog i franciskanernes martyrologier.

Ingen bevarede kilder beviser direkte, at denne ejendommelige og betydningsfulde franciskaner efter 1513 nogensinde igen havde

[36] Peder Olsen OFM i Gertz: »Script. min.« II s. 319.

[37] Othon, anf. værk: s. 245–52, 281–98.

kontakt med *Danmark*. Alligevel må sådanne forbindelser have eksisteret alene i kraft af de *embeder* i ordenen, han havde, og som helt til 1529 gav ham forskellig myndighed også over de danske klostre af observansen. Der må have været personlige kontakter betinget af dette forhold, skønt tiden ingen direkte spor har efterladt deraf. Da *Christian II* var landflygtig hos sin hustrus faster, *Margrethe af Østrig*, er det rimeligt, at han og Gilbert har hørt om hinanden igen, skønt broderskabet nu var forvandlet til et konfessionelt modsætningsforhold. Her var ånderne skiltes på en historisk set for århundreder afgørende måde.

Nogle vil måske mene, at denne analyse af Christian IIs franciskanske broderskabsbrev fører for vidt ud over sit tema. Men er det ikke historisk legitimt at se en enkelt kilde i lyset af en historisk epokes verdensomspændende brydninger, hvis den faktisk spektralt samler og videresender et sådant lys? Resultatet har ikke blot været at kaste nyt lys over det for de første danske oldenborgere så karakteristiske fortrolighedsforhold mellem kronen og den hellige Frans ydmyge tiggerorden. Der er også bidraget til forståelsen af dansk kirkehistories internationale betingethed i en periode, hvor vor viden herom lader meget tilbage at ønske.

Michael Sjølevejer

Et bidrag til forståelsen af sjølevejningsscenen på danske kalkmalerier fra middelalderen

Af *Knud Banning*

Forestillingerne om ærkeenglen Michael, hvis navn betyder »hvem er som Gud« er udviklet i senjødedommen. Hos Daniel er han en af de højeste engle, der som Israels fyrste bistår sit folk (10,13 og 21. 12,1). I de apokryfe skrifter og traktaterne optræder han som en af flere ærkeengle, der har Guds fortrolighed, han er anfører for de himmelske hærskarer og opbevarer Himmeriges nøgler. Det er ham, der frembærer ofrene på det himmelske alter, han er rettens og retfærdighedens strenge vogter, men også den, der taler sit folks sag og vender Guds sind til mildhed. I det nye testamente er han ikke nævnt ofte. I Judasbrevet V. 9 omtales en kamp, han har ført med djævelen om Mose legeme, og i Apok. 12,7 ff. optræder han i en af visionerne som den engel, der anfører de himmelske hærskarer i en kamp mod djævelen og hans engle. Men efterhånden overtager den kirkelige tradition mange af forestillingerne fra den jødiske litteratur, og navnlig bliver Michael den engel, der bistår de døende, leder dem ind i himlen, hvor han er »præpositus paradisi« og går i forbøn for dem hos Gud. Mere end de andre ærkeengle er han den, der udfolder vældige kræfter og kæmper både for Guds og for menneskers sag. I »*Legenda Aurea*« fortællendes det, hvorledes han har åbenbaret sig, først på bjerget Gargano i Apulien, senere i Rom, hvor han fordrev pesten, og på klippeøen Mont S. Michel i Normandiet. Der berettes også om hans sejre over Lucifer og Antikrist samt om kirkeårets fester til minde om hans store og mærkelige gerninger[1].

[1] Frem for andet henvises der til J. Michl's artikel om Michael i »*Reallexikon für Antike und Christentum*« (ed. Th. Klauser) Bd. V: Engel VII (Michael), sp. 243-51, og samme forfatters lidt kortere behandling i »*Lexikon für Theologie und Kirche*« (Freiburg 1962), Art. Michael. Endvidere Ernst Wüst i Pauly-Wissowa: *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Bd. XXIII, sp. 1457 f., og C. Ihm: *Die Programme der christlichen Apsismalerei vom 4. Jahrhunderts*

De fleste af disse forestillinger genfindes i de mange hymner og andre kirkelige digte, der ikke mindst i middelalderen blev skrevet til Michaels pris[2]. Her fremtræder han som en af de store ærkeengle, der står forrest i den himmelske hærske, som synger den evige lovsang[3]. Det var ham, der ved Lysets Skabelse kæmpede med Lucifer, der ville være som Gud selv, og styrtede ham og hans engel i afgrunden. Før noget andet er det denne kamp, han erindres for, og derfor er han »signifer«, bannerfører, i den himmelske hær[4]. At han er den kæmpende, som fører Guds sag, spores også i den rolle, han får tildelt, når han fører Guds folk frelst gennem farer – det er ham, der for Israels folk skiller vandene i Det røde Hav, han er i den sky, som går foran jøderne gennem ørkenen, det er ham, der beskytter Daniel i Løvekulen etc.[5]. Det kan hedde, at han har lægemidler mod enkelte sygdomme, og man anråber ham, når man vil bevares fra Djævelens listige anslag og udfries af de bånd, der binder sjælen til verden[6]. Men navnlig beder man til ham, fordi han har en vældig indflydelse på menneskers skæbne i dødsstunden, »in ultima necessitate« er det Michael, der kan komme til hjælp. Ved sin barmhjertighed frier han mennesker fra djævelens listige anslag, så de ikke styrtes i afgrunden, men frimodigt fremstiller sig for Gud i himlen[7]. Michael er en meget formående helgen, ved hvis fortjenester mennesker erhverver sig Guds nåde, og han får Guds, den retfærdige hævnens, vrede til at vige, så navnene kan indskrives

bis zur Mitte des 8. Jahrhundert (Wiesbaden 1968). Legender om Michael i *Legenda Aurea* (ed. Richard Benz, Heidelberg 1963), 803 ff. Karl Künstle vil anerkende, at det er Michael, der kan optræde som »Psykopompos«, men benægter, at det er ham, der vises i sjælevejningsscenerne, en påstand, som flere indskrifter afkræfter. (Karl Künstle: *Iconographie der Heiligen in der deutschen Kunst*, I, Freiburg im Br., 1928 p. 247–50, cf. hertil Louis Reau: *Iconographie de l'Art chretien II* (Paris 1956) p. 49 f.)

[2] De følgende eksempler på typiske Michaelssalmer er hentet fra den af G. M. Drewes grundlagte »*Analecta Hymnica Medii Ævi*«, Bd. 1–54, Leipzig 1885–1915. Der henvises i det følgende til bindene i denne udgave og de numre, hymnerne har heri.

[3] 12, 353 og 354. 37, 265.

[4] 10,353. 14,76. 15,210. 33,180. 39,271. 46,184.

[5] 9,307. 10,353. 33,180.

[6] 14,74 og 75. 33,178 og 179. 41,69.

[7] 12,357. 14,75 og 78. 33,179. 41,69. 43,428. Den meget smukke hymne »*Summi regis archangele Michael*« (53,192) er der henvist til i *Missale Slesvicense*, f. 232 b.

Tybjerg kirke. Skibets første hvælv, vestkappen.

Egtved kirke. Korets hvælv, nordkappen.

Birkerød kirke. Skibets andet hvælv, vestkappen.

Højby kirke. Korets hvælv, vestkappen.

i de himmelske bøger og de frelste forblive i lysets hjem [8]. Skærsmalderne nævnes ikke i disse digte, og begivenhederne ved den yderste dom kun sjældent – den indvarsles af Michaels basun, og det er ham, der bærer korset foran Kristus [9]. Påfaldende er det, at den vægt, hvorpå Michael vejer sjæle, kun nævnes i en enkelt spansk salme fra det 10.–12. århundrede og det på en måde, som ikke har forbindelse med fremstillingen på danske kalkmalerier. Det hedder i salmen »Disjice pondera tu scelerum, criminis elue discidium . . .«. Vægtene, hvorpå forseelserne vejes, skal altså ødelægges, ikke tynges ned til fordel for den betrængte sjæl, som det ses på malerierne [10].

Hvad billeder af Michael angår, er der navnlig to motiver, der vinder udbredelse, nemlig fremstillingen af Michael som dragedræber – som må jævnføres med de billeder, der viser S. Georgs kamp med dragen [11] – og det motiv, der behandles i det følgende, Michael som sjælevejer [12].

Billedet af Michael som sjælevejer har som så mange andre billeder, der får et kristent indhold, sin oprindelse i andre religioner. F.eks. kan man på græske vasemalerier af to kæmpende personer se Hermes sidde i baggrunden med en vægt, hvori der findes to utydelige skikkelser, som åbenbart er skæbnegudinder. Billedet antyder, at Hermes – hvis rolle som »Psykopompos«,

[8] 10,353. 12,358. 14,75. 27,159. 34,290.

[9] 10,353. 29,169.

[10] 16,404.

[11] se f.eks. B. Riehl: *St. Michael und St. Georg in der bildenden Kunst* (München 1883).

[12] Af litteraturen om billeder af Michael Sjølevejer må fremhæves P. Perry: *On the Psychotastasis in christian Art* (The Burlington Magazine, 1912–13, 94 ff., 208 ff.) og Leopold Kretzenbacher: *Die Seelenwage* (Buchreihe des Landesmuseums für Kärnten, bd. IV, Klagenfurt 1958). Endvidere Fr. Paasche: *St. Michael og hans Engle* (Edda, Kria 1914 p. 33–74). Motivet er behandlet i værker om dommedagsbilledet, se P. Jessen: *Die Darstellung des Weltgerichts bis auf Michelangelo* (Berlin 1883), Georg Voss: *Das jüngste Gericht in der bildenden Kunst des frühen Mittelalters* (Diss. Leipzig 1884), A. M. Cocagnac O. P.: *Le jugement dernier dans l'art* (Editions du cerf., uden år) og især Beat Brenk: *Tradition und Neuerung in der christlichen Kunst des ersten Jahrtausends. Studien zur Geschichte des Weltgerichtsbildes* (Wiener byzantinische Studien, Bd. III, Wien 1966), samt Françoise Henry: *Irish Art during the Viking Invasions* (London 1967) især p. 169 ff. De fleste værker er rigt illustrerede, og billedeksemplerne i det følgende er hentet herfra.

[13] Se É. Mâle: *L'art religieux du XIIIe siècle en France* (Paris 1898) p. 477: på ruinerne af gamle Hermestempler, der lå på bjerge, rejste Michaelskirker sig.

sjælefører efter døden, Michael åbenbart overtager[13] – kan lade den ene eller den anden vægtskål synke ned til ugunst for en af de kæmpende. Her er det altså de levendes, ikke de dodes skæbne, der afgøres. Fra ægyptiske dødebøger kendes en sjælevejning, der foretages af Anubis i nærværelse af Horos, medens Thot skriver resultatet op. Vægten er her i balance, thi forestillingen er den, at den afdødes hjerte, der rummer alle hans gerninger, i det mindste skal veje lige så meget som den fjer, der ligger på den anden vægtskål og viser det mindstemål af retfærdighed og troskab, der kræves for at indgå i saligheden.

Det antages, at det er fra koptisk kunst, at billedet af Sjælevejningen vinder indpas i den kristne kirke. Allerede i det 5. århundrede findes der billeder af Michael med vægten i hånden i lilleasiatiske kirker og armeniske manuskripter – han kan legitimeres med henvisning til Daniel 5,27: Du er vejjet på vægten og fundet for let, og Job 31,6: På Rettens Vægtskål veje han mig, sa Gud kan kende min Uskyld. Michael kan dog også optræde i Dommedagsscener uden at være udstyret med vægt, vægten kan rækkes ned fra himlen eller være ophængt i en krog. Det kan også være Gud selv, der holder den. Der kendes også billeder af sjælevejningen, hvor Michael står ved siden af vægten og befaler en engel at lægge en større bogrulle, hvori vedkommendes fortjenester åbenbart er optegnet, i den ene skål, medens smådjævlene lægger andre og mindre ruller med opregning af synderne i den anden. Man kan også se det fremstillet, at djævlene driver deres spil for at drage både den ene og den anden vægtskål til sig. Vægten, der vises, kan være i balance, og det er f.eks. tilfældet i den berømte dommedagsmosaik i Torcello fra det 12. århundrede. Her holder Michael en sådan vægt hen mod nogle djævlene, der i poser eller småflasker medbringer de synder, der skal vejes – vægten viser åbenbart, at der ikke snydes ved vejningen og illustrerer altså ovennævnte Jobcitat.

Efterhånden bliver det tydeligt, at Michael ikke holder vægten i balance, men griber ind i vejningen, enten ved at tynge den vægtskål ned, hvori den betrængte sidder, hvad der er det almindeligste, eller ved at trykke skålen med lasternes personifikation ned. Billedet af sjælevejningen lider nemlig, som fremhævet af Erwin Panofsky, under en dobbelthed[14]. Man vil gerne se

[14] Se Erwin Panofsky: *Early netherlandish Painting* (4. opl. Cambridge, Mass. 1966) p. 270 ff. om Roger van der Weyden's altertavle i Hôtel Dieu, Beaune.

den person, der frelses, stige op mod det høje, men skal man blive i billedet, der viser en vægt, hvor djævlene søger at tynde den ene vægtskål ned, må det lykkelige udfald angives ved, at det er skålen med de frelste, der vejer tungest til. I de græske billeder ser man, at skålen med den frelste løftes op, og denne udformning af motivet genoptages i renaissancen, efter at den fremstilling, hvor skålen med den frelste sjæl tynges ned, fra det 13. århundrede havde vundet en enorm udbredelse.

Men ubestridt skulle Michael ikke beholde sit høje embede. Den ældre fremstilling, hvori hans rolle er mere passiv, fortsattes eller genoptoges, og jævnsides med sjælevejningsscener med Michael som hovedperson ser man nye scener dukke op, hvor det er Jomfru Maria alene eller sammen med Michael, der tynger vægtskålen ned og derved øver det frelsende værk. Dette hænger naturligvis sammen med den middelalderlige Mariakult[15]. Også forestillingerne om, hvad der vejes, kan variere. Den, der får sin skæbne afgjort, kan stå ved siden af vægten, og i den ene vægtskål lægges en alterkalk, således at hans synder vejes op med Kristi forsoning. Der kan være en person i hver af skålene, og de forstås vel bedst på den måde, at de personificerer dyder og laster. Det samme kan vel være tilfældet, når der er flere personer i begge skåle eller en enkelt stor i den ene og mange mindre i den anden. Selvom det ikke er sikkert, at man skal søge et fornuftigt indhold i, hvad der vejes, giver det ikke megen mening at veje onde sjæle op mod gode – måske kan personerne i vægtskålene også være en reminiscens af de ovenfor omtalte bogruller. Rimeligst forekommer de scener at være, hvor en enkelt sjæl – han er ofte tegnet i en meget lille skikkelse, thi sjælen ser jo ud som et diminutivt legeme – er anbragt i den ene vægtskål og nogle lodder eller noget ubestemmeligt i den anden[16].

*

I Norden opnåede Michaelskulten hurtigt en stor udbredelse. Der kendes Michaelskirker, som ligger højt eller er indrettet

[15] Om Marias rolle i sjælevejningen, se f.eks. beretningen i »Ett Forn-svenskt Legendarium«, v. Georg Stephens (I, Stockholm 1847) p. 20 ff., hvor der berettes om en sjælevejning. Marias indgreb nævnes, men slet ikke Michael.

[16] P. Perry formoder i sin anførte afhandling p. 104, at det er to sider af det samme menneske (Dr. Jekyll and Mr. Hyde), der vejes. Det er dog næppe rimeligt, jvfr. denne afhandlings slutning, at antage, at dette altid er tilfældet.

i huler, svarende til forbilledet på Mt. Gargano[17]. På runeindskrifter fra det 11. århundrede kendes Michael som den, der tager vare på de døde sjæle, og i Nials saga, kap. 101, fortælles, at da den kristne skibsfører Tangbrand holdt messe for Michael, spurgte hans vært ham om denne engels særkender. Svaret lød, at de var mange og gode »han skal veje alt det gode og onde du gør, og er så miskundelig, at han regner det gode, du har gjort, højest«. (N. M. Petersens oversættelse). Ham ville værten, Hal fra Sida, gerne have til ven, og han lod sig døbe mod løfte om, at Michael ville være hans følgeengel. Også i Draumkvædets digt om Sjølemikael er han bl. a. sjælevejer, i den norske Mikaelssaga er han nævnt som sjælefører, men ikke som sjælevejer, skønt gerningernes vægt er omtalt[18]. Hvad der nævnes om ham i »Middelalderens danske Bønnebøger«, ligger ganske på linie med, hvad der forhen er nævnt om hans rolle i de middelalderlige hymner[19]. Når Michael har været så værdsat, kan det ikke undre at der i alle nordiske lande findes adskillige billeder af ham som dragedræber og sjælevejer både i træ- og stensulptur og i maleri[20]. I det følgende skal der især gøres nogle bemærkninger til forståelsen af indholdet i de middelalderlige kalkmalerier i danske og skånske kirker, der viser Michael som sjælevejer. Redegørelsen bygger på de oplysninger og fotos, som pr. 1. november 1970 forefindes i kalkmaleriregistranten på Institut for dansk Kirkehistorie, samt på institutets samling af farvedias. Udførlige litteraturfortegnelser om de skånske kirkers malerier vil fremkomme i det værk om kalkmalerierne i Skåne, Halland og Blekinge, der er under forberedelse.

I *Gundslev* (Falsters norrø h., Maribo a., ca. 1300) indgår Michael Sjølevejer i dommedagsfremstillingen på triumfvæggen, i hvis øverste bånd apostlene sidder til doms sammen med Kristus, der

[17] Hertil og til det følgende, se Ellen Jørgensen: *Helgendyrkelsen i Danmark* (København 1909) p. 6–9 passim, og samme: *Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste udvikling* (København 1908) p. 74 ff., samt artiklerne om Michael i *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder*, Bd. XI, p. 616 ff.

[18] se *Heilagra Manna sögur*, ed. C. R. Unger (Kria. 1877) I, 676–713.

[19] se f. eks. Bd. III 1957, nr. 815 og Bd. IV, 1963, nr. 866, hvor Michaels egenskaber og mange af hans store bedrifter opregnes, men netop ikke sjælevejningen.

[20] se diverse artikler om Michaels ikonografi i *Kulturhistorisk Leksikon*, Bd. IX, 620 ff.

ikke mere kan ses på maleriet. Nord for korbuen i det nederste bånd står de døde op af deres grave og henvender sig i bøn til Michael, der her ikke er udstyret med vinger og derfor ligner en af de mere jordiske helgener. Han holder vægten i sin venstre hånd og lader den højre fatte lidt nærmere selve vægtstangen (balancen). I den ene vægtskål er der adskillige personer, i den anden kun en enkelt, men den tynges ned af en djævel, der har sat sig på vægtarmen og åbenbart kan forvente et bytte, der kan føres til Helvede under musik, som man ser det syd for korbuen. Det er ikke vist, at Michael griber ind, men som i nogle andre tilfælde er der her ikke tilstrækkelig klarhed over, om sjælene går fortabt, eller om scenen viser situationen lige før Michael foretager sit indgreb. Ét er dog ganske sikkert: Helvede undgås kun med nød og næppe, og kun hvis Michael griber ind. Alvoren understreges her, som i andre scener af, at djævlene også driver deres spil på den del af væggen, hvor de frelste afmales [21].

Kalkmalerierne i *Birkerød* (Lyng-Kronborg h., Frederiksborg a.) er fra tiden 1325-50. Michael Sjøelevejer indgår i den dommedagsscene, som ses vestligst i skibets andet hvælv, og som adskiller sig noget fra det traditionelle dommedagsbillede. Verdensdommeren i østkappen er nemlig ikke her omgivet af Maria og Johannes, men af engle, som viser hans lidelsesredskaber frem eller blæser de døde op af deres grave. Virkningen ses nordligst i vestkappen: de døde står op og henvender sig front til Maria, der breder sin skærmende kappe ud over og mod de netop opstandne – en af dem løfter oblat og kalk op mod hende. Det er Maria, der er hovedfigur i sjælevejningen, hun rækker beskyttende sin hånd ud over en af skålene på Michaels vægt, så den synker ned – ved hendes side ser man i baggrunden to andre helgener, S. Nicolaus og en bispehelgen, gøre den samme bevægelse, også de er vel tænkt som værnere på den dag, hvor sjælene lægges på vægten. Det er åbenbart mod denne vægt, at de folk, der har gjort sig skyldige i hovedsynderne og som nu straffes tilbørligt, begiver sig hen – de ses i vestkappens sydlige del, altså til venstre for Verdensdommeren, hvor de fortabte almindeligvis vises. Hvad selve vejningen angår, bemærker man, at der sidder adskillige personer i begge vægtskåle, men de, der sidder nærmest de for-

[21] se »Danmarks Kirker«, Maribo amt, p. 1171–87, og Fr. Beckett: *Danmarks Kunst* (II, København 1931) p. 296.

tabte, er mørkere i huden end dem i den skål, som Maria holder hånden over. Som nævnt giver det ingen mening at veje onde op med gode, men det er tydeligt, at vejescenen her først og fremmest bruges til at gøre det klart, at der er forskel på de folk, der har gjort sig skyldige i hovedsynderne, og som altså er døde i uskriftet stand, og dem, der søger deres tilflugt hos mater misericordiae, og som hun vil redde, når de anbringes på vægten. Michael, som også her er uden vinger, er altså en underordnet person, der kun holder vægten i den højre hånd, den venstre er åben og holdes som i tilsvarende billeder neutralt midt over vægten. Med sit »Ave Maria« lovpriser også Michael Maria. Både her, vestligst i kirken, og østligst, nemlig i himmelkroningsscenen i 1. fags østkappe, er hun hovedpersonen, og udsmykningen, der er unik i tiden, må naturligvis anses for en Mariaapoteose[22].

I tre kirker i Malmöhus län i Skåne, *Anderslöv* (Skytts h.), *Grönby* (Vemmenhøgs h.) og *V. Nöbbelev* (Ljunits h.) blev der i midten af 1300-tallet malet nogle dommedagsbilleder, der indbefatter Michael Sjælevejer. Malerierne tilhører den såkaldte »Snårestadgruppe«, og i scenerne, der alle er placeret i østkappen i skibets første fag, ser man Maria i forbøn på Verdensdommerens højre side, på hans venstre står Michael med sin vægt. Malerierne står nu ret svagt, og flere detaljer er gået tabt. Bedst bevaret er billederne i V. Nöbbelev. Her er billedet af Verdensdommeren forenet med et billede af Kristus på korset, som tilbedes af Peter og Paulus, og sydligst i østkappen – altså på den side af Verdensdommeren, hvor også Michael er – ses engle, der hugger til med deres sværd. Åbenbart fejder de mod nogle djævle, som ikke mere kan ses, og sceneriet vender tanken mod det eskatologiske slag i Apok. 12,7 ff. Desværre er det uklart, hvad der vejes, – der synes at være flere små kugler eller personer i den ene skål og en stor i den anden – og djævlene, der søger at trække i skålene, er ikke ganske tydelige; måske har de kunnet ses under dem begge, hvad der som forhen omtalt kan være tilfældet i ældre billeder. Michaels indgreb er heller ikke tydeligt fremstillet, kun i Anderslöv kan man ret klart se den usædvanlige bevægelse, at Michael trækker den vægtarm op, hvorunder en djævel har hængt sig. Det mest bemærkelsesværdige i hele sceneriet er imid-

[22] »Danmarks Kirker«, Frederiksborg amt, p. 928 ff. Fr. Beckett: Danmarks Kunst II, p. 299 ff.

lertid, at Michael Sjøevejer indtager den plads på Kristi venstre side, hvor man normalt ser Johannes Døberen i forbøn. Når man erindrer, hvor fast det traditionelle dommedagsbillede er komponeret i hovedtrækkene, er et sådant indgreb, hvorved Maria og Michael åbenbart sidestilles, særdeles påfaldende. Det viser Michaels popularitet, men sandsynligvis også, hvordan sjævejnningen kan være opfattet – selvom ikke alle billeder klart viser Michaels indgreb, peger selve placeringen af Michael på Johannes' plads på, at Michael strider for dem, der trues af fortabelsen.

Men fra Snårestadgruppen kendes endnu en fremstilling af sjævejnningen, som afviger fra ovenstående, nemlig *Borrbý* kirkes (Ingelstad h., Kristianstad l.), hvor malerierne kendes fra akvareller, udarbejdet i 1833. I skibets 1. fag ser man i østkappen Verdensdommeren med frelste og fortabte, i vestkappen de dodes opstandelse, i nordkappen de frelste i Abrahams skød (med en indskrift, der gengiver den rige mands bøn fra Luk. 16.24 om at blive lindret i sin pine) og endelig i sydkappen sjævejnningen. Her er begge vægtskåle fyldt med hvide kugler, som er lige store, og den skål synker ned, som Michael holder sin hånd over. Også her ses der djævle ved begge vægtskåle, hvis indhold de søger at drage til sig med lange stænger. Motivet er, som hovedmotiverne i de andre kapper, formet som en medaillon, der er forsynet med en indskrift i kanten, som desværre er utydelig på et afgørende sted: HIC EST MICHAEL ARCHANGELUS PRINCEPS MILICIE ANGELORUM CUI ... RAVERANT BENEFICIA POPULORUM. Til trods for udfaldet i teksten er det dog klart, at billedet er en lovprisning af Michael, og at det samtidig viser djævlens såre træske anslag[23].

I 2. fag i *Skamstrup* kirke (Tuse h., Holbæk a., ca. 1375) sidder Michael Sjøevejer i nordkappens vestlige del. Han er en høj, fornem skikkelse, der udstrækker sin venstre hånd over en vægtskål med få mennesker, så den synker ned. Den anden skål med mange hoveder slås tre djævle om. Ved sin side har Michael flere jordiske helgener, først og fremmest Olav den Hellige, hvis sejlads er vist i østkappen, Peter, Laurentius og to bispehelgener ses over-

[23] Om Snårestadgruppen, se Otto Rydbeck: *Medeltida Kalkmålningar i Skånes Kyrkor* (Lund 1904) p. 42 ff. Rydbeck læser det utydelige ord som »memoraverant» (ibid. p. 110), hvad der næppe er muligt; en anden og måske rimeligere læsemåde er »honoraverant» – Fr. Beckett: *Danmarks Kunst II*, p. 293 ff.

for i den sydlige Kappe. I vestkappen findes to Kristussymboler, Griffen, der symboliserer hans to naturer, og løven med ungerne, der peger hen på hans opstandelse[24]. Den samtidig fremstilling i *Højby* (Ods h., Holbæk a., ca. 1380) er ejendommelig i flere henseender. I korets østkappe ser man Verdensdommeren i Mandorla, flankeret af Maria og Johannes, og en enkelt person rejser sig fra sin grav. Mod syd ses en engel, der blæser adskillige døde op fra deres grave, i vestkappen Michael Sjælevejer og i nordkappen de fortabte, der lænkede ledes ind i Helvedesgabet. I kunstnerisk henseende er malerierne fremragende, og billedet af Michaels sjælevejning er usædvanligt dystert og truende derved, at djævlene har fået overhånd og tynger deres skål ned, så man ikke undrer sig over, at sjælen i den anden er fortvivlet og åbenbart kun kan reddes ved, at Michael vil tynde den vægtarm ned, han netop har lagt hånden på. Sceneriet er også påfaldende derved, at man ikke ser noget billede af de frelste, der føres ind i Paradiset, men kun af de fortabte, der går til Helvede. Maleriet heraf er tilmed anbragt på en såre usædvanlig plads, nemlig i nordkappen, altså på Verdensdommerens højre side, hvor det almindeligvis ses på hans venstre, i sydkappen. Der er ingen tvivl om, at Michael har fået en særdeles central placering vis-a-vis Verdensdommeren, men man må også være opmærksom på, at billedforløbet i tre scener vil blive langt naturligere, hvis det ikke er Verdensdommeren, men Michael, der er, hvad man kunne kalde den aktuelle hovedfigur. Det vil da være: de døde står op af deres grave (sydkappen) for at blive vejet (vestkappen) hvorefter de fortabte ledes til undergangen (nordkappen). En sådan opfattelse af billedfølgen vil man søge underbygget, og det kan ske på flere måder – her er det enkleste at henvise til, at en tilsvarende opdeling og billedfølge findes i kirkens andet fag, hvor man i østkappen ser S. Georgs kamp mod dragen som isoleret motiv, og derpå sammenhørende scener fra Jesu fødsels- og barndomshistorie, der forløber som ovenfor med bebudelse og forkyndelse for hyrderne i sydkappen, kongernes tilbedelse i vestkappen og fremstillingen i templet i nordkappen. Slutningen er dog usikker, bl.a. fordi billedfølgen i tredie hvælv ikke er tydelig og fordi adskillige billeder på væggene er gået tabt. Men ved at opfatte sammenhængen i andet hvælv som anført vil man se, at motivet

[24] se Fr. Beckett: Danmarks Kunst II, p. 304 f.

med S. Georg, der har nær berøring med Michael, fremhæves som billedet af sjølevejeren bliver det i koret. Man spørger uvilkårligt, om kirken har været viet til S. Michael, der som nævnt var kendt som værnehelgen for kirker, der ligger højt [25].

Den sjællandske mester Morten Maler, der virkede omkring 1410, har to gange fremstillet Michaels sjølevvejning, nemlig i *Gimlinge* (V. Flakkebjerg h., Sorø a.) og *Gerlev* (Slagelse h., Sorø a.), og i begge kirker indgår vejningen i dommedagsscener, som dog ikke er ganske ens, i Gimlinge er den således placeret ved de frelste, hvad der vel understreger djævlens farlige spil. Michael holder ikke vægtene, de hænger i kroge, hvad der altså er levn af en ældre tradition, og Michael griber ind ved at trække i de snore, der holder skålen med de nødstedte (Gimlinge) eller lægge hånden på selve skålen (Gerlev), måske opfylder han her en bøn fra den person, der i kappens vestlige del rejser sig fra graven. I Gimlinge er selve vejningen særdeles anskuelig. Tre djævløe lægger sorte lodder i den ene skål, hvor der både er sorte og hvide. Her er det åbenbart vedkommendes gode og onde gerninger, der vejes, men i Gerlev står djævløene ejendommeligt nok med de hvide kugler. Hvis det ikke er nogle af de gode gerninger, som dette forslagne pak har listet op af skålene og erstattet med sorte, er disse lodder vel også et levn fra ældre tid, nemlig af de hvide bogruller med fortegnelser over fortjenester og synder [26]. I *V. Sallerup* (Højager h., Malmøhusl.) ser man i tre nicher øverst på kirkens vestvæg nogle malerier fra samme tid, de forestiller S. Georgs kamp med dragen, Michael Sjølevejer og den lankede Djævel. Andre billeder er ikke bevaret på denne væg, og de tre scener forestiller vel simpelthen kampen for at befri mennesket fra djævelen. I *Ballerup* (Smørum h., Københavns a., ca. 1430) ser man Michael Dragedræber i sydkappen i andet fag – i de andre kapper er der helgener – medens Michael Sjølevejer ses vestligst i kirken, nemlig i tredje fags vestkappe, hvor S. Georg i kamp med dragen vises i nordkappen. I sydkappen findes et maleri af Jesu dåb, og i østkappen den korsfæstede Kristus, der tilbedes af Maria og Johannes [27].

[25] se Fr. Beckett: Danmarks Kunst II, p. 307.

[26] Om Morten Maler se Fr. Beckett: Danmarks Kunst II, p. 336, om Gerlev »Danmarks Kirker«, Sorø amt, p. 701–9, om Gimlinge »Danmarks Kirker«, Sorø amt, p. 844–58.

[27] se »Danmarks Kirker«, Københavns amt, p. 607.

Billedet af sjælevejningen i *Tybjerg* kirke (Tybjerg h., Præstø a.) fra ca. 1430 er også centralt placeret, nemlig i første fags vestkappe overfor Verdensdommeren, der har de frelste på sin højre side og de fortabte på sin venstre. Billedet er unikt, thi det er åbenbart, at det må have forbindelse med motiver, der viser Kejser Henrik den Andens sjælevejning[28]. Legenden fortæller, at Henrik, der var tysk konge og romersk kejser 1002–24, ikke fik børn med sin kejserinde Kunigunde, men beskyldte hende for ukyskhed, en beskyldning, hun måtte fralægge sig ved en gudsdom – hun gik over glødende plovjern. For denne forseelses skyld gav kejseren på sit dødsleje en alterkalk til Laurentiusklosteret i Merseburg. Da Henrik var død, blev han anbragt i den ene skål på Michaels vægt, i den anden lagdes alle hans gerninger. I det afgørende øjeblik trådte Laurentius imidlertid til og lagde den omtalte alterkalk i skålen til fordel for kongen, som frelstes derved. Herover blev en af djævlene så forbitret, at han slog den ene hank af bægeret, og den næste dag kunne man i klosteret konstatere, at den virkelig var slået af. Billeder af denne specielle sjælevejning har ikke været ualmindelige, således findes de i flere kirker på Gotland. Men hvis man sammenligner f.eks. billedet i Vamlingbo kirke med det i Tybjerg, vil man se flere forskelle. I Vamlingbo er vægten, som holdes af Michael, i balance, og situationen vendes kun til det gode ved at Laurentius kaster kalken ned i den vægtskål, hvor den kronede konge sidder. I Tybjerg giver vægten det ønskede udslag, her er det ikke en konge, men en nøgen sjæl, der vejes, og den sidder ikke i skålen, men står ved siden af. Sjælen holdes både af Michael og en djævel, de strides åbenbart om ham, og det samme er tilfældet i kappens nordside, hvor en engel – åbenbart Michael – har løftet sit sværd mod djævelen, men det er også hans eneste aktive rolle, thi det er den kalk, Laurentius har anbragt i skålen, der giver det ønskede udslag. Kalken har dog overhovedet ingen øren, og dette sammenholdt

[28] Til det følgende, se J. Roosval: *Die Seelenwägung Kaiser Heinrich II in der Gotländischen Malerei* (Zeitschrift für Kunstgeschichte IV, 1950) p. 125 ff., Bengt G. Söderberg: *Kejser Henriks Sjalavägning og Michaelsmästaren i »Historia kring Gotland«*, red. Åke G. Sjöberg, Stockholm 1963, p. 105–9. Legende i »*Legenda Aurea*« (4. udgave R. Benz, 1963) p. 618 f. under Laurentius, Afbildning af scenen i Vamlingbo i Erland Lagerlöf og Gunnar Svahnström: *Gottlands Kyrkor* (Uddevalla 1966) p. 243. Cf. Anne Riising: *Danmarks middelalderlige Prædiken* (Kbhvn. 1969) p. 304 og det der anførte referat af legenden.

med, at det er en nøgen sjæl og ikke en konge, der vejer, viser, at nogle af de specielle træk er fjernet fra den oprindelige historie. Den er gjort mere almen, og samtidig tyder placeringen i et dommedagssceneri på, at begivenheden er flyttet fra dødsøjeblikket til den sidste og afsluttende dom[29].

Fra 1400-tallets slutning og 1500-tallets begyndelse kendes en del sjælevejerbilleder af enkelte mestre og nogle fra værkstederne. Til de første hører bl. a. billeder, hvor Michael ses isoleret og altså ikke har nogen åbenbar forbindelse med motiver ved siden af eller i nærheden. Det gælder *St. Hammar* (Skytts h., Malmöhus l., ca. 1450–1500), *Båstad* (1450–1500), *Linderöd* (Gårds h., Kristianstad l., dat. 1498) samt *Århus Domkirke* (ca. 1500)[30]. I *Jetsmark* (Hvetbo h., Hjørring a., dat. 1474) ligner fremstillingen på korets østvæg Snårestadgruppens derved, at Michael er malet på den plads på Verdensdommerens venstre side, som Johannes Døberen almindeligvis indtager, blot er Johannes ikke her fjernet fra billedet, han er flyttet over på Marias side og knæler bag hende. På Billedet holder Michael hånden hævet over den skål, hvori den lille sjæl sidder, under den anden snor nogle djævel sig, som har forsynet sig med et møllehjul for at forøge vægten[31]. I *Bollerup* kirke (Ingelstad h., Kristianstad l., dat. 1476) indtager Michael pladsen, hvor man ofte kan se en dommedagsscene, nemlig i det vestligste fags vestkappe. I den ene skål ses lasterne, hvorpå nogle navne endnu kan læses: *superbia*, *invidia*, *gula*. Men Maria sørger for at gribe ind, og åbenbart er det hende, der er den egentlige hovedperson, thi lige overfor i østkappen ses et Anna Selvtredie-billede, der ofte fremhæver Maria mere end Kristus. Forbindelsen med motiverne i hvælvet andre kapper (mod syd Andreas og Johannes Døberen, mod nord Christoforus) er ikke indlysende. I dommedagsbilledet i skibets 1. fag i *Gislöv* kirke (ca. 1480, Skytts h., Malmöhus l.) er sjælevejningen placeret i vestkappen overfor Verdensdommeren. Også her griber Maria ind, og at hun er hovedpersonen vises ved den tydelige indskrift med hendes navn. I *Broager* kirke (Nybøl h., Sønderborg a. ca. 1500) findes Sjøevejningen netop under Verdens-

[29] se »Danmarks Kirker«, Præstø amt, p. 610 ff.

[30] se Fr. Beckett: *Danmarks Kunst II*, p. 394 ff. og »Danmarks Kirker« Aarhus Amt, p. 89.

[31] Om Møllehjulet se P. Perry, p. 210, om Jetsmark se Fr. Beckett: *Danmarks Kunst II*, p. 413 f.

dommeren i østkappen i skibets 1. hvælv, og efter dragten at dømme er det den samme engel, der holder vægten og griber om sjælen i den skål, der synker ned – er Michael her både vejer og sjælefører, Psykopompos? I andre kirker kan man se flere billeder af Michael, dels som sjælevejer, dels som dragedræber. Det gælder således *Brøndum* (Skads h., Ribe a., 1450–1500), *Vadum* (Kjær h., Ålborg a., 1450–1500), hvor S. Georgs kamp med dragen ses på nordvæggen i 3. fag, mens de nævnte motiver vises på det gamle kors nordvæg. I *Udbyneder* (Gjerlev h., Randers a., ca. 1510) ser man Michael fremstillet flere gange, nemlig i dommedags-scenen bag Johannes, hvor han både bærer vægt og sværd, åbenbart for at værne de nødstedte mod at gå fortabt, samt i 3. fags sydkappe. Her dræber han dragen samtidig med, at han vejer sjæle, men dragen tilintetgøres endnu en gang, nemlig af S. Georg i nordkappen. Disse helte værner åbenbart nødstedte, og det samme gør S. Nicolaus i østkappen, som står ved et skib i havsnød og fra skibet påkaldes i farens stund[32]. I *Klemens* kirke, Nørre h., Bornholms a., 1475–1525) sås i korets vestkappe en sjælevejning, hvor Maria pressede vægtskålen ned, medens Michael holdt øje med de djævle, der drev deres spil ved den anden. I *Favsing* (Sønderhald h., Randers a., ca. 1500–1550) kunne man se Michael med sværd i tårnbuens sydside, og i *Skærum* (Horns h., Ålborg a.) fandtes et fragment med rester af sjælevejningen, som det næppe er muligt at datere. Et af de mest fascinerende billeder af en sjælevejning indgår i en dommedagsskildring i *Egtved* kirkes kor (Jerlev h., Vejle a., ca. 1500). I vestkappen ser man opstandelsen, i sydkappen »Kristi Våben«, præsenteret på et skjold af en engel, i østkappen Dommedag, medens sjælevejningen udfylder nordkappen. I intet andet billede har Michaels møje været vist så drastisk – den ene vægtarm må han tynde ned, samtidig med, at han presser den anden op, og endda må Maria, et par helgeninder og nogle engle være med til at tynde skålen helt ned for at frelse personen fra de djævle, der søger at få overtaget.

Hvad de senmiddelalderlige værksteder angår, som virkede omkring år 1500, findes der fra den såkaldte »Lille Harrie gruppe«[33] et billede af sjælevejningen i vestkappen i *Skivarp* kirke

[32] se Fr. Beckett: *Danmarks Kunst II*, p. 405 ff.

[33] se Monica Rydbeck: *Harriemästaren samt »De Hasers og Hakkers» Målare* (Fornvännen 1952, p. 52 ff.).

(Vemmenhögs h., Malmöhus l.). Billedet er led i en dommedagsfremstilling med dommer, frelste og fortabte i henholdsvis øst, nord- og sydkapperne. Her holder Michael vægten i den ene hånd og en basun i den anden, medens Maria står ved siden og tynger den ene vægtskål ned. Fra samme gruppe er billedet i *Kävlinge* (Harjager h., Malmöhus l.), hvor man i kortbuens nordside ser Michael Sjølevejer øverst og nedenunder Christoforus med Jesusbarnet. Øverst i sydsiden kæmper S. Georg med dragen, og nedenunder ses en uidentificeret helgen. Nogen egentlig forbindelse med den ældre dommedagsfremstilling i apsis og den samtidige på nordvæggen i første fag kan man ikke konstatere. I »Fjälkinge-gruppen« kendes der en sjølevejning, der indgår som et led af dommedagsbillederne i kirkerne i *Fjälkinge* (Villands h., Kristianstad l.) og *Ö. Vemmerlev* (Järrestads h., Kristianstads l.) [34]. Michael står her øverst i sydkappen, han bærer vægt og fører sværd for sammen med andre engle at fravriste de meget foretagsomme og hoverende djævle en del af deres bytte. For dette værksted har Michael dog ikke været noget fast led i dommedagssceneriet, thi han savnes i den tilsvarende fremstilling i *Gualöv* (Villand h., Kristianstad l.). Fra Isefjordsværkstedet kendes flere malerier af Michael Sjølevejer med Korsstav i de dommedagsfremstillinger, der blev forfærdiget i vestenden af kirkerne i *Tuse* (Tuse h., Holbæk a.), *Tveje Merløse* (Holbæk, Holbæk a.) og *Nr. Herlev* (Lynge-Frederiksborg h., Frederiksborg a.). Han har ingen særlig fremtrædende plads, blot ses der i Nr. Herlev ingen djævle ved Michaels vægt, og tungen på den viser modsat udslag, så man skulle tro, at Michaels indgreb var forgæves. At dette næppe er tilfældigt, viser den samme detaille på et af værkstedets billeder, der har en anden udformning end de netop omtalte, nemlig den, der findes i korets østkappe i *Kirke-Hyllinge* (Voldborg h., Roskilde a.r. kreds). Man ved, at der i apsis har været en fremstilling af Verdensdommen, som nu er forsvundet, og det er netop over den, at en meget tydelig og centralt placeret Michael vejer sjæle, medens han veksler blikke med en fortvivlet person og en djævel, som slæber vedkommende ned i det helvede, der må have været vist i sydkappen. I østkappens nordside, vendt mod de frelste i nordkappen, samler mater misericordiae folk under sin skærmende kappe. Marias og

[34] Se Egon Thun i »Ale« nr. 2, 1966, p. 50 og nr. 1, 1967 p. 5 ff.

Michaels frelsende værk er altså her adskilt og ikke forenet i vejescenen, som man ellers ofte ser det. Hvorledes Michaels beskyttelse mod djævlene her skal forstås i detaljer, røber hverken komposition eller billede. Viser det, at djævelen vil slæbe et bytte bort, som Michael kunne have frelst, hvis det var blevet placeret på hans vægt? Det skal bemærkes, at man netop overfor sjælevejningen ser et billede af S. Olavs sejlads, der bringer forbindelsen mellem Michael og Olav i Bregninge kirke i erinding[35].

I *Fanebjerg* kirke (Mønbo h., Præstø a.) ser man i nordskibets fjerde hvælv Elmelundemesterens billeder, der i nordkappen viser Abraham og Isak på vej mod Moria Bjerg, og i østkappen selve Isaks ofring. Disse to billeder må høre sammen. I sydkappen nedskriver en djævel med sorte streger i en bog, hvad to kvinder på en bænk sladrer om, og i vestkappen ses en sjælevejnings-scene, hvor Michaels vægt påvirkes af Maria, der bærer et lille Jesusbarn på armen[36]. En formodning om, at disse to billeder indgår i en sammenhæng, bestyrkes, når man ser en næsten tilsvarende scene af den nært beslægtede »Everlövmester« i selve *Everlöv* kirke (Torna h., Malmöhus l.). Her ser man nemlig den tilsvarende kombination i nordskibets tredje hvælv, den eneste forskel er den, at Michael her er placeret i østkappen, og at det er en mand og kone, der sladrer sammen. I vestkappen ser man her motivet med den riges og den fattiges bøn og i nordkappen den såkaldte »Dødssyndsmand«, på hvis krop det er angivet, hvor de forskellige synder har deres sæde[37]. En lidt anden kombination af nogle af disse motiver har Everlövmesteren vist i 2. fag i *Röddinge* kirke (Färs h., Malmöhus l.). Her ser man i østkappen Verdensdommen og et helvedesgab, som kan opluge fortabte. I sydkappen vises sjælevejningen, i vestkappen den fattige og den rige, der beder, og i nordkappen Dødssyndsmanden[38]. Af andre værksteder og mestre skal i denne forbindelse nævnes Brarupmesteren, der i 3. fag i *Gjerrild* kirke (Djurs N.h., Randers a.) på Djursland malede en nu overkalket fremstilling

[35] Se Fr. Beckett: *Danmarks Kunst*, II p. 345 ff. under Vallensbæk-mesteren.

[36] Se Fr. Beckett: *Danmarks Kunst*, II p. 354. Holger Rasmussen: *Djævelen og de sladdervorne Kvinder. Et Kalkmaleri og dets Forklaring* (Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, København 1964) p. 120 ff. Det er bemærkelsesværdigt, at Maria på disse billeder er vist som *Madonna*!

[37] Se Otto Rydbeck: *Medeltida Kalkmålningar i Skånes Kyrkor*, p. 122.

[38] Se Otto Rydbeck: *Medeltida Kalkmålningar i Skånes Kyrkor*, p. 134.

bl.a. af Dommedag og Skabelse, som indbefattede en sjælevejningsscene i nordkappen, hvor Maria var hovedpersonen.

Men det ejendommeligste, senmiddelalderlige billede af en sjælevejning, der desværre er ret fragmentarisk, findes i tredje fag i *Kongsted* kirke (Fakse h., Præstø a.), hvor man som sædvanligt ser dommeren trone i østkappen og de frelste i nordkappen. I sydkappen er intet bevaret. Midt i vestkappen står Michael med sin vægt, han holder sin ene hånd midt over den, for udslaget bevirkes af Maria, der holder en finger til skålen. Ved hendes side står en engel med en bog, på hvis sider man ser streger. Åbenbart er det en regnskabsbog over den sjæls gerninger, som vejes. Men ved siden af denne centralt placerede scene ser man i den søndre del af kappen, altså nær ved billedet af fortabelsen, som vel har været vist i sydkappen, endnu en sjælevejningsscene, hvor Maria endnu engang er vist ved siden af en vægt. Desværre er sceneriet meget fragmentarisk bevaret, men så meget kan man dog skimte, at Maria ikke tynger vægten ned til den side, hvor hun selv står, og at en lille djævel er i færd med at slå de samme streger i en bog, som man aner i den ene af vægtskålene. Over den anden skål ser man endnu de hænder, som den nødstedte sjæl løfter i sin vånde. Hvorledes denne vejning nærmere skal forstås, og hvordan den forholder sig til den anden, kan ikke udledes af billedresterne, men det er påfaldende, at de sidste nævnte værksteder og mestre er fælles om at genoptage den nedskrivning af enkelte synder, som var tydelig i den ældre traditions bogruller med synderregistre [39].

* * *

Når man har undersøgt de billeder, som er nævnt ovenfor og søger at finde frem til den væsentlige ide eller forestilling deri, er det naturligt først at rette opmærksomheden mod, hvad der vejes på Michaels vægt. Det viser sig, at der ikke er særligt faste regler herfor, thi der kan være hvide kugler i begge vægtskåle (Borrby) eller mange i den ene og en stor i den anden (Grönby, Anderslöv). Man kan også se, at der er mange personer i dem begge (Birkerød), at sjælen sidder i den ene, men indholdet af den anden er ubestemmeligt (Kirke-Hyllinge) eller at sjælen vejes op med hvide og sorte kugler, som på Morten Malers to billeder.

[39] Danmarks Kirker, Præstø amt, p. 533 ff.

Det almindelige bliver nemlig, at der sidder en enkelt person i den ene skål, som fromt løfter sine hænder mod Michael eller Maria, medens indholdet af den anden varierer. Det er altså iøjnefaldende, at der ikke skabes nogen fast tradition for at skildre selve vejningen i detaljer og desuden, at man næppe skal spørge, hvorledes indholdet af den ene skål kan veje det op, der er i den anden. Man får uundgåeligt det indtryk, at indholdet af vægt-skålene kan varieres i malerierne, og at sjælevejningsmotivet bruges til at fremhæve andre forhold, som er væsentlige for beskueren, end netop det, at sjælen skal vejes.

Denne opfattelse bør naturligvis sammenlignes med den skrevne tradition. Det kan gøres ved, at man finder forlæg frem fra forskellige grene af den kirkelige litteratur, som scenen må formodes at illustrere. Her er der anvendt en lidt anden fremgangsmåde, idet der er redegjort for, hvilken rolle Michael spiller i en enkelt genre, nemlig hymnerne. Heri og i bønnebøgerne var det som nævnt påfaldende, at Michaels vægt og selve vejningen ingen rolle spillede, og at opmærksomheden var rettet mod de store bedrifter, som Michael var i stand til at udføre for nødstedte sjæle ved den uundgåelige dom. Efter mit skøn er der altså nøje overensstemmelse i dette stykke mellem hymnerne og de kalkmalerier, der viser Michaels sjælevejning.

Når man nærmere skal præcisere, hvor man skal finde de væsentlige træk i motivet, må man være opmærksom på, at scenerne med Michaels sjælevejning langt fra er ens i alle øvrige detaljer og næppe udtrykker ganske det samme. F.eks. ser man på Snårestadgruppens billeder, at der er djævle ved begge vægtskåle, og scenerne forstås vel bedst på den måde, at djævlene ikke blot søger at tynde den ene vægtskål ned, men at gribe forstyrrende ind i selve sjælevejningen, hvad Michael åbenbart forhindrer. I Birkerød er begge vægtskåle fyldt med personer, og meningen med billedet må dels være at vise Marias nådige indgreb til værn for nødstedte, dels at anskueliggøre den sikre fortabelse, der venter mennesker, som er døde i dødssynd. Men ser man på maleriet i Bollerup viser det sig, at Maria her griber ind i vejningen til fordel for en person, som netop har gjort sig skyldig i dødssynderne. På billedet i Kongsted er sjælevejningen åbenbart den dag, hvor det regnskab gøres op, som er ført i bøgerne. Her foreligger der altså en sammenblanding af vejning og tælling, og det er åbenbart den sidste, der udføres både af en engel og en djævel,

der er den væsentligste. På dette billede og nogle af de andre sjælevejningsscener er det ikke Michael, men Maria, der er hovedpersonen. Det kan medføre – som i Kongsted – at Michael bliver en ret passiv person, som blot holder vægten eller som i Skivarp, hvor han blæser til dom i sin basun. Men der males fortsat scener, hvor det er Michael, der alene værner sjælen, eller hvor han og Maria er fælles om at tynde vægtskålen ned, så udgangen bliver lykkelig for den betrængte. Det kan ikke blot vises ved at de begge påvirker vægten. Det fremstilles også på den måde, at Michael fører en lanse, et sværd eller en korsstav mod de træske djævl. Undertiden er det også tilstrækkeligt, at han holder sin hånd op over den vægtskål, som skal synke ned, men anskueligst bliver hans indgreb, når han direkte tynger den vægtarm ned, hvori skålen med sjælen er ophængt. Hans indgreb er intet snyderi, men et værn, thi djævlene nøjes jo ikke med at konstatere, hvad der er i den anden vægtskål – disse ondskabsfulde utysker hænger sig i skålen eller snorene, der bærer den, de slynger sig ind i hinanden eller rundt om vægtarmen o.s.v. Sjælevejningen, hvor Michael er hovedpersonen, viser altså primært den hårde kamp mellem himlens store kriger og djævlene om den lille sjæl, der ville være fortabt uden Michaels indgreb – billederne i Gundslev og Højby viser tydeligt, hvor truende faren for fortabelsen kan være.

Man vil i det foregående bemærke, at det ofte er nævnt, i hvilken sammenhæng billedet af sjælevejningen findes. Det er kalkmalerierne selv, der viser, at motiverne er anbragt i bestemte sammenhænge, og derfor er det nødvendigt at iagttage dem nøjere – naturligvis kan de variere stærkt, og da de forlæg, der er benyttet, savnes, og mange scener, ikke mindst på væggene, er gået tabt, kan det være vanskeligt at præcisere den dybere mening med en udsmykning. Men det er f.eks. påfaldende, at Michael Sjølevejejer ofte placeres med Michael Dragedræber ved sin side, og at man i Ballerup og Udbyneder har tilføjet et billede af S. Georgs kamp med dragen. En sådan kombination må vise i samme retning, som de våben Michael udstyres med, nemlig at han kæmper for at redde nødstedte mennesker. I Bollerup ser man et andet træk fremhævet, thi her er billedet, hvor Maria er hovedpersonen, tydeligt nok modstillet en Anna Selvtredie-gruppe og er altså som maleriet i Birkerød et led i en Mariaapoteose. Men tydeligst er sjælevejningsscenes forbindelse med et dommedagssceneri, som

kan være vist i kirkens vestligste fag eller mod øst, på triumfvæggen, i koret eller i skibets første fag. Der kan næppe være tvivl om, at disse dommedagsscener viser den yderste dom og ikke den endelige afgørelse, som træffes om menneskets evige skæbne i dødsøjeblikket, og som egentlig kun bekræftes og publiceres på den yderste dag. Hvis man urgerer sjælevejningsscenens forbindelse hermed, ledes tanken hen på de undtagelser, som også kendes fra prædikener og legender, at menneskets skæbne ikke er afgjort i dødsstunden, men at der også efter døden er mulighed for at blive frelst[40]. Men det er vel også muligt, at man i disse scener næppe skal se andet og mere end at ethvert menneske skal kræves til regnskab for sine gerninger og dømmes, og da ondskabens repræsentanter gør, hvad de formår for at bringe sjælen i fortræd, må Michael, den store sjæleværner, stride for den nødstedte. Større klarhed kan alene skabes i forbindelse med en tiltrængt undersøgelse af dommedagsmotivets almindelige udvikling i senmiddelalderen.

[40] Se herom Anne Riising: *Danmarks middelalderlige Prædiken* (København 1969) p. 304 f. Om Michael som den, der bevarer mod fortabelsen på den yderste dag, se *Middelalderens danske Bønnebøger*, Bd. IV, Nr. 884.

Klostren i abbot Wilhelms brev

Af *Tore Nyberg*

Den nordiska klosterkulturen erhöll en avgörande förnyelse genom den gregorianska reformrörelsen i mitten av 1100-talet[1]. Intill denna tid hade rytmen i klostergrundningarna varit ganska olikartad från söder och väster till norr och öster i det nordiska området. Benediktinerna ägde i Norge och Danmark kloster, som förmedlade kulturkontakter med kontinenten och England. Men de missionärer, som verkat bland svear och götar och i nuvarande Finland, hade inte efterlämnat några bestående klosterstiftelser, trots att flera av allt att döma var munkar från engelska kloster[2].

Reformrörelserna på 1100-talet medförde en ny våg av klostergrundningar i Norden. Cisterciensernas, premonstratensernas och de reformerade augustinkanikernas ankomst betydde för Danmarks och Norges del nya ordnars insteg i ett område, som redan kände

[1] För Danmark: Hal Koch, *Den danske kirkes historie* 1 (1950), samt Lauritz Weibulls talrika arbeten i samband med ärkebiskop Eskils och den skånska kyrkans historia; för Norge: diskussionen om Magnus Erlingsons kungadöme och ärkebiskop Eysteins kulturkontakter, t.ex. A. O. Johnsen i *Nidaros erkebispestol og bispesete 1153–1953* (Oslo 1955); för Sverige: K. B. Westman, *Den svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidevarv till Innocentius III:s* (Stockholm 1915) och senare fördiskussion i samband med Erik den heliges liv, martyrdöd och kult.

[2] Den allmänna klosterlitteraturen: A. O. Rhyzelius, *Monasteriologia Sviogothica eller Kloster-Beskrifning* (Linköping 1740); J. B. Daugaard, *Om de danske Klostre i Middelalderen, Et Priisskrift* (Kjøbenhavn 1830); C. C. A. Lange, *De norske Klostres Historie i Middelalderen bearbejdet især efter utrykte Kilder* (Christiania 1847, 21856); L. Nilsson, *Klosterväsendet i Sverige, Tiden till 1348* (Linköping 1880); K. G. Leinberg, *De finska klostrens historia, Skrifter utg. af Svenska Literatursällskapet i Finland* 14 (Helsingfors 1890). Jfr. spec. A. O. Johnsen, *Om Theodoricus og hans Historia de antiquitate regum Norwagiensium*, Avh. utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II (1939), Nr. 3; Toni Schmid, *Sveriges kristnande, Från verklighet till dikt* (Stockholm 1934).

till och utvecklat ett klosterväsende[3]. Bland götar och svear däremot var cistercienserna de första munkarna över huvud taget – och i Svealand fick de till en början ingen hemstad, sedan den första grundningen i Saba (Säby) redan av kung Knut Eriksson flyttats till Julita i den söderut orienterade västra delen av Södermanland[4]. Finland fick inte heller i denna omgång några kloster[5]. Det var först tiggarrordnarna – Franciskus' små bröder och Dominikus' av dem inspirerade kaniker – som gav Svealand och Finland deras första verkliga del i den internationella klosterkulturen. Det skedde vid en tidpunkt, då Danmark och Norge redan i mer än ett århundrade stått under inflytande av män från klosterlig livsomgivning.

En av de viktigaste personligheterna vid reformklostrens be-
fästande i Danmark och Norge var abbot Wilhelm av Ebelholt. Denne mans verksamhet syns inte ha sträckt sig utöver den del av det skandinaviska kulturområdet, där reformklostren betydde en spänning mellan en gammal och en ny form av klosterliv och kyrklig praxis. I sitt eget kloster på Själland utvecklades en omfattande apostolisk verksamhet för folket, som utom själavård omfattade ett betydligt mått av medicinsk kunskap och utövning av läkekonsten. Denna lokala verksamhet kompletterades av abbotens internationella förbindelser och politiska samarbete med kungahuset och med kyrkans ledare. Båda linjerna har väl samverkat, när abbot Wilhelm några årtionden efter sin död 1202 blev helgonförklarad och hans kloster blev en vallfartsort för hela Själland[6].

Abbot Wilhelm har efterlämnat en källa, som är alltför ofullständigt studerad för att man skall kunna säga, att forskningen på denna punkt satt värde på Langebek och övriga utgivare av *Scriptores rerum Danicarum*. I band 6 av denna källpublikation återfinns en av abbot Wilhelm själv gjord sammanställning av hans egna brev, av honom själv försedd med förord och index. Originalen

[3] O. Kolsrud, *Noregs kyrkjesoga 1: Millomalderen* (Oslo 1958); E. Ortved, *Cisterciordenen og dens Klostre i Norden 2: Sveriges Klostre* (København 1933); A. O. Johnsen i *Nidaros erkebisppestol* (ovan anm. 1), 113–124.

[4] A. Schüek, *Var det forntida Närke ett götiskt land?, Från bergslag och bondebygd, Örebro läns hembygdsförbunds årsbok 5* (1950), 7–16.

[5] Jfr. J. Gallén, *Den heliga Birgitta och Karelen*, *Historisk Tidskrift för Finland* 1966, 1–27.

[6] V. Møller-Christensen, *Bogen om Æbelholt kloster* (København 1958).

har gått förlorat, men med några luckor hade det blivit avskrivet på 1600-talet[7].

En vetenskaplig granskning av denna brevsamling har inte publicerats sedan 1933, då William Norvin analyserade den för att finna fram till vilka typer av brev som ingår i den[8]. Norvin indelade breven efter kategorier som offentliga och privata, verkliga och fingerade brev. Detta var en utgångspunkt, som i sista hand inte hämtats ur källan själv, sådan den föreligger i avskriften, utan ur den allmänna urkundsläran. Norvins resultat bestäms av hans utgångspunkt. Han finner, att vissa brev kan karakteriseras som offentliga, vissa som privata, vissa är ur denna synpunkt oklara; ett antal brev anser Norvin vara fingerade och aldrig i verkligheten sända till de personer de anges under. Norvin ställde således vissa bestämda frågor av källkritisk natur – och han fick svar på de frågor han ställde. Men hans svar har inte på lång tid inspirerat till vidare forskning i abbot Wilhelms brev[9].

Vad kan orsaken härtill vara? En granskning av Norvins utgångspunkt visar, att Norvin under »källan» förstår de enskilda breven i samlingen, inte samlingen själv. Samlingen uppfattar han som resultat av ett redigeringsarbete utfört av abbot Vilhelm i ett bestämt syfte – redigeringen är tendentiös, och en utgångspunkt måste således enligt Norvin sökas i själva brevens pålitlighets-kriterier.

I själva verket går Norvin med denna metod förbi ett väsentligt förhållande i samband med traderingen av dessa brev: *Inget enda av breven är traderat utanför den av abbot Wilhelm redigerade samlingen*. Det betyder, att vår källa egentligen inte utgörs av breven, utan av samlingen, sådan abbot Wilhelm efterlämnat den, avsiktligt och medvetet tillrättalagd i en bestämd tendens. Bland annat är t.ex. alla dateringar utelämnade av abbot Wilhelm. Metoden att helt bortse från redigeringen och dess tendens och uteslutande vända uppmärksamheten till de enskilda breven innebär därför, att man avskär sig från möjligheten att följa en tanketråd igenom själva urvalet. Det betyder i sin tur, att man också avskär sig från att ta ställning till, varför vid vissa brev bara några avsnitt tagits

[7] *Scriptores rerum Danicarum* 6 (1786), 1 ff.

[8] *Scandia* 6 (1933), 153–172.

[9] En undersökning förbereds dock nu av kandidatstipendiat, cand. mag. Nanna Damsholt, København.

med. Vid granskningen av ett isolerat brevavsnitt, utskuret ur ett brev – sådana finns det flera av i samlingen – kan man ju aldrig uppställa någon hypotes om brevet helhet, om man inte tar ställning till, ur vilken aspekt det föreliggande brevfragmentet kan ha skurits ut ur sitt sammanhang i ett ursprungligt brev, och av vilket motiv det kan ha fogats in i ett av abbot Wilhelm avsett nytt sammanhang, där det inte längre vänder sig till en brevmottagare, men till läsarna av en exemplarisk brevsamling. Sådant kan bara studiet av redaktionen, av samlingen som helhet, ge upplysning om. Den källa vi har framför oss, är alltså inte breven, utan den av abbot Wilhelm redigerade samlingen. I den mån man kan tala om varje källas upphovssituation, så är det i föreliggande fall bara *en* upphovssituation, som källan verkligen och faktiskt sätter forskaren i kontakt med: det är brevsamlingens upphovssituation och tillkomstavsikt, alltså abbots Wilhelms avsikt vid sammanställning av breven, inte vid deras ursprungliga avfattande, när de en gång skulle sändas till sina adressater[10].

Granskningen av samlingen som helhet skall här inte föregripas. I stället skall en viss kategori av brev tas upp och frigöras från Norvins problemställning om, huruvida de är fingerade eller äkta, officiella eller privata brev. Det gäller de brev abbot Wilhelm uppger riktade *till klosterfolk eller till andra instanser rörande klosterliga förhållanden*. Norvin behandlade också dessa brev – som vi här för enkelhetens skull kan kalla *klosterbrev* – men framför allt ur synpunkten av, om de historiska händelser, som alluderades till i dessa brev, kunde beläggas och tidsfästas i andra källor[11]. Utifrån ovan antytt resonemang blir problemställningen i föreliggande uppsats en annan. Om källan inte är breven, utan brevsamlingen, är den första frågan inte, vad breven utsäger om faktiska händelser, utan vad abbot Wilhelm kan ha velat ha bragt till uttryck genom att uppta just dessa brev i sin samling. Det är inget tvivel om, att han, kyrkomannen, klosterreformatorn och upphovsmannen till Ebelholt klostrets läkekunnighet och sjukvård, skrivit flera brev i klostrets saker under sitt liv än de fåtaliga här bevarade exemplaren. Någon mening måste därför hans urval ha haft för honom själv. Denna mening, denna hans avsikt – samlingens tillkomstavsikt –

[10] Jfr. Tore Nyberg, *Skriftföljder och lägg*, Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 56 (1970), sista häftet.

[11] Norvin 163–168.

borde ha varit det första, som kritiska historiker skulle ha riktat strålkastarljuset på. Först efter ett klarläggande av tendens och avsikt i samlingen som sådan är det möjligt att gå vidare till en bedömning av de enskilda brevens värde och användbarhet som historiska källor.

Samlingen föreligger i två *libri*, två »böcker» eller serier av olikartad längd: den första omfattar 39, den senare 66 brev. Inte alla av samlingens brev var avskrivna, när förlagan förintades i Köpenhamns brand 1728. Att döma av det avskrivna registret till alla breven syns det dock som om endast ett brev av klosterligt innehåll hört till de förlorade, och dettas innehåll tycks stå utom tvivel [12]. Möjligen var också lib. II nr. 16 ett klosterbrev. Endast ingressen är bevarad i avskriften; det är riktat till biskopen av Skara [13]. Av de övriga klosterbreven finns sju infogade på två ställen i bok 1. Det är lib. I nr. 26–29 och nr. 36–38. Båda dessa grupper är entydigt avgränsade. Breven 26–29 riktar sig till nunnor och är de enda nunnebreven i samlingen, breven 36–38 riktar sig till abboten i Esrom, i brev 36 namngiven som Walbert. De övriga klosterbreven finns i lib. II; de är:

- nr. 35 till abboten i Esrom cistercienserkloster
- nr. 36 till abboten i Nästved benediktinkloster
- nr. 39 till priorn i augustinklostret i Kungahälla
- nr. 41 till biskopen i Börglum, vilkens domkapitel på abbot
Wilhelms tid antog premonstratenserregeln; jfr. nr. 66
- nr. 42 till priorn i augustinerklostret i Vestervig
- nr. 50 till abboten i Prémontré angående premonstratenser-
klostret i Lund
- nr. 56 till en munk Gozvin
- nr. 57 till abboten i Ste. Geneviève i Paris, abbot Wilhelms
ursprungskloster
- nr. 66 till biskopen i Börglum, nästan identiskt med nr. 41

Härtill kommer fyra brev, av vilka det första, lib. II nr. 11, är defekt i början, de övriga tre, lib. II nr. 12, 46 och 47, är riktade till påven. Som lib. II nr. 10 anges ett brev av abbot Wilhelm till munkarna i St. Mikael i Slesvig rörande reform av deras klosterliv.

[12] Dens. 163.

[13] Dens. 166.

De bevarade fyra breven 11, 12, 46 och 47 handlar om samma kloster och dess övergång till den cisterciensiska reformen.

De sist nämnda fyra breven om Guldholms kloster beredde Norvin jämförelsevis minst bekymmer. Reformen i klostret är belagd i andra källor, händelsen kan dateras till 1191/92, och Norvin gör reflexionen: »Disse fem Breve er saaledes meget lærerige for Abbed Wilhelm og Karakteren af hans Brevsamling«, utan att sedan gå närmare in på själva denna fråga. Om de övriga klosterbreven har Norvin däremot mindre att säga; hans reflexioner inskränker sig till om vi har med officiella akter eller privatbrev att göra.

Bortser vi nu från en sådan frågeställning, så är det från klosterhistorisk synpunkt påfallande, att klosterbreven uppvisar en god spridning i fråga om mottagare. Brev riktade *till* kloster, klosterföreståndare – abbotar, abbedissor, priorer – och klosterfolk är jämnt fördelade med vardera ett till en rad mottagare. Endast abboten i Ebelholts grannkloster Esrom är mottagare av fyra brev, och nunnorna i Slangerup är mottagare av två eller tre brev [14].

Även munkarna i St. Mikael i Slesvig är bara mottagare till ett brev; de tre helt bevarade breven, som rör deras sak, är riktade till påven, det fjärde, vars början saknas – lib. II nr. 11 – är möjligen ett öppet brev, syns i varje fall inte vara riktat till klostret självt, fast det är exekutionen av ett påvligt uppdrag rörande klostret. Det andra brevet till biskopen i Børglum, lib. II nr. 66, tycks vara en duplett till nr. 41.

Granskar vi nu tonen och spridningen av avhandlade teman i de bevarade breven, så visar det sig tydligt, att de två sviterna av klosterbrev i lib. I till abboten i Esrom och till de olika nunnorna är övervägande personligt hållna och av asketiskt innehåll. Det är svårt att ur dem dra fram någon konkret anledning till deras avfattande; att vid vart och ett av dem en ursprunglig konkret händelse fått abbot Wilhelm att fatta pennan, är sannolikt, att döma av tonen och stilen; men om abbot Wilhelm vid redigeringen av sin samling medvetet uteslutit omnämmandet av denna konkreta händelse ur den text han meddelade, låter sig inte konstateras. Som dessa sju brevtexter nu står, berör de allmängiltiga frågor i det kristna livet och i klosterlivet. I det hänseendet står de inte i paritet med de övriga klosterbreven i lib. II – så behandlade Norvin dem –,

[14] Gina G. Smith, *Danske nonneklostre indtil ca. 1250, speciale i historia vid Københavns universitet* (1971), 55.

utan snarare med de omgivande breven till andra mottagare i lib. I. Klostertemat är tydligen i detta fall ingen god utgångspunkt för kategorisering av breven och sammanförandet av dem till grupper. De egenskaper, som abbot Wilhelm tillmätt avgörande betydelse i dessa brev, när han förde in dem i samlingens lib. I, ligger uppenbarligen på ett annat plan än de egenskaper, som kan ha lett honom att placera in en rad klosterbrev i samlingens lib. II.

Vänder vi oss nu till klosterbreven i lib. II, så finner vi i de kloster abbot Wilhelm riktar sig till en hel provskala på Ebelholtabbotens grad av kollegialitet med andra kloster och deras chefer. Nr. 35 till cistercienserabboten i Esrom, Walbert, bär fortfarande prägel av samma förtroliga närhet som de tre breven till samme abbot i lib. I: *amantissimo patri et domino* är tilltalet, abbot Wilhelm tackar för att en viss lekbroder Stefan blivit sänd över från Esrom till Ebelholt för att laga en vattenledning. Det är ett konkret meddelande mellan goda vänner, som formuleras på detta sätt, ett praktiskt spörsmål mellan personer som också har många andra beröringspunkter med varandra.

En starkare ton av broderlig gemenskap finner vi i brevet nr. 39 till augustinerna i Kungahälla, en av våra fåtaliga källor för kunskapen om detta klosters äldsta historia [15]. Bröderna adresseras som *dilectis ... in Coninguhelle canonicam vitam professis* – benämningen passar på abbot Wilhelms egen orden augustinkanonikerna, och fortsättningen bekräftar att dessa bröder i Kungahälla står abbot Wilhelm mycket nära och sannolikt levat i hans närhet: abboten vill glädja sig över deras framgångar, med tårar bära nyheten om deras motgångar, är i tanken med dem, fast han fysiskt är skild från dem; *est enim rationi congruum, ut quod commune datur, communiter sit ferendum*, avslutar han detta avsnitt. Han känner sig alltså stå i en så nära gemenskap med dessa bröder i Kungahälla, att han betraktar allt deras bekymmer som sitt eget. Detta har, säkert med rätta, uttytts som att Ebelholt var moderkloster till Kungahälla. Motsvarande uttryck för broderlig närhet återfinns ej i andra brev.

En annan, något olikartad broderlig kollegialitet och närhet bestämmer tonen i brev nr. 42 till prosten i Vestervig augustinkloster, det gamla biskopssätet i Börglum stift, vars augustinska

[15] Edition och kommentar hos E. Vandvik, *Latinske dokument til norsk historie* (Oslo 1959), 106 f., 201 ff.

domkapitulärer förvandlades till augustinkorherrar, sedan biskopen flyttat stiftssätet. Även här delar abbot Wilhelm mottagarklostrets bekymmer och problem i en svår situation, som inte låter sig närmare klarläggas ur brevet – andra källor till situationen saknas. Han appellerar till deras mod och uthållighet och citerar det för hans eget och mottagarnas klosterliv i lika mån giltiga bibelordet: I världen utstår ni förföljelse, men hav förträstan, ty jag har övervunnit världen. Han syftar utan tvivel på klosterfolk både i sitt eget och i mottagarens kloster, när han talar om dem som Kristi lemmar och i synnerhet som Kristi »atleter», de som underkastar sig särskilt hårda lidanden för att bära Guds ok. I en mera konkret avslutningsavsats antyds, att brevet har som omedelbar orsak en tilltänkt flyttning av Vestervigs kloster till annan plats, *immutacione loci*, och abbot Wilhelm erbjuder sitt klosters *totam ... exteriorem administrationem auxilio vestro tractandam*, eller, om mottagaren inte vill begagna sig härav, abbotens i Esrom hjälp. Det är tydligt, att detta brev återger ett annat spektrum av kollegialitet och broderlig hjälp än brevet till Kungahälla. Också detta brev är i sin ton och sitt uttryck för broderlig närhet unikt i brevsamlingen.

Breven nr. 41 och 66 till biskop Trugot i Børglum, som tillträdde 1187 och förmodas ha varit den som införde premonstratensernas regel från Steinfeld till Børglum för sitt domkapitel [16], ger åter andra varianter av ett ordensinternt förhållande. Abbot Wilhelm har glatt sig åt mottagarens utnämning till sitt stift, skriver han, men har nu fått nyheter som ger honom anledning till stora bekymmer: i stället för det heliga liv och den regelobservans, som han väntade sig på mottagarens ort, får han veta, att domprosten inte kan hålla disciplin bland sina underordnade ämbetsbröder, och att biskopen syns ha tagit parti för en av dessa yngre medlemmar av domkapitlet i någon opposition mot prosten. Med livligt bildspråk liknas det tidigare tillståndet av klosterlig ordning vid vällukt och tvisterna vid stank, eftersom *rigor deperit ordinis* – ordens eller ordningens stränghet går under – och *infertur calumnia sacratoribus et antiquioribus institutis* – förakt för sanktionerade och nedärvda inrättningar får insteg. Abbot Wilhelm appellerar till fädernas föreskrifter – *terminos ... quos patres posuerunt et observari filiis mandaverunt*, och till att de underlydande skall lyda sina överordnade och inte *patris nostri Augustini regulam in irritum duci*, »vår» fader

[16] Sammanfattande Aa. Roussel, Børglum kloster (København 1937).

Augustinus' regel inte skall göras overksam. Här appellerar abbot Wilhelm till något som han framställer som en gemensam basis för sig och mottagarens kloster: augustinregeln och det klosterliga livet över huvud taget på basis av fädernas föreskrifter. Premonstratensernas statuter vilade på augustinregeln och hade den som sin basis. Trots att premonstratenserna inte organisatoriskt kan hamna i samma fålla som augustinkorherrarna av abbot Wilhelms grupp, så är ordnarnas gemensamma genetiska ursprung ur brevskrivarens synpunkt tillräckligt för att man skall kunna appellera till något gemensamt mellan de båda klostren: augustinregeln och den gemensamma grundstock av klosterliga traditioner, som företräds av det s.k. *vita canonica* – uttrycket mötte vi i brevet till Kungahälla. Alltså åter ett spektrum av abbot Wilhelms relationer till sin klosterliga omvärld: förhållandet till Börglum-klostret är inte så intimt som till de båda ovan behandlade augustinklostren – det syns närmast vara biskopen personligen, som abbot Wilhelm känner och står nära –, men ändå tillräckligt nära för att en appell till gemensamma livsvillkor skall kunna framföras.

Något liknande kommer också till uttryck i brevet nr. 50 till abboten av Prémontré, där ordensgeneralen uppfordras att företa en reform i premonstratenserklostret i Lund, Trinitatisklostret, med hot om att ärkebiskopen i annat fall utan tvivel kommer att ingripa med hård hand[17]. Även här är appellen tydlig till en gemensam livsbasis för klosterlig ordning mellan brevskrivaren och mottagaren, fast abbot Wilhelm nu också framträder i ett större kyrkopolitiskt sammanhang, som i flera övriga, icke-klosterliga brev. Men han går ändå så långt, att han kallar abboten i lundaklostret, Johannes, för *coabbas noster*, min med-abbot, alltså betoning av rangmässig paritet mellan sig själv som abbot i ett augustinkloster och Johannes som abbot i ett premonstratenserkloster. Här förmärks givetvis inte den ton av broderlig närhet, som man kan iaktta i de till klostren riktade breven. Det är en disciplinarfråga det rör sig om, en kyrkoman skall bringas att ingripa i sin ämbetsfär, när missförhållanden uppstått, och appellen till en gemensam livsform i klosterlivet ligger mera i bakgrunden.

De sista breven, de till biskopen i Börglum och det till abboten i

[17] N. Backmund, *Monasticon Præmonstratense* I (1949), 269 med avtryck av en stor del av brevet efter *Diplomatarium Suecanum* I, 114.

Prémontré, är varandra närstående i innehåll, bara i tonen och i relationens intimitet olikartade. De är i varje fall båda – om breven nr. 41 och 66 är dupletter – var på sitt sätt unika i brevsamlingen i avseende på relationsförhållandet mellan brevskrivaren och mottagaren och arten av problem som behandlas. Brev nr. 50 har närmast paralleller i andra brev till biskopar och påve.

Ovärderligt som jämförelse med de nu nämnda breven till klosterliga mottagare är nr. 36 till abboten i Nästved St. Peders kloster. Abbot Wilhelm har från ordenssynpunkt ingenting annat än klosterlivet i allmänhet gemensamt med detta icke reformerade benediktinkloster, som intog en stark ställning i det feodala samfundet och innehade Nästved köpstad som förläning av kungamakten[18].

I detta korta brevmeddelande lovordar abbot Wilhelm i mer ämbetsmässiga ordalag benediktinabboten för att han äntligen gripit sig an med reform av ett kloster, vars »utspridda stank steg upp i alla de omkringboendes näsborrar», som texten lyder. Abbot Wilhelms lovord är mycket behärskade, det är kanhända bara ett litet utdrag ur det ursprungliga brevet han meddelar; texten slutar bara med erkännande att benediktinabboten nu äntligen satt yxan till trädets rot. Det hela är återhållsamt, och slutsatsen av det lilla brevmeddelandet blir ganska betydelsefull: abbot Wilhelm har ingen bred gemensam basis att appellera till, när han vänder sig till ett av de icke-reformerade klostren, ett av de kloster som inte var bärare av den gregorianska reformen, sådan abbot Wilhelm kände och företrädde den. Också detta lilla brev är unikt i brevsamlingen, i vad avser ton och graden av distans till mottagaren.

Till sist framträder abbot Wilhelm i ytterligare en schattering i sina fyra bevarade brev om reformen i St. Mikaelns benediktinkloster i Slesvig, som blev till Guldholms kloster. Brev nr. 11 är ett rent juridiskt dokument, i vilket biskopen av Ribe och abboten av Ebelholt i påvligt uppdrag avkunnar dom över vissa frågor i samband med de »vita munkarnas», alltså cisterciensernas, övertagande av St. Mikaelns kloster och dess egendomar. Inga förmaningar eller varningar riktas till munkarna själva; det brev abbot Wilhelm tydligen skrivit direkt till dem, vari stämningen att inställa sig inför kyrklig domstol meddelades dem, hör tyvärr till de icke avskrivna. De tre breven adresserade till påven ger utomordentliga

[18] Jfr. *Diplomatarium danicum* 2. R., 2. B. nr. 153, benediktinernas tillstånd för franciskanerna att bosätta sig i staden.

inblickar i abbot Wilhelms syn på innebörden i reformrörelsen bland munkarna och kampen mellan de »svarta» och de »vita» eller »grå» munkarna, alltså mellan de icke-reformerade benediktinerna och deras reformkolleger cistercienserna. Han sparar inte på hårda ord över de kvarlevande benediktinernas dåliga levnadsvandel, och uttrycken skiljer sig inte i kvalitet särskilt mycket från dem som cistercienserna i sin grundningskrönika senare använde om sina föregångare på platsen och deras livsföring [19]. Häre har uppenbarligen abbot Wilhelm som anhängare av en strikt observans varit samma andas barn som cistercienserna. Någon förståelse för benediktinernas läge kommer inte till uttryck; förhållandet ses juridiskt: benediktinerna har förverkat sin rätt till klostret som följd av sitt levnadssätt, och i nr. 48 används samma uttryck om dem som om det kloster abboten i Nästved börjat reformera.

Dessa brev försvarar sin plats i brevsamlingen som uttryck för abbot Wilhelms inställning till klosterreformen i tiden, den reformrörelse som i sista hand lett till att han själv en gång över huvud taget blev kallad till Danmark och började reformera augustinkorherreklostret på Eskilsö. Det är inte avgörande, om ett av dem, som Norvin hävdar, är »en evident Fiction, hverken officielt eller privat Brev». Som källa till vår kunskap om abbot Wilhelm är det lika värdefullt som de andra breven, helt enkelt därför att det av sin författare utvalts för att bli med i en brevsamling som skulle läsas som litterärt verk. De tre breven till »påven» kompletterar varandra, vare sig de faktiskt sänts eller ej, och till vem de än varit riktade från början.

Vi kan sammanfatta. Klosterbreven i abbot Wilhelms brevsamling ger genom ett noggrant urval ur en säkert större brevmassa ett spektrum över abbot Wilhelms insats som klosterreformator och understödjare av klosterlig livsordning. Detta spektrum omfattar möjligen inte alle sidor av hans verksamhet på detta fält. Men urvalet ger sannolikt kunskap om de av sina relationer abboten själv ville framställa för sina läsare som exemplariska. Man kan måhända gruppera dem på följande sätt:

- 1) faderligt förhållande till dotterkloster
- 2) broderligt förhållande till kloster av samma orden

[19] *Scriptores minores historiae Danicæ medii ævi* 2 (1922), 146–151.

- 3) broderligt förhållande till de benediktinska reformklostren, cistercienserna
- 4) nära förhållande till den andra reformerade augustinkorherreföreelsen, premonstratenserna
- 5) distanserat förhållande till icke-reformerade benediktiner, även när de gör en insats för en moderat reform
- 6) skarpt ingripande inför högre auktoriteter gentemot ordning inom det reformerade klosterväsendet och gentemot de icke-reformerade munkarnas ordnade livsföring

Vid behandlingen av abbot Wilhelms brevsamling som källa är detta slags resultat det första och väsentligaste historiska resultatet, om man begränsar sig till klosterbrev. Övriga slutsatser rörande historiska förhållanden, som framgår av breven ensamma utan avseende på deras roll i brevsamlingen, är intressanta men sporadiska biprodukter av den historiska forskningsprocessen. Ett medeltida källmaterial bör icke lämnas obearbetet, när det kan ge ifrån sig förstahandsresultat. Det bör inte samtidigt kvarstå som en slags museal skattekista, som det gäller att dra fram en eller annan anekdotisk upplysning om ett eller annat kloster ur. Källan är för god och den historievetenskapliga forskningsprocessen alltför viktig för att man skall lämna sådant källmaterial outnyttjat på det sätt som hittills skett.

Genom undersökningen av abbot Wilhelms klosterbrev aktualiseras alltså vissa metodiska spørsmål. Den elementära förberedande undersökningen av källans struktur utifrån dens egna förutsättningar, bortsett från allt vad andra källor har att bidra med, är i historieforskningen ofta försummad. Detta har givit upphov till onödigt långgrandiga diskussioner om sakfrågor på ett stadium av den källkritiska bearbetningen, där sådana frågor ännu inte borde ha fått stå på dagordningen. Först efter avslutad granskning av en källas strukturella förhållanden, utvunnen genom iakttagelse och gruppering av dess enskilda element, har man rätt att gå vidare till detaljfrågor rörande bestämda historiska sakförhållanden som ligger längre bort från källans uppkomstsituation och tillkomstavsikt.

Klarläggandet av en källas *tendens* är *del* av denna strukturundersökning. Men arbetet är dåligt utfört, om klarläggandet av tendensen leder forskaren till att försöka bortoperera tendensen i den fortsatta undersökningen, alltså till att försöka utnyttja källans upplysningar *trots* eller *vid sidan av* den tendens, i vilken de byggts

in. De goda historiska forskningsresultaten präglas tvärtom av att källans tendens används som viktigt led i den fortsatta undersökningen, och denna då inte *exkluderar* tendensen, utan tvärtom *inkluderar* den. Att arbeta med en källa under bortseende från dess tendens är jämförbart med att betrakta en människa under största möjliga bortseende från hans kön. Det syns vara lika oklokt att företa sistnämnda operation vid en bedömning av människors handlande, som det är att försöka betrakta en historisk källa under bortseende från dess tendens. Men tendensen är del av ett större helt, som kan sammanfattas under beteckningen källans inre strukturförhållanden. Dessa kan ej utvinnas genom jämförelse med andra källor, utan genom jämförelse mellan en källas enskilda delar och dessas proportioner i förhållande till varandra. På så sätt är utgångspunkten given för en alltid erforderlig *helhetsbetraktelse* av historiskt källmaterial [20].

R É S U M É

Les monastères dans les lettres de Guillaume d'Ebelholt.

La collection de lettres écrites par l'abbé augustin d'Ebelholt, Saint Guillaume (mort en 1202), rédigée et introduite par le même abbé, contient, entre autres, un petit nombre de lettres adressées à des supérieurs religieux ou qui concernent la réforme monastique. En 1933 Willim Norvin a étudié la collection, mais sans se rendre compte des principes de rédaction mêmes de l'abbé. Sans doute, les lettres monastiques font partie d'un plus grand nombre de lettres de l'abbé sur la même matière; cependant les présentes lettres doivent être celles que l'abbé a considéré exemplaires. Elles font apparaître différents degrés d'amitié et de relations fraternelles ou de distance entre l'abbé et son interlocuteur. On peut y distinguer des lettres à un abbé voisin cistercien, une lettre à une fondation filiale d'Ebelholt, d'autres aux augustins réformés et aux premontrés. Une lettre, d'un ton différent, est adressée à un abbé bénédictin non réformé, quatre lettres sont consacrées à la réforme monastique dans l'abbaye bénédictine de St.-Michel à Slesvig. Seule une analyse de la collection entière considérée comme une seule source, et non pas analyse des lettres isolément, nous fait entrer dans la complexité des buts et des moyens de réforme monastique propres à l'abbé Guillaume.

[20] Jfr. P. Renvall, De historiska slutledningarnas helhetskaraktär, *Historisk metode i forskning og undervisning*, Foredrag holdt på den nordiske fagkonference om historisk metodelære i Aarhus 20.-24. juni 1965, Jysk Selskab for Historie (Århus 1966-67), 50-60.

Danskt pärmfynd från 1568: Hans Tausens Salmebog

Av Dick Helander

Utgångspunkten.

Omkring 1950 behandlade mina föreläsningar vid Uppsala universitet den svenska psalmdiktningens uppkomst på 1500-talet. En del material var känt som pärmfynd, t.ex. 1549 års psalmbok, av vilken några blad påträffats. Detta gav uppslag till efterforskningar, som bragte nytt material i dagen.

Ett av dessa fynd gav anledning till rätt omfattande forskning. Det gjordes i Västerås stifts- och läroverksbibliotek. Ett exemplar av boken *Confessio fidei*, tryckt i Stockholm 1593/94, hade tjocka pärmar. Boken togs till Uppsala universitetsbibliotek och visade sig innehålla danskt tryck i pärmar. Det saknade tryckort, årtal och boktryckarenamn. Så småningom identifierades det som tillhörande den danska psalmbok som trycktes av Asswerus Krøger i Lübeck 1568. Åtskilliga pärmfynd hade jag gjort, men aldrig förut något danskt. Det föreföll egendomligt att ett danskt Lübecktryck från 1568 hamnat i en svensk bok, bunden 1594.

En tid efteråt kom av en slump i mina händer ett annat exemplar av samma bok tillhörande Uppsala universitetsbibliotek. Pärmarna var tjocka. När de öppnats, visade det sig, att de innehöll fortsättningen av den danska psalmbok jag förut påträffat.

Sammanträffandet var onekligen överraskande.

Den enda förklaringen till det egendomliga sammanträffandet måste vara, att bokbindaren haft en packe av det danska trycket och lagt in det i band efter band. De båda böckernas pärmar var lika och kunde lätt identifieras på stämplarna. De härstammade från en bokbindare i Stockholm, till vilken vi senare återkomma.

Bladen hade inte märke efter något hål och kunde följaktligen inte komma från någon bunden bok, vilket var förvånansvärt, eftersom trycket var gott. Varför hade de då kasserats och blivit pärmfylld?

Av intresse var även, att L. Nielsen i sin bibliografi över danska böcker från 1500-talet konstaterade, att detta danska tryck endast delvis fanns i behåll i Danmark[1]. Då uppstod frågan: Kunde man inte genom att samla ihop flera exemplar av *Confessio fidei*, öppna pärmarna och taga ut det danska trycket, rekonstruera denna psalmbok?

Därmed begynte en undersökning som sträckt sig över flera år.

Rekonstruktionsarbetet.

Om en rekonstruktion skulle kunna genomföras, måste materialet vara tillräckligt stort. Hur många exemplar fanns bevarade av boken *Confessio fidei*?

Isak Collijn redovisar i sin svenska 1500-talsbibliografi något över 20 exemplar[2]. Nu kunde man dock inte räkna med att alla dessa exemplar skulle innehålla det danska trycket. Pärmarna kunde vara förstörda, det kunde ligga annat material i dem, t.ex. träskivor, medeltida tryck osv. Pärmarna kunde även ha råkat ut för samma olycksöde som inträffade på ett känt svenskt bibliotek, där man i början av detta århundrade band om 1500-talsböcker och väl bevarade banden, men kastade bort innehållet som värdelöst.

Under dessa omständigheter var ett rekonstruktionsförsök knappast tänkbart. Materialet var för litet. Undersökningen lades åt sidan.

Det var i alla fall svårt att avskriva ett uppslag av så intresseväckande natur. Så småningom erinrade jag mig, att jag sett boken *Confessio fidei* i ett kyrkoarkiv. Det var många år sedan, och det var omöjligt att komma ihåg vilket. Collijn kände i varje fall inte till det.

Fanns boken i ett kyrkoarkiv, var det möjligt att den kunde finnas i flera. På den vägen skulle man alltså eventuellt kunna komma vidare. Låt mig erkänna, att det var en mycket obetydlig utgångspunkt.

Tyvänn finns ingen förteckning över materialet i de svenska kyrkoarkiven. Åtminstone borde böcker före 1600 registreras. Av egen erfarenhet vet jag, att där kan göras flera intressanta fynd[3].

[1] Dansk Bibliografi 1482–1550, Kbh. 1919 og 1551–1600, Kbh. 1933.

[2] Isak Collijn, Sveriges Bibliografi intill år 1600, Uppsala 1927–38.

[3] I detta sammanhang må omnämnas, att några sydsvenska kyrkoarkiv har danska böcker, som icke är upptagna i Nielsens bibliografi.

En första undersökning omfattade en del av de bibliotek Collijn omnämner jämte några kyrkoarkiv i Uppsala ärkestift, där jag trodde mig ha sett det nyssnämnda exemplaret. Flera exemplar av *Confessio fidei* påträffades. På Uppsala universitetsbibliotek öppnade de skickliga bokbindarna pärmarna och tog ut innehållet. Ibland var detta ganska lättillgängligt, men ofta visade det sig, att det klistrer bokbindaren använt 1594 var av mycket god kvalitet. Bladen bildade stundom klumpar, vilka måste läggas i vattenbad och uppvärmas, innan det blev möjligt att försiktigt skilja dem från varandra.

En ny överraskning väntade, då materialet sammanställdes. Det fanns danskt tryck inte endast från psalmboken 1568 utan även spridda blad från en evangeliebok, en katekes och en *Passio* förenad med bl.a. en bok om Jerusalems förstöring. Allt var tryckt av Asswerus Krøger i Lübeck 1568. Alla dessa böcker hade varit förenade till en enhet, även om de var självständigt tryckta.

Undersökningen måste tydligen utvidgas till att omfatta ej blott psalmboken utan även de andra böckerna. Det historiska sammanhanget måste klarläggas. Varför hade en så stor mängd tryck kasserats? Det måste ha representerat ett avsevärt värde.

Materialinsamlingen försiggick så att samtliga pastorsämbeten i Sverige tillskrevs med förfrågan om de i sina kyrkoarkiv ägde *Confessio fidei*. Detta skedde stiftsvis. Undantag gjordes för Skåne, Halland och Blekinge, som ej tillhörde Sverige vid 1500-talets slut. För säkerhets skull utsändes dock ett hundratal förfrågningar till pastorsämbetena i dessa landskap. Samtliga svar var negativa.

Ytterligare skickades cirkulärskrivelser till alla mera kända bibliotek, till landsarkiven, till ett stort antal stadsbibliotek, till stifts- och läroverksbibliotek, till nationsbiblioteken i Uppsala och Lund, till flera slotts- och herrgårdsbibliotek o.s.v.[3a]. Jag genomgick ett stort antal bibliotekskataloger och bokförteckningar, vilket i vissa fall föranledde förfrågningar. En del privatpersoner, vilkas bibliofila intresse var känt, tillskrevs även.

En genomgång av ett flertal kyrkliga räkenskapsböcker från slutet av 1500-talet visade att vissa församlingar inköpt *Confessio*

[3a] Ett exempel! Vid en undersökning av fröken Florence Stephens värdefulla bibliotek på Husaby, Småland, påträffades ej boken *Confessio fidei*. Däremot fanns bl.a. ett stort antal danska handskrifter och 1500-talstryck, av vilka L. Nielsen endast kände ett fåtal.

fidei. Då gjordes särskild förfrågan, om pastorsämbetet visste något om bokens vidare öden. Carlanders Svenska bibliotek omnämner några gånger Confessio fidei, men det är mestadels fråga om försäljningar på auktioner[4].

Sedan stämplarna på Confessio fidei identifierats såsom tillhörande bokbindaren Nils Oloffson, Stockholm, gjordes undersökningar av flera andra böcker han bundit, vilka möjligen kunde innehålla det eftersökta danska trycket. (Se nedan).

Det fanns anledning antaga att boken kunde finnas i våra nordiska grannländer och särskilt i Finland. Samtliga pastorsämbeten som existerade före år 1600 tillskrevs, men inte i något av de påträffade exemplaren fanns det danska trycket.[5].

Beträffande Danmark kunde man utgå från att bl.a. L. Nielsen gjort vad som var möjligt för att uppsåra danskt psalmtryck. I dansk radio höll jag ett anförande och skrev en artikel i Berlingske Tidende (21/11 1965) för att om möjligt få fram något mera. Vidare genomgicks ett antal danska bibliotekskataloger. Det förde dock inte till resultat.

Från Norge meddelade universitetsbiblioteket i Oslo, att de inte hade boken, och att den ej heller fanns upptagen i den s.k. samkatalogen[6].

På Island har nyligen uppmärksammats en del svenska böcker från 1500-talet, men inget exemplar av Confessio fidei[7].

Beträffande Tyskland har Nielsen påpekat, att det i Lübeck fanns en del tryck tillhörande 1568 års danska psalmbok[8]. Vid mitt besök på Stadtarchiv upplyste man att det endast var fråga om några blad, och att samtliga skrifter tillhörande 1500-talet under sista kriget evakuerats till Östtyskland. Av intresse var ett meddelande från G. Rudbeck år 1916 att det danska trycket påträffats

[4] A.a. bd III sid. 513 och 518. Bokens pris var en gång 3.50. Enstaka gånger har det varit möjligt att följa ett uppslag. Carlander omtalar sålunda, att det Gestrinska biblioteket överlämnades till Gefle trivialskola, och att bland dessa böcker fanns ett ex. av Confessio fidei. Vid förfrågan meddelades att boken jämte hela biblioteket brunnit upp vid den stora eldsvådan i Gävle 1867. Brev 7/12 1967. Jmf. Gestrinska bibliotekets katalog 1840 sid. 5.

[5] I detta sammanhang står jag i stor tacksamhetsskuld till kyrkoherden i Olaus Petri församling i Helsingfors, G. Sjöholm.

[6] Brev 1/12 68.

[7] Jämf. rec. Helander i NTBB 1965 sid. 128 ff. Landsbókasafn meddelade, att varken de eller universitetsbiblioteket hade boken (Brev 1/12 1968)

[8] Nielsen nr 1425.

i ett exemplar av *Confessio fidei*, vilket inköpts från Tyskland [9]. Under dessa omständigheter kunde det tänkas att boken fanns i Tyskland. Genom de tyska bibliotekens upplysningscentral utsändes vid tre olika tillfällen förfrågningar till bibliotek i såväl Väst- som Östtyskland. Från flera västtyska bibliotek var äldre böcker evakuerade till Östtyskland. På ett enda ställe kom dock ett positivt svar nämligen från Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart. De hade boken och meddelade, att de öppnat pärmarna samt att de sände fotostatkopior på en del av innehållet. Det utgjordes av ett svenskt 1600-talstryck!

I svensk TV och radio höll jag anförande år 1965 i avsikt att få fram nytt material. Det lyckades. Två personer ägde boken. Den ene, frih. S. von Stedingk, överlämnade sitt exemplar till Uppsala universitetsbibliotek, varest pärmarna öppnades och det danska trycket införlivades med denna undersökning. Därigenom kompletterades på ett utmärkt sätt psalmboken med flera förut saknade blad. Det andra exemplaret överlämnade en person till Kungl. biblioteket, Stockholm, där man uttog det danska trycket ur pärmarna. Någon redogörelse för detta fynd är inte möjligt att lämna. Det är f.n. försvunnet [10].

Vad blev nu slutresultatet av alla dessa undersökningar?

Först och främst påträffades ett stort antal exemplar av *Confessio fidei*, som förut varit okända. Flera band var i gott skick, andra medelgott och ett mindre antal mycket dåligt. I sistnämnda fall behövde man ej öppna banden. Man kunde ändå se in i dem. En del pastorsämbeten meddelade, att boken inte hade någon pärmfyllnad kvar, att fyllnaden bestod av träskivor o.s.v., varför de ej överände boken [11].

Tillstånd att öppna pärmarna inhämtades alltid först från vederbörande ägare. Om det fanns danskt tryck, framställdes begäran, att jag skulle få överlämna det till Uppsala universitetsbibliotek, vilket alltid beviljades.

Det material denna undersökning bygger på härstammar från:

[9] NTBB 1916 sid. 87 ff.

[10] Av en händelse fick jag höra om detta fynd och reste till Kungl. biblioteket, varest man ej kunde finna det. Efter en del brevväxling bekräftade riksbibliotekarie U. Willers att det danska trycket f.n. icke kunde påträffas på biblioteket.

[11] T.ex. Hössna kyrkoarkiv. Brev 19/12 1965. Apotekare Bernström, Göteborg, meddelade mig, att hans exemplar av *Confessio fidei* hade annat band och att det ej i pärmarna fanns danskt tryck.

Kungl. biblioteket, Uppsala universitetsbibliotek, Almunge kyrkoarkiv, Bergsjö kyrkoarkiv, Gamla Uppsala kyrkoarkiv, Högs kyrkoarkiv, Karlstads stifts- och läroverksbibliotek, Mortorps kyrkoarkiv, Norrköpings stadsbibliotek, Rimbo kyrkoarkiv, Viksta kyrkoarkiv, Västerås stifts- och läroverksbibliotek, Växjö stifts- och läroverksbibliotek.

Från privat ägo: Frih. S. von Stedingk och dr.phil. Erik Dal, Köpenhamn. Från den sistnämnde kom i arbetets slutskede 10 i sammanhanget värdefulla blad, som på ett lyckligt sätt kompletterade psalmboksmaterialet.

Beträffande två fynd bör några ord tilläggas. Vid en inventering i Gamla Uppsala kyrkoarkiv meddelade mig Folke Bohlin, Uppsala, att han funnit blad som tillhörde 1568 års danska tryck. De sändes till Göteborgs universitetsbibliotek. Boken var J. P. Rudbeckius år 1667 utgivna upplaga av Luthers stora katekes. Pärnarna hade tydligen tagits från en annan bok. De hade Oloffsons stämplor. Den bakre pärmen innehöll en träskiva. I den främre fanns tryck som tillhörde 1568 års psalmbok och Passio.

Vidare. En säregen plats i denna undersökning intar de två exemplar av Confessio fidei som tillhör Skoklostersamlingen. De upprepade hinder som lagts i vägen för utforskandet av dem, gör att jag måste inskränka mig till detta: Det ena exemplaret saknar intresse i sammanhanget. Det andra exemplaret innehåller det danska tryck från 1568, som här efterforskas. Det första inlägget i boken – det enda jag fått ta del av – tillhör 1568 års danska evangeliebok tryckt i Lübeck.

Ett stort antal band till Confessio fidei har öppnats. Det är då naturligt att mycket annat intressant material kommit i dagen. Ett par exempel!

Ett exemplar av boken tillhörande Hvitfeldtska läroverkets bibliotek, Göteborg, numera på Göteborgs universitetsbibliotek, innehöll 128 sidor av Andreas Musculus, Catechismus, Geloue / Lere / vnd bekentnisse. Förordet är daterat Mikaelidagen 1558. På titelsidan står årtalet 1559 och sista sidan uppger att boken tryckts av Richolff i Lübeck 1567[12]. Boken är känd i ett exemplar.

Vassunda kyrkas räkenskapsbok 1596–1638 undersöktes, därför att dess pärmar hade bokbindaren Oloffsons stämplor. I pärnarna

[12] A.a. jämte Borchling-Claussen, Niederdeutsche Bibliographie bd I nr 1952.

påträffades flera blad tillhörande Laurentius Petri postilla 1555. Av denna bok är endast blad bevarade i olika bibliotek [13].

Det danska materialet utgjordes vanligen av två blad och två halva blad eller ett sammanhängande ark, tillskuret för att passa in i bokpärmarna. Dessutom fanns ett mycket stort antal enstaka sidor eller delar av sidor och fragment. Innan de uppordnats utgjorde de ett jättelikt puzzle.

En första uppordning sökte jag göra, varvid alla ark nummerades, så att det blev möjligt att fastställa proveniens.

En andra uppordning gjordes av förste bibliotekarie Hans Sallander, Uppsala. Då frilades arkens sidor, så att de kunde bindas samman i böcker. Med mycken skicklighet och stor möda – det gällde ibland att passa in små obetydliga bitar på rätt plats – möjliggjorde han bindningen i fyra band. De tillhöra Uppsala universitetsbibliotek och ha numren Dan.vet. 336 (evangelieboken), 337 (katekesen), 338 (Passio) och 339 (psalmboken).

Ett tredje stadium blev nödvändigt. Jag påträffade nytt material. Det medförde att flera blad som fattades kunde infogas i samlingen. Dessutom kunde skadade blad utbytas mot bättre.

Andra fynd.

Vid olika tillfällen har danska fynd gjorts i boken *Confessio fidei*. Först må omnämnas några som publicerats i Nord. tidskrift f. bok- o. biblioteksväsen.

År 1916 meddelade Gustaf Rudbeck, att frih. Per Hierta, Främestad, »för något år sedan» inköpt en bok från Tyskland vilken som pärmfyllnad innehöll delar av den danska psalmbok som trycktes i Lübeck 1568. Första sidan av psalmboken avbildas. Fyndet som bestod av 82 blad överlämnades till Köpenhamns universitetsbibliotek [14].

År 1946 skrev teol.stud. Nils Nilsson (nuv. kyrkoherde Nils Glimelius) en uppsats, vari han omtalar, att han i sin hemsöcken Glimåkra, Lunds stift, i ett exemplar av *Confessio fidei* funnit danskt tryck från 1568. Av psalmboken fanns bladen XCVII–CLXXX tillhörande A-upplagan och av katekesen de 24 första bladen tillhörande B-upplagan. Flera av bladen var skadade [15].

[13] Vassunda kyrkoarkiv. Uppsala Landsarkiv.

[14] A.a. sid. 162 ff.

[15] A.a. sid. 87 f. Brev 21./7. 1969.

Glimelius har meddelat att han i ett annat exemplar av *Confessio fidei* påträffat det danska trycket. Av psalmboken fanns blad 72–102 och vidare avskurna delar av bladen 74–75, 81–82, 87–88, 93–94, 99–100. Av katekesen fanns bladen 25–36 och vidare avskurna delar av bladen 27–28 samt 33–34.

År 1963 publicerade J. Vallinkoski en uppsats om ett fynd i Finland[16]. På Helsingfors UB hade prof. Maliniemi påträffat en bok som innehöll dansk pärmfyllnad, möjligen från 1500-talet. Prof. Tarkiainen (död 1951) fastställde att det var fråga om en text med epistlar och evangelier. 1949 övertog Vallinkoski materialet. Han anser det troligt, att det danska trycket bestod av felaktigt satta och av tryckeriet kasserade ark. (Se nedan avdeln. Exit) Innehållet redovisas dels i en Summary dels i texten. I förstnämnda fall sägs att »one copy of Hans Tausen's Passio and one of Evangelier og Epistler - - - were found - - - At the same time was found a defective copy of a Low German prayerbook». Det är alltså här fråga om två fullständiga danska böcker och en defekt tysk bok. I den svenska texten meddelas att *Passio* har 34 blad, vilket betyder att den är defekt, då den skall ha 36 blad. Om evangelieboken, som skall innehålla 108 blad, sägs att den har 48 blad jämte tre dublettark, som överlämnats till Köpenhamns UB. Beträffande uttrycket *Tausens Passio* må omnämnas att redan Kornerup påpekat att vi här har att göra med en översättning beroende av Bugenhagens *Passio* som grundtext. Boken *Passio* innehåller dessutom två andra skrifter. (Se nedan).

Med anledning av en cirkulärskrivelse från mig meddelade komminister Bengt Aurelius, att han i sin faders, biskop Erik Aurelius, bibliotek år 1937 fann ett exemplar av *Confessio fidei*, vilket antagligen länge funnits i släkten. Han upptäckte danskt tryck i pärmarna och överlämnade boken till Lunds universitetsbibliotek. Överbibliotekarie Kr. Gierow meddelade, att fyndet som nu tillhör biblioteket består av bladen LXXIII–CLXVII i *Tausens psalmbok 1568*. Flera sidor var skadade[17].

Kyrkoherde C. A. Murray meddelade med anledning av cirkulärskrivelse från mig, att han vid inventering av Ovansjö kyrkoarkiv i pärmarna till en *Confessio fidei* funnit bladen XXXI–XLVIII och XCLIII av *Tausens psalmbok från 1568*[18].

[16] A.a. sid. 15 ff. »Two rare danish books found in Finland.»

[17] Brev 7/4 1968. Sommaren 1968 undersökte jag fyndet närmare i Lund.

Kyrkoherde Erik Larsson, Tegelsmora, meddelade med anledning av erhållen cirkulärskrivelse, att han i församlingens kyrkoarkiv vid inventering 1959 fann blad tillhörande Tausens psalmbok och katekesen av år 1568. Han översände en noggrann förteckning, enligt vilken av psalmboken fanns blad Aa I–XII, A I–XXIII, C LVII–CLXXX. Av psalmboken uppges 39 blad vara defekta. Av katekesen finns de tre första arken eller 36 blad, av vilka 21 uppges vara defekta.

Dr.phil. Erik Dal omnämner i en uppsats i Fund og Forskning 1954, att bibliotekarie B. Lundgren, Stockholm, i Isak Collijns kvarlåtenskap funnit en del brandskadat material tillhörande psalmboken 1568. Vid en genomgång av detta fynd 1969 fann jag 12 ark tillhörande B-upplagan av 1568 års evangeliebok. I regel har varje ark fyra sidor och fyra halvsidor. Somliga sidor var fullständiga andra mer eller mindre skadade[19].

Alla fynd tillhör de upplagor som anges i Sammanfattning.

Materialet i Danmark och den försvunna katekesen.

Det i Danmark förefintliga materialet är med stor exakthet förtecknat av L. Nielsen i hans bibliografi. För klarhetens skull skall vid behandlingen av varje bok hänvisning till hans framställning göras.

Bland dem som före Nielsen särskilt intresserat sig för Lübecktrycken bör K. C. L. Rahbek nämnas. Redan 1800 hade han tillsammans med R. Nyerup i Bidrag til den danske Digtekunsts Historie varit inne på hithörande frågor. År 1818 redovisar Rahbek en fortsättning i sin då tryckta De antiquissimis ecclesiae danicae lingua vernacula hymnariis, hymnorumque autoribus proludendo, i vilken han behandlar ett flertal av Lübecktrycken[20].

Sedan Nielsen tryckte sin bibliografi, har nytt material påträffats. På Köpenhamns KB har antalet blad som tillhör 1568 års psalmbok ökat. På Köpenhamns UB finns nu ett större antal blad tillhörande 1568 års evangeliebok. Vidare äger dr.phil. Erik Dal en samling

[18] Brev 11/9 65 och 13/11 68.

[19] Följande sidor förekommer en eller flera gånger: 2, 3, 6, 7, 10, 11, 14, 15, 22, 24, 26, 27, 34, 35, 38, 39, 42, 43, 46, 47, 50, 51, 54, 55, 58, 59, 62, 63, 66, 67, 70, 71, 74, 75, 78, 79, 82, 83. A.a. sid. 44 f.

[20] Se t.ex. ang. psalmboken sid. 15–16 spec. not 24, ang. evangelieboken sid. 16–17, ang. Enchiridion sid. 16 och Passio sid. 17.

blad tillhörande 1568 års psalmbok, men även en mindre del blad, som hör till evangelieboken, Enchiridion och Passio [21].

Den försvunna katekesen omnämndes först av J. P. Mynster i boken Om de danske Udgaver af Luthers lille Katechismus 1835. Han hade sett två upplagor av katekesen, tryckta i Lübeck 1566 och 1568. Den sistnämnda, som var »lidt correctere», ägdes av en »Hr Forstander Borch» [22].

A. Chr Bangs omfattande verk, Dokumenter og studier vedrørende den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker, utkom 1893–1899. Han omnämner flera katekesupplagor och bl.a. 1568 års upplaga. Han hade efterforskat den och icke funnit den, men fastslår att den i varje fall inte fanns på något offentligt bibliotek [23].

Lis Jacobsen uppger i sin utgåva av Palladius skrifter, att det »skal exister» en katekes från 1568 som ägts av »Forstander Borch», men inte heller hon hade fått reda på den [24].

L. Nielsen omnämner i sin Danske Privatbiblioteker gennem tiderne, att till Karen Brahes bibliotek inköpts böcker från kanslirådet Borch. Från Landsarkivet för Fyn meddelade man, att där icke fanns någon anteckning om detta inköp [25].

Landsarkivet för Själland hade dödsbohandlingarna, men de innehöll inte något av intresse rörande katekesen [26].

På Kungl. biblioteket fanns bokauktionskatalogen. Den 6 april 1847 såldes Borchs böcker i Köpenhamn, en samling som omfattade över 8.500 böcker. Katalogen hade en särskild avdelning för kateketik, men där upptogs icke någon katekes från 1568.

Hade Borch möjligen sålt eller skänkt bort den före sin död? Till Mynster? Vid en genomgång från början till slut av bokauktionskatalogen påträffades två nummer av intresse. Under avdelningen Moral och Asketik stod:

[21] Dessa fragment som överlämnats till dr. Dal från Det kgl. Bibliotek, utgör dubletter av det fynd, dr. Dal beskriver i Fund og Forskning 1954 sid. 40 ff. Jämf. nedan sid. 82.

[22] A.a. sid. 31.

[23] A.a. bd I sid. 243 ff.

[24] A.a. bd I sid. 60.

[25] Brev 7/9 1970. Rasmus Borch, föreståndare för »opfostringshuset» i Roskilde, kansliråd, 1768–1846, ägde en för dåtiden imponerande samling gamla danica.

[26] Skifteprot. 1836–53 sid. 262. Skiftedokument 1846–47. En tryckt auktionskatalog 27/4 1846 upptar endast lösöre och inga böcker. Någon bokauktionskatalog fanns inte.

1270. Luther. Enchiridion. En liden Catechismus eller Christelige Tucht, gantske nyttelig for alle Sogneprester og Predickere. Overs. Kbn 1568. (Sielden)

På en annan avdelning fanns:

1313 Psalmebog. Lybeck 1568. (Mangl.Titelbl. og de 3 første Blade) Sielden.

Det var alltså två böcker! I själva verket var det än flera.

Att katekesen skulle vara en översättning, tryckt i Köpenhamn 1568, är säkerligen ett misstag. Titeln stämmer överens med den som finns på 1568 års Lübeckupplaga och den finns i Karen Brahes bibliotek.

Av särskilt intresse är uppgiften, att psalmboken saknar titelblad och de tre första bladen. I själva verket saknas titelblad, almanacka m.m. och de tre första bladen. Men en person som icke känner till att boken på nämnda plats skulle ha en almanacka m.m., skriver naturligtvis så som katalogförfattaren gjorde. Därmed uppstår en överensstämmelse med exemplaret i Karen Brahes bibliotek.

Bägge böckerna är bundna i exakt lika band, vilket tyder på att de härstamma från samma håll.

I katalogen finns anteckning om att priset för katekesen var »6 (rigsdaler) – 3(mark) – 8(skilling)» och för psalmboken »2(rigsdaler) – 3(mark) – 8(skilling)». Då priset för katekesen var så högt, kan det betyda att den var sammanbunden med andra böcker, vilket är fallet med det exemplar som finns i Karen Brahes bibliotek. Att katalogförfattaren endast antecknat, att numret upptar katekesen och ej mer, kan bero på att han ej undersökt boken närmare, och att katekesen såsom i exemplaret i Karen Brahes bibliotek, stod först i bandet.

Kungl. biblioteket i Köpenhamn har även en handskriven katalog över böcker tillhörande Karen Brahes bibliotek, upprättad av Victor Madsen. På ett blad har han sammanfört 1568 års tryck, omfattande psalmbok, evangelier och epistlar, Enchiridion och Passio. Om böckernas proveniens står antecknat: »Niels Oluffson – Sv. Erichsen». Niels Oluffsen måste syfta på bokbindaren, som 1594 lade in bladen i Confessio fideis pärmar; och alltså har dessa blad samma härstamning som de förut omnämnda [27].

[27] Det kan tilläggas att på Kungl. biblioteket finns en samling brev till Borch. En genomgång visar att de ej i detta sammanhang har något intresse.

En bok, några boktryckare och en bokbindare.

Flera gånger har Confessio fidei omnämnts. Den är ett huvuddokumen-
t i den svenska kyrkans historia, vilket antydes i dess under-
rubrik: »Thet  r: Then Christeliga Troos Bekännelse.» Den inneh l-
ler Uppsala mötes beslut av  r 1593, enligt vilket bl.a. fastslogs, att
de tre gammalkyrkliga symbola jämte Augsburgska bekännelsen
skulle vara rättesnöret f r den svenska kyrkans tro. Därjämte
bestämdes att kyrkoordningen av  r 1571 skulle vara uttrycket för
kyrkans ordning.

I föreliggande sammanhang är kombinationen av Uppsala mötes
beslut och kyrkoordningen av speciellt intresse. Det blev naturligt
att binda böckerna tillsammans. Vi har påträffat några sådana
band, och i dem har funnits danskt tryck från 1568. Kyrkor ken-
skaper från 1500-talets slut vittnar om att böckerna inköpts och
bundits samtidigt.

Den som tryckte Uppsala mötes beslut var boktryckaren Andreas
Gutterwitz i Stockholm. Han började 1593 och var f rdig i juli
1594[28].

De danska böcker vi h r syssla med trycktes endast av två
boktryckare i L beck Jørgen Richolff och Asswerus Kr ger. Efter-
som det finns två Richolff, far och son, b r tilläggas, att vi här har
att göra med den yngre[29].

Richolff  r en i svensk boktryckerihistoria välkänd person.
Under sin vistelse i Sverige tryckte han bl.a. två av 1500-talets mest
betydande verk, Nya testamentet 1526 och Gustav Vasas bibel
1541. Han slog sig slutligen ned i L beck och tryckte ett flertal
danska och tyska böcker.  r 1566 slutade han enligt Nielsen att
trycka danska böcker, men fortsatte med tyska varmed han enligt
Benzing och Borchling-Claussen slutade 1568[30]. Sistnämnda
Årtal, 1568,  r dock felaktigt, då hans verksamhet fortsatte ännu
1570[31]. Richolff dog 1573.

[28] Boken  r ingående beskriven av Collijn, bd. III sid. 169 ff. Korrekturl sare
var J. T. A. Bureus, vilken även gjort det träsnitt av Gud Fader, som finns i
boken. Se Samlaren 1883 sid. 13 ff.

[29] Collijn har skrivit flera uppsatser om dem, vilka förtecknats i J. Benzing,
Die Buchdrucker d. 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet sid. 284.

[30] Nielsen bd II sid. 661 f. Benzing a.a. sid. 284. Borchling-Claussen a.a. bd II
spalt 1907.

[31] Se H. Sallander NTBB 1964 sid. 29. Det fynd som d r åsyftas beskrives av
F. Bohlin NTBB 1965 sid. 74 ff.

En jämförelse mellan Richolffs danska och tyska tryck ger en intressant aspekt. Några exempel:

1. År 1556 tryckte Richolff en dansk Passio som även innehöll skriften om Jerusalems förstörelse. Samma år tryckte han den tyska Historia des Lidenden vnde der Upstandynge unses Heren Jesu Christi. Den danska boken är i behåll, men den tyska var känd i endast ett exemplar, som fanns på Predigerseminar i Strassburg och gick förlorad 1870[32].

År 1557 tryckte Richolff De Vorstöringe der Stadt Jerusalem. Boken var känd i ett exemplar likaledes i Strassburg och förlorades 1870[33].

2. År 1556 utkom Richolffs tryck av den danska katekesen. Samma år utgav han Martin Luthers Der kleine Katechismus. vilken ävenledes var känd i ett exemplar i Strassburg och förlorades 1870[34].

3. År 1556/57 tryckte Richolff Euangelia oc Episteler. År 1556 kom hans Evangelia und Episteln übers. von Martin Luther. Även sistnämnda bok förstördes i Strassburg 1870[35].

4. År 1556 utkom Richolffs danska psalmbok och samma år hans Martin Luthers Gesangbuch jämte Slüters Gesangbuch förbättrad av H. Bonus, och år 1564 kom sistnämnda arbete i ny upplaga [36] År 1566 kom Richolff med ny upplaga av den danska psalmboken [37].

Denna parallellism är överraskande. Det kan naturligtvis ligga tillfälligheter, praktiska synpunkter, ekonomiska hänsynstaganden etc. bakom. Om materialet blir på ett bättre sätt tillgängligt än f.n., bör man kunna undersöka om det förekommit påverkan mellan de båda serierna av danska och tyska tryck.

Branden i Strassburg år 1870 var alltså i detta sammanhang ödesdiger. På en punkt kan man i alla fall antyda möjligheten av en jämförelse. År 1556 tryckte Richolff en dansk och en tysk psalmbok. Den tyska upplagan är känd i ett enda defekt exemplar på Kungl. biblioteket, Stockholm.

De båda böckerna innehåller material, som i flera fall är lika t.ex. flera psalmer. Det är för omständligt att ingå på detta nu. Här skall endast påpekas en slående likhet mellan det latinska material som förekommer i de

[32] Borchling-Claussen a.a. nr 1656.

[33] Ibid. nr 1673.

[34] Ibid. nr. 1659.

[35] Ibid. nr 1657.

[36] Ibid. nr 1658 och nr 1899 resp.

[37] De danska psalmböckerna resp. nr 1422 och 1424 hos Nielsen.

båda böckernas slut, även om det finns olikheter. Båda böckerna har t.ex. över psalmen *De misso spiritv sancto in die pentecostes*, underrubriken »M. Her. Bon.», vilket syftar på magister Hermann Bonus, som var superintendent i L ubeck. N ar nu exakt samma underrubrik finns i 1556 års danska och i 1556 års lågtyska psalmbok, båda tryckta av Richolff, skulle man närmast kunna tro, att ett inflytande från Richolff föreligger. Detta är dock icke säkert.

Situationen är mer invecklad.  Ar 1525 trycktes Luthers *Gesangbuch* i en lågtysk översättning, verkställd av J. Sl uter i Rostock. 1531 kom Luthers *Gesangbuch* jämte en *Gesangbuch* av Sl uter i Rostock. Denna trycktes i flera upplagor t.ex. 1538, 1540 o.s.v.  Ar 1545 kom Luthers *Gesangbuch* tillsammans med Sl uters ånyo ut, men då var den Sl uterska boken »verbessert» av Magister Hermann Bonus.  Ar 1547 kom en ny upplaga av sistnämnda bok i L ubeck.

Säkerligen kände man till denna förbättrade bok i Danmark. I 1553 års danska psalmbok kommer nämligen den omnämnda psalmen jämte underrubriken om Bonus. Därifrån omtryckes psalm jämte underrubrik av Richolff i L ubeck jämte åtskilligt annat material som ävenledes förut fanns i L ubeck.

Inflytandet kom alltså antagligen först från L ubeck till Danmark och sedan tillbaka från Danmark till L ubeck. Detta verifieras ytterligare genom att 1556 års i L ubeck tryckta danska psalmbok merendels följer den danska förlagan från 1553.

L ubecktryckens almanacka har av naturliga skäl icke så mycket intresserat psalmforskarna. Här skall endast några synpunkter nedtecknas.

Jämför man L ubeckupplagens almanacka, tryckt i psalmboken 1556,  ar det påfallande att den skiljer sig väsentligt från den almanacka som Richolff samtidigt tryckte i en tysk psalmbok 1556. Av almanackan  ar i sistnämnda bok endast några fragmentariska sidor bevarade i det exemplar som finns på Stockholms KB.

Av större intresse är en jämförelse mellan L ubecktrycken 1568 och 1553 års danska psalmbok. De bilder som finnas överst på sidan för varje månad  ar fullständigt olika. Efter varje månads namn förekommer ett tillägg. Sålunda står efter Augusti »H ostmaanet» efter Oktober »Sedemaanet» etc. Alla dessa tillägg är lika 1553 och 1568.

De namn som kalendern innehåller företer betydande skillnader 1553 och 1568. Nu finns det i den danska upplaga som trycktes  ar 1552 av *Hortulus animae* en namnf or-teckning som däremot företer mycket betydande likheter med L ubecktryckens.

Efter namnregistret följer i 1553 års psalmbok en del hälsoråd för varje månad. De saknas i 1552 års *Hortulus animae* och i Richolffs tyska psalmbok 1556 samt i L ubecktryckem.

Varje månad i 1553 års psalmbok slutar med *Januarius* (*Februarius* etc.) siger och där på följer en vers. I Richolffs tyska psalmbok 1556 saknas detta, men däremot finns inledningsorden och vers i huvudsak likadana i de danska L ubecktrycken. Man skulle då närmast antaga att här föreligger ett direkt inflytande. Det är möjligt. Men nu finns samma rubrik och vers i *Hortulus animae* 1552.

Lämnar man almanackan, finner man en fortsättning som handlar om söndagsbokstaven, det gyllene talet, figur med text för att finna söndagsbokstaven, vilket är lika med Lübecktryckens figur och text, om åderlåtning, regler för åderlåtning och företal till psalmboken.

Den andre boktryckaren är Asswerus Krøger, om vilken uppgifterna är knapphändiga och bättre torde kunna utredas, när det 1500-talstryck som under sista världskriget evakuerades från Lübeck till Östtyskland återbördats.

Det första problemet är när Krøger började sin verksamhet i Lübeck. Vi vet, att han blev borgare i Leipzig den 4 nov. 1559 och att han 1563 förhandlade om övertagandet av Rostocks universitetstryckeri[38]. När han flyttade till Lübeck är ovisst liksom när han där började sin tryckeriverksamhet. Niels Möller kommer med det tidigaste förslaget, då han uppger att Krøger 1560 utgav en dansk psalmbok[39]. I en katalog, som ställdes till mitt förfogande i Lübecks Stadtarchiw vid besök där, fanns en anteckning att Krøger utsläpptes från fängelset i Lübeck, där han suttit inne såsom »Winkeldrucker». Detta skedde den 5 jan. 1563[40]. Då bör hans tryckeriverksamhet ha begynt senast 1562.

Han tryckte både danska, svenska och tyska skrifter. Tidigast syns han ha börjat med tyska böcker, av vilka den första bevarade utkom 1564[41]. Collijn uppger, att de första svenska trycken härstammar först från 1588[42]. De danska, som närmast intresserar oss, började Krøger trycka år 1567[43].

Förhållandet mellan Krøger och Richolff är dunkelt. Benzing uppger, att Krøger övertog Richolffs tryckeri 1564 »oder erst später»[44]. Då det nu klarlagts att Richolff tryckte böcker ännu år 1570, uppstår frågan, hur detta övertagande skedde. Var båda i verksamhet med på något vis samordnade företag, eller använde sig Krøger av det välkända Richolffska tryckeriets namn som en värdefull tillgång eller finns det någon annan förklaring? Att tryckerierna var förenade med varandra kan t.ex. tryckningen av en *Passio* lämna ett bevis på[45].

[38] Benzing a.a. sid. 285.

[39] Niels Möller a.a. sid. 147.

[40] Katalog nr 147 anført datum.

[41] Borchling-Claussen a.a. spalt 1894.

[42] Collijn a.a. III sid. 84.

[43] Nielsen nr 1089.

[44] Benzing a.a. sid. 285.

[45] Richolff tryckte en *Passio* tillsammans med Luthers de heliga apostlarnas

Benzing uppger med ett frågetecken, att Krøger dog 1595. Årtalet är säkert fel, då vi i varje fall vet, att år 1594 till Sverige ankom böcker tryckta av Krøgers arvingar och att Krøgers änka fortsatte hans verk. Krøgers sist tryckta bok utkom 1591[46].

Det är möjligt att vid Krøgers frånfälle hans tillgångar inventerades och därvid en del gammalt tryck kom idagen, vilket såldes som makulatur.

I Sverige behövdes makulatur vid bindningen av *Confessio fidei*. Men bakom året 1594, då bindningen började i Stockholm, kan en särskild motivationsgrund ligga. Vid denna tid utfärdades i konung Sigismunds namn en tullförordning, enligt vilken varje husägande borgare skulle ha rätt att fritt importera, och den svenska bokbindaren uppfyllde dessa villkor[47].

Den bokbindare som band *Confessio fidei* hette Nils Oloffson och var bosatt i Stockholm. De stämplar han brukade använda finns på bokbanden. Han var borgare och husägare och drev vid sidan av bokbinderiet import och export. Han var tydligen en betrodd man, som en tid hade hand om nycklarna till en av Stockholms portar. Han avled 1627[48].

Innan vi lämnar denna avdelning bör tilläggas, att det förelåg vissa hinder för försäljning av böcker på denna tid.

symbolum. På första sidan står 1567, på sid. I VIII b står 1568 och på sista sidan 1568. Boken finns bevarad i ett ex. enligt Borchling-Claussen nr 1974 på Staatsbibliothek, Berlin d.v.s. Östtyskland. Boken utlånades därifrån 1969 till Göteborgs universitetsbibliotek, där jag kunde ta del av den. Krøger tryckte samma bok. På titelbladet står 1568, på sid. I VIII b står under Luthers bild 1576 och på sista trycksidan 1576. Boken finns i ett ex. bevarat på Stockholms KB och har hos Borchling-Claussen nr 2139. Den hänvisning som här göres till nr 2189 är felaktig. Innehållet i de två Passiouplagorna är lika och bilderna som förekommer i stort antal är lika. För att missförstånd inte skall uppstå, bör tilläggas att det här är fråga om en annan Passio än den som hör till tärmyfynden.

[46] Benzing, a.a. sid. 285. Collijn, a.a. bd III sid. 187 ff. Borchling-Claussen a.a. bd II spalt 1907.

[47] Ang. tullförordningarna på denna tid se Herlitz, Privilegier, resolutioner etc. bd IV sid. 823. Vidare Lars Linge, Gränshandeln i svensk tullpolitik sid. 261 spec. not 7.

[48] Närmare uppgifter om honom finns bl.a. hos G. Rudbeck NTBB 1915 sid. 265 ff. A. Hedberg, *Pro Novitate* bd II sid. 114 ff och framför allt i den sistnämndes Stockholms bokbindare 1460–1880 bd I sid. 29 ff. Oloffsons namn stavas mycket olika. Här följes det avtryck av Oloffsons egenhändiga namnteckning som finns i sistnämnda bok sid. 29.

Det första hindret bestod i böckernas höga pris. Då det gällde kyrkliga böcker, inköpte naturligtvis kyrkorna dem. Sålunda fick kyrkorna tillstånd att taga av kyrkans tionde för att inköpa Hans Thomissøns psalmbok 1569. Försäljningen till privatpersoner var säkert begränsad till de förmögna, då endast de kunde ha råd att köpa[49].

Det andra hindret var av speciellt slag. Den 1 jan. 1562 utfärdades en kungl. skrivelse, som innehöll införselbud för danska böcker tryckta utomlands[50]. Beslutet motiverades bl.a. med att felaktig lära kunde spridas liksom felaktig danska. Det är väl möjligt, att även press från de danska boktryckarna låg bakom. De hade en besvärlig situation. I alla fall visade det sig, att de utländska boktryckarna hade vissa möjligheter att fortsätta.

Psalmboken

I. Inledning.

Många forskare har behandlat den psalmhistoriska utvecklingen i Danmark. Den Tausenska psalmboken har följaktligen blivit föremål för ett flertal undersökningar. På grund av den centrala plats psalmboken intar bland Lübecktrycken bör något nämnas där-om[51].

En lämplig utgångspunkt möter i K. L. Rahbek och R. E. Nyerups Bidrag til den danske Digtekunsts Historie 1800 och Rahbeks De antiquissimis ecclesiae danicae lingua vernacula hymnariis 1818, vilka vi förut omnämnt. Där upptas flera hithörande problem, till vilka vi återkomma.

[49] Ang. priset på böcker på 1550-talet i Danmark se C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie bd I sid. 102 f. Bokhandlarna reste f.ö. ofta omkring på marknaderna för att sälja böcker. Sålunda reste den i föreliggande sammanhang kände bokhandlaren H. Vingaard över till Malmö för att sälja böcker 1556. Ibid. sid. 101.

Jag gjorde en genomgång av svenska församlingarnas kyrkoräkenskaper från 1500-talet för att söka få fram, när de inköpte psalmböcker. Därmed skulle kunna klarläggas hur reformationens kyrkosång spred sig i landet. Det bevarade materialet var för knappt. Hur det är i Danmark är mig obekant.

[50] V. A. Secher, Corpus Constitutionum Daniae bd I sid. 175 ff.

[51] Vi hänvisa på denna punkt särskilt till E. Dals framställning i Hans Thomissøns psalmebog 1569–1676, Efterskrift til Facsimileudg. af Psalmebogen, Köbenhavn 1968, vari han av naturliga skäl kommer in på hithörande litteratur.

Detsamma gäller även om C. J. Brandt och L. Helwegs tvåbandiga Den danske Psalmedigtning, som utkom 1846–47.

Till 1800-talslitteraturen hör även A. G. Rudelbachs Om Psalme-Litteraturen og Psalmebogs-Sagen 1856.

Från 1900-talet finns ett flertal verk. Vi kan börja med P. Severinsens 1904 utgivna Dansk Salmedigtning i Reformationstiden som ingående diskuterar 1553 års psalmbok och ändringar i olika Lübeckupplagor jämte åtskilliga andra hithörande omständigheter. Av mindre intresse är i föreliggande fall H. Nutzhorns tvåbandiga Den Dansk-Lutherske Menigheds Salmesang 1913–1918. Han omtalar, att det mellan 1556–1568 utkom fyra, fem upplagor av Lübeckpsalmboken[52].

Nutzhorn hade varit oförsiktig påstå, att det både fanns och inte fanns noter i de psalmböcker som trycktes i Danmark före 1569[53]. Niels Møller tog fasta på det sistnämnda, vilket var en av anledningarna till att han 1915 publicerade undersökningen Om Nodetryck til danske Salmer før Hans Thomissøn[54]. Han jämför däri bl.a. de olika Lübeckupplagorna med varandra.

En betydande musikhistorisk undersökning utgav Erik Abrahamsen 1919, Liturgisk Musik i den danske Kirke efter Reformationen. Han omnämner psalmboksupplagorna från 1555, 1558 och 1566, men tillägger att 1568 års upplaga är honom »ubekendt»[55].

År 1923 uppväckte L. Nielsen en strid genom sin då utgivna avhandling Boghistoriske Studier. Han diskuterade ett defekt exemplar av en dansk psalmbok, som han daterade till »c. 1570»[56]. Man känner lätt igen den, då den är ett Lübecktryck av Tausens psalmbok. Då denna blev förbjuden att säljas i Danmark 1569, kan den ej vara tryckt efter 1569. Nielsen kunde även haft ledning av årtalet 1566 som förekommer på blad XCI i boken. Vid tryckningen har använts schwabacherstil med grader, vilken på denna tid ej fanns i Danmark. Hans Brix vederlade Nielsen med skäl, som Nielsen tydligen accepterade[57].

Samma år, 1923, kom Niels Møllers avhandling Salmesprog og Salmetyper. Som underrubriken anger är det en psykologisk undersökning som behandlar reformationsårhundradets danska församlingssång till och med Thomissøns psalmbok.

År 1933 kom åter en disputation i ämnet av S. Widding, Dansk Messe, Tide- og Psalmesang 1528–1573. Det är en diger undersökning på två band som är mycket betydande. Han anser, att det finns Lübecktryck av psalmboken 1556, 1558, 1566 och 1568[58]. Hans uppfattning att dessa tryck

[52] A.a. bd I sid. 298 och 359.

[53] A.a. bd I sid. 223. varest det sägs, att Tausens psalmbok 1553 som ju trycktes i Köpenhamn hade noter, medan sid. 75 förnekas förekomsten av noter i Danmark före 1569.

[54] Danske Studier 1916 sid. 139 ff.

[55] A.a. sid. 90 f.

[56] A.a. sid. 134.

[57] Se rec. av Brix i NTBB 1924 sid. 82 och Nielsens bibliografi nr 1424.

[58] A.a. bd II sid. 259.

existerar »kun i et enkelt Eksemplar» är icke fullt adekvat, men detta är en detalj som försvinner i undersökningens stora förtjänster.

Det blev krig, och psalmundersökningarna avstannade. Men trots kriget lyckades P. Gamrath 1944 få ut en facsimil upplaga av Tausens psalmbok av 1553. För forskningen var detta till inte ringa hjälp. Utom de upplagor som nyss omnämndes räknar Gamrath med en upplaga från 1560[59].

År 1950 disputerade Nils Schørring på en avhandling med titeln *Det 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang*. Detta tvåbandiga arbete har tagit med åtskilliga psalmer, även om det, såsom bokens underrubrik anger, särskilt intresserar sig för »det anvendte melodistofs kår og veje.»

År 1954 kom Henrik Glahns *Melodistudier til den lutherske salmesangs historie fra 1524 til ca. 1600*. Då det gäller Tausens psalmbok arbetar han utifrån en sammanställning av de olika upplagorna till en enhet[60].

Samma år tryckte Erik Dal en intressant undersökning *En Salmebog, en Almanak og en Folkeviser*, till vilken vi senare återkomma[61].

År 1959 utgavs *Danske Messebøger fra Reformationstiden* med en innehållsrik liturgihistorisk redogörelse av S. H. Poulsen.

Ett huvudarbete för all psalmhistorisk forskning i Danmark är Anders Mallings *Dansk Salmehistorie*, som i 5 band utkom 1962–68. Man har även anledning att observera en annan skrift av Malling nämligen hans *Efter-skrift*, fögad till facsimilupplagan av 1533 års Malmöpsalmbok som utgavs 1967. I pregnant form framlägger han där en redogörelse för den danska psalmdiktningens begynnelsekedade under 1500-talet.

Lis Jacobsens kommentar till den nya upplagan av Palladius' danska skrifter och Björn Kornerups inledning till facsimilupplagan av Tausens Postil, hör till huvudarbeten för denna tid[62].

Från den senaste tiden bör omnämnas N. K. Andersen, *Malmöpsalmebogen af 1524 i Kyrka, folk och stat*. Till S. Kjøllerström. Lund 1967 sid. 216–234.

Från svensk sida kan nämnas Krister Gierows *Den evangeliska bönelitteraturen i Danmark 1526–1575*, en avhandling som utkom 1948. David Lindquists *Evangelisk bönelitteratur i Danmark*. Kirkehistoriske Saml. 6. R. VI, 161 f. Åke Davidsson, slutligen, tryckte 1962 sin avhandling *Danska musiktryck intill 1700-talets mitt*.

II. Historiska aspekter på Lübeckpsalmböckerna.

1. En aspekt bakåt.

Lübeckpsalmböckernas grundval är 1553 års psalmbok, som trycktes av Hans Vingaard i Köpenhamn. Bakom denna ligger i sin tur den psalmbok som Hans Tausen enligt förordet i Thomissøns

[59] A.a. sid. 5.

[60] A.a. bd I sid. 27.

[61] *Fund og Forskning I* 1954 sid. 40 ff.

[62] Peder Palladius' *Danske Skrifter, I–V* Kbh. 1911–26. Hans Tausens *Postil, Facsimiludg. I–II* Kbh. 1934.

psalmbok tryckte år 1544. Tausens psalmbok baseras på den tradition som har en utgångspunkt i Mortensens år 1528 tryckta *Thz cristelighe messeembedhe paa danske*. Linjen mellan 1528 och 1544 förefaller något oklar, men man kan f.n. inte komma längre än A. Malling gjort i sin nyligen framlagda efterskrift till facsimil-upplagan till 1533 års psalmbok.

Thomissøn uppger, att Tausens psalmbok var förbättrad, men då psalmboken är försvunnen, är det svårt att veta, vari förbättringen bestod. Mellan 1544 och 1553 finns ingen psalmbok bevarad, men man har antagit att psalmupplagor tryckts under denna mellanperiod, vilket föranlett åtskilliga spekulationer både i Danmark och Sverige, t.ex. av E. Liedgren. Titeln till 1553 års psalmbok anger den som »Ny» och det tillägges, att den innehåller flera psalmer, lovsånger, kollektor och böner »som icke ere till forne Prentet i de andre Psalmebøger.» Detta synes tyda på en avsevärd förändring.

Chr. Bruun konstaterar att Claus Mortensens psalmbok utgavs i Malmö 1528 och 1529, Magdeburg 1529, Rostock 1529, Malmö 1533, 1534 och »1544 (af Hans Tausen)»[63].

Enskildheter i denna uppräkningslista kan vara diskutabla, och vi ingå ej på dem. Det intressanta är att man ser en kontinuerlig linje. Men man vet inte, om de förbättringar Tausen genomförde 1544 var så betydande att de motivera, att psalmboken kallas Tausens psalmbok. Då boken är försvunnen, finns ingen möjlighet att avgöra detta.

Hur är det då med författarskapet till 1553 års psalmbok? Den har anknytning till den föregående traditionen men utger sig tydligt själv såsom ny. Några historiska synpunkter!

I *Danske Magazin* 1745 omtalas ett defekt exemplar av en psalmbok som »er uden Tvil den samme, som af D. Petro Palladius 1553 skal vaere udgiven»[64]. Även C. L. Rahbek har 1818 i sin då utgivna *De antiquissimis ecclesiae danicae lingua vernacula hymnariis* kommit in på tanken att Palladius utgav 1553 års psalmbok[65]. Mot detta har Brandt och Helweg opponerat[66]. De har i stället en annan lösning, nämligen att det är boktryckaren Vingaard som

[63] Aarsberetninger og Meddelelser fra Det Store Kgl. Bibliothek II, sid. 372.

[64] A.a. Bd I sid. 158 not d.

[65] A.a. sid. 20 f. och not 21.

[66] A.a. bd II sid. X f.

använt sig av den gamla traditionen och sedan infört nyare, honom tillgängligt, material i psalmboken 1553 [67].

Det finns en annan lösning som så småningom arbetat sig fram, nämligen att Tausen utgav 1553 års psalmbok. Den börjar rätt osäkert. När Pontoppidan 1747 utgav tredje bandet av *Annales eccl. danicae* omtalar han, at Tausen utgivit »Verschiedene Dänische Geistreiche Lieder, deren viele --- dem Kirchen Gesang-Buch Mag. Hans Thomsens einverleibet sind» [68]. I *Dänische Bibliothec*, som utkom samma år, omtalas att Tausen utgav 1544 års psalmbok och att han »selbst geistliche Lieder gedichtet, und die alte in dem Pabstthum gedichtete übersetzt und verbessert hat» [69]. Paulus Röns 1757 tryckta *Sciagraphia Lutheri Danici, sive Biographia---* Johannis Tausani, omnämner 6 psalmer av Tausen, vilka infördes i Thomissøns psalmbok [70].

Helt andra tongångar möter omkring år 1800. »Hans Tausen, vor store Reformator, gjør Epoke i Psalmevaesenet» förklaras i Rahbeks och Nyerups 1800 utgivna *Bidrag til den danske Digtekunsts Historie* [71]. Tausens psalmbok står mellan Mortensens och Thomissøns. Tausen var den som införde psalmsång i Köpenhamn 1529 och gav Thomissøn i uppdrag att utarbета en ny psalmbok. Man uppräknar psalmer av Tausen som införts i Thomissøns psalmbok o.s.v. Slutomdömet om Tausen verkar dock något överraskande: »Til at vaere Psalmedigter var Tausen aldeles ikke oplagt» [72].

Den som på senare tid särskilt intresserat sig för Tausen är P. Severinsen, som i ett kapitel behandlar Tausens psalmbok [73].

Då Tausen utgav 1544 års psalmbok är det antagligt, att han, som var en mycket betydande personlighet, inte sköts åt sidan, ifall det blev fråga om att utgiva nya upplagor, och varför skulle man 1553 ha låtit en annan person fortsätta Tausens verk.

När Thomissøn 1569 omtalar, att Tausen utgav 1544 års psalmbok, kan detta bero på att denna psalmbok uppfattades som ett så betydande verk att följande upplagor, inklusive 1553 års, endast

[67] *Ibid.* sid. XII.

[68] *A.a.* sid. 149.

[69] *A.a.* bd IX sid. 699 f.

[70] *A.a.* sid. 125 f.

[71] *A.a.* bd I sid. 198.

[72] *A.a.* sid. 200. Flera av de uppräknade psalmerna var ej av Tausen. Det samma gäller de psalmer som anförs av Pontoppidan, *Dän. Bibl. och Rön.*

[73] *A.a.* sid. 94 ff.

betraktades som i huvudsak utökade omtryck av Tausens psalmbok.

Att 1553 års upplaga betonar det nya och t.o.m. har huvudtiteln En Ny Psalmebog motväges i viss mån av att det i fortsättningen heter att i »flere» fall var fråga om nytt material. L ubeckupplagorna har titeln »En Ny Psalme-Bog» vare sig de trycktes på 1550- eller 1560talet. Kanske denna titel rent av fanns 1544!

Att uppnå ett slutgiltigt resultat i f rfattarefr agan  r f.n. på grund av materialets knapphet inte möjligt.

2. En aspekt framåt.

Psalmboken var den centrala skriften bland L ubecktrycken. Där fanns inte endast psalmerna utan även gudstj anstrituale. Där fanns kollektb onerna. Frågan om psalmbokens bestånd var därför av vital betydelse. Hur kom det sig att psalmboken föll?

I en efterskrift till 1569 års psalmbok s ger boktryckaren Laurentz Benedicht i Köpenhamn, att Hans Thomiss on »ordentlig oc flittelig tilsammenset / formeret oc forbedrit» psalmboken. Thomiss on betygar själv att han började sitt verk, sedan han av Hans Tausen 1557 placerats som rektor f r Ribe katedralskola, där han bl.a. skulle undervisa ungdomen om danska psalmer. Redan då började han samla noter och psalmer som han översatte från tyska. Hans fader, m ster Thomas Knuds n, var därvid behj lplic.  r 1561 kallades han till Vår Fru Kyrka i Köpenhamn, vilken redan vid denna tid ansågs vara en normalkyrka, då det gällde kyrkoskiCKET, vilket även senare betr ftades genom ett kungligt brev.

I Köpenhamn fortsatte Thomiss on sitt arbete med psalmboken och insamlade »mange deilige Loffsange oc Aandelige viser». Arbetet granskades sedan av professorer i den teologiska fakulteten i Köpenhamn, varefter det på nytt genomarbetades och var f rdigt för tryckning.

Konungens beslut utfärdades den 5 nov. 1569 från f ltl gret utanför Varberg, där den danska h ren belägrade och senare intog fästningen. Kingo har i sin Gradual beskrivit situationen med att konungen i ena handen bar vapen och i den andra »en snar Skriveris Pen». Konungen konstaterar att Thomiss on utgivit en psalmbok »huilken wij villi skal bruges offuer alt i riigit». Då det visat sig, att böcker togs bort ur kyrkorna, bl.a. bibeln, skulle vissa böcker och bland dem psalmboken med j rnkedjor fastg ras vid »Deyne stolen».

Kyrkorna skulle taga av sitt tionde för att inköpa boken. Superintendenterna fick order att var inom sitt område tillse, att varken på marknader eller annorstädes någon annan psalmbok såldes. Även i skolorna skulle den nya psalmboken införas. Präst, som icke följde bestämmelserna, hade »forbruth hans presteembide». Brott mot de nya bestämmelserna skulle anmälas till konungen »saa ville wij ther thil finde raad.»

Lübeckpsalmböckerna fick inte en död i skönhet.

Det är påfallande, att den nya psalmboken tillkom efter åratals grundligt arbete. Möjligt är därför att Lübecktryckarna kände sig rätt lugna, då de tryckte den ena upplagan efter den andra. Richolff, som bör ha haft goda förbindelser sedan åratals med Danmark, kanske i förväg anade något av den olycka som var på väg och drog sig tillbaka. Krøger var den som fortsatte. Men detta hör ihop med de ännu utforskade relationerna mellan Richolff och Krøger [73a].

III. Psalmboksupplagorna och det nya materialet.

Lübeckupplagorna av psalmboken baserades på 1553 års psalmbok, vilken i huvudsak avtrycktes. Olikheterna mellan 1553 och Lübeckupplagorna har förut behandlats av Severinsen och Møller. Den sistnämnde tar även upp frågan om olikheter mellan Richolffs tryck och Krøgers tryck.

Psalmbokens innehåll var 1553 huvudsakligen disponerat på följande vis: 1) Inledning bestående av söndagsbokstavstabell, förklaring till kalendariet, almanacka, följd bl.a. av framställning av det gyllene talet, de himmelska tecknen, överlopps dagar, åderlåtning, företal o.s.v. Lübecktrycken inskränker sig till att anföra bl. a. almanackan, i vilken de införda namnen icke överensstämmer med 1553. Den lilla versen till varje månad i Lübecktrycken är hämtad från 1553. 2) Psalmboken, 3) Det heliga Mässämbetet, 4) Alla söndagars och högtiders rättskaffens kollekter och böner, 5) Första psalmtillägget, 6) Avdelning med böner, 7) Andra psalmtillägget, 8) Latinska psalmer och hymner. 9) Register.

Den första Lübeckupplagan trycktes av Richolff i 12°, ett format som även användes i samtliga följande upplagor. Boken har på titelsidan årtalet 1556 och i kolofonen 1555. Den innehåller 186 blad

[73a] Ang. litteratur se facs. upplagan av 1569 års psalmbok och ovan anförda skrifter.

och  r i komplett skick bevarad i ett exemplar på Köpenhamns UB.[74].

I D nische Bibliothec 1747 omnämnes 1544 års upplaga av psalmboken, varefter tillägges att denna omtrycktes 1557 i Köpenhamn i 8 [75].

Den andra upplagan trycktes 1558 av Richolff och hade liksom föregående 186 blad, av vilka 160 bevarats i ett exemplar på Köpenhamns UB[76].

Det har varit åtskilligt tal om en upplaga från 1560. Uppgifter därom finns t.ex. hos Severinsen, M ller och såsom av ovanstående framgår även på andra håll. Severinsen omnämner att det ovanför ett par b ner i 1553 års psalmboksupplaga stod D.M.L., alltså Dr. M. Luther, men att detta ändrades av s ttaren i 1568 års upplagor till M.D.LX,. Därav drar nu Severinsen slutsatsen att det funnits en upplaga 1560.

Den tredje bevarade upplagan tryckte Richolff 1566. Av dess 186 blad  r 154 blad eller delar av blad bevarade i ett exemplar på Köpenhamns KB[77].

Den fjärde upplagan redovisar Nielsen sålunda: Den är tryckt av Asswerus Kr ger i L beck 1568 i två upplagor med vardera 204 blad. A-upplagan finns på Köpenhamns KB i två defekta exemplar med 149 blad eller delar av blad, B-upplagan bevaras på Karen Brahes bibliotek i ett defekt exemplar med 177 blad[78].

Sedan Nielsen publicerade detta, har ytterligare blad påträffats, vilket innebär att A-exemplet har 192 blad eller delar av blad.

Vidare  r sedan gammalt en del fragment på Köpenhamns KB kända, vilka behandlats av E. Dal[79]. Det är naturligtvis en möjlighet att en del av dessa fragment skulle kunna tillhöra 1568 års tryckning, även om de är olika både A-upplagan och B-upplagan. Man skulle också kunna tänka sig att dessa fragment, som  r utan årtal, kan ha ingått i en serie från 1567, varav vi i varje fall känner katekesen. Boktryckarna tryckte ofta i serier, men det är inte säkert att detta skedde 1567, vartill kommer att boktryckarnas angivande av årtal skiftar, att inte alla upplagor finns i beh ll osv. Egendom-

[74] Nielsen nr 1422.

[75] A.a. sid. 699 f. I en not omnämnes att ett ex. fanns i etatsr det Grams bibliotek.

[76] Nielsen nr 1423.

[77] Nielsen nr 1424.

[78] Nielsen nr 1425.

[79] Fund og Forskning I 1954 sid. 40 ff.

ligt är i varje fall att två upplagor trycktes 1568. Erik Dal har påpekat att den samling danskt tryck som finns på Stockholms Kb är brandskadad[80]. Att ett enstaka exemplar är brandskadat behöver ju inte betyda något särskilt. Men då hela den samling av blad som nu påträffats sammanfördes, visade det sig att flera blad som hörde samman var skadade på ett sådant sätt att de kunde ha varit utsatta för brand. En förfrågan till Lübecks Stadtarchiv besvarades med att åtskilliga eldsvådor inträffat under slutet av 1500-talet, men ingen större 1567 eller 1568.

Det kan även tänkas att de två upplagorna på något vis är resultatet av det samarbete som förekom mellan Richolff och Krøger och slutade med att Krøger övertog Richolffs tryckeri. Detta samarbete är som tidigare framhävts dunkelt och torde f.n., då åtskilliga böcker är evakuerade till Östtyskland, vara svårt att utreda.

Beträffande psalmbokens titel kan nämnas, att 1553 års upplaga hade: »En Ny Psalmebog medt flere Psalmer oc Christelige oc Aandelige lofsang met Collecter og Bøner som icke ere till forne Prentet i de andre Psalmebøger / vddragne aff den Hellige scrifft * Oc met en Euig Kalendarium ath finde naar Ny tendis i huer Maanet met sine taffler til alle Rørlige fester Gud til loff oc aere alle Christne menniske til nytte och gaffn.»

Denna något yviga titel inskränktes i den första Lübeckupplagan 1556 till: En Ny Psalme Bog met en Kalendario / Christelige oc Aandelige Loffsange / Collecter oc andre skøne Bøner aff den Hellige Skrifft / som Registeret vduiser. De följande upplagornas titelblad följde – i den mån de är bevarade – i huvudsak denna titel.

Det nya materialet tillhör 1568 års A-upplaga. Det omfattar början av boken med almanackan, vars sista blad jämte slutet av kalenderavdelning och förordet saknas. Sedan finns hela psalmboken med undantag av registret[81].

[80] Se ovan sid. 9.

[81] Också det av H. O. Lange inköpta, men aldrig katalogiserade exemplar, som påträffades av Erik Dal, har svensk proveniens. Lange köpte det av Mr. Sedgwick-Behrend i Stockholm, som hade fått det av överbibliotekarie Snoilsky. Det var alltså ett svenskt pärmfynd, kanske gjort av Snoilsky. Jämf. E. Dal a.a. sid. 44.

Evangelier och epistlar.

Den danska kyrkans perikoper har varit föremål för åtskilliga undersökningar bl.a. av C. T. Engelstoft och W. Rothe [82]. Det avsnitt av perikophistorien som h r  r aktuellt har behandlats av L. Jacobsen i kommentaren till Palladius skrifter [83] och B. Kornerup i hans företal till facs. upplagan av Tausens Postil. Dessutom har S.H.Poulsen i Reformationstidens danske Liturgi 1959 [84] ingått på flera hithörande problem. Slutligen bör nämnas M. Schwarz Lausten, Biskop Niels Palladius (= Kirkehistoriske Studier II. R kke, nr. 27.) Kbh. 1968, spec. sid. 61 ff. Från svensk sida har Kr. Gierow lämnat intressanta bidrag genom avhandlingen Den evangeliska b nelitteraturen i Danmark 1526–1575, vilken utkom 1948.

L becktryckens historiska sammanhang är i huvudsak klart genom att de följde texterna i Tausens Postil. På en punkt skedde dock en betydande avvikelse. De tillade en ny avdelning med särskilda texter för vissa högtidsdagar. Här blir situationen komplicerad. Det var brukligt att man skilde mellan texter för vanliga dagar och högtidsdagar. Så g r t.ex. Luther, Spangenberg och Veit Dietrich. Men det var svårt att draga gr nsen mellan de vanliga dagarna och särskilda högtidsdagar. Tausen hade gjort ett urval av vissa högtidsdagar, som han införde i serien med vanliga helgdagar och saknade alltså en särskild serie texter f r högtidsdagar.

Vid sidan av Tausens Postil måste även två andra utgångspunkter beaktas, nämligen Kirkeordinansen och psalmboken.

Föreskrifterna i Kirkeordinansen gällde bl. a följande dagar: Fastlagss ndag då det skulle predikas över dopets sakrament, Quasi modo med predikan över kyrkans nycklar, makt och myndighet, Johannes döparens dag med predikan över Guds ord och mot vederd parna, Marie besökelses dag, då som epistel skall brukas »der skal vdga en quist etc. oc endes der oc hans leyersted skal worde hederlig», Alla helgons dag med predikan om den rätta tron och slutligen S. Mikael's dag med predikan om  nglarna och tacksägelse till Gud.

[82] C. T. Engelstoft, *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark*, 1840, spec. sid. 136 ff. och W. Rothe, *Det danske Kirkeaar og dets Pericoper* 1873.

[83] A.a. bd III sid. 309 ff.

[84] *Danske Messebøger fra Reformationstiden*, Kbh. 1959.

Mest påfallande är naturligtvis bestämmelsen om att förvandla fastlagssöndag till en dopets söndag[85].

I stilla veckan skall på skärtorsdag nattvarden förklaras på förmiddagen och på aftonen fotatvagningen. Inte i något fall anges text[86]. På långfredag skall hela passionshistorien uppläsas i Bugenhagens version[87].

Jämför man dessa bestämmelser med Tausens Postil och Passio 1539, lägger man märke till bl.a. följande:

Skärtorsdagen omnämnes inte i postillan men i Passio, och där anföres på Skärtorsdagen före middagen texten om nattvarden och efter middagen en text som börjar med att Jesus dömes av Pilatus, korsfästes och säger orden Fader, förlåt dem, ty de veta icke vad de göra. Alterbogen har på skärtorsdag kollekt, epistel bestående av 1 Kor. 11:23–29 och evangelium Luk. 22:14–20, varefter följer bestämmelser om nattvardsgång[88].

På långfredagen har varken postillan eller altarboken någon text, vilket säkerligen beror på den nyssnämnda bestämmelsen, att Bugenhagens hela passio då skulle uppläsas. Psalmboken 1553 ger en intressant inblick i helgdagsfirandet genom sina uppräknings av kollekt. Det förekommer tre sådana uppräknings, av vilka den första med vissa undantag mera allmänt anknyter till traditionen från Tau-

[85] Bestämmelserna återfinnas i Palladius a.a. bd I sid. 181 ff. På fastlags-söndag har Tausens Postil bd I sid. 157 ff. dock Luk. 18:31–43, vilket följes av Lübeckupplagorna. Alterbogen 1556 har dock Matt. 3:13–17. Palladius a.a. bd III sid. 374 Söndagen Quasi modo, alltså 1 sönd. eft. påsk skall enligt Ordinanzen ha Joh. 20. Tausen har Joh. 20:19–29 Tausen, a.a. bd II sid. 20 ff., medan Alterbogen har Joh. 20:19–31. Palladius a.a. sid. 403 f. Johannes döparens dag placerar Tausen efter 4 sönd. eft. tref. med Jes. 49:1–6 och Luk. 1:57–79. Alterbogen placerar dagen efter 3 sönd. eft. tref. med samma texter. Tausen a.a. sid. 140 ff. Palladius, a.a. sid. 426 ff. Marie besökelses dag har både Tausen och Alterbogen episteln Jes. 11:1–10. Båda översättningarna är avvikande mot Kirkeordinansens. Tausen, a.a. sid. 148 ff. Palladius a.a. sid. 430. Tausen har ordningsföljden 4 eft. tref., Johannes döparens dag, Marie besökelses dag. Rimstocken 1554 har en annorlunda ordning. Jämf. Palladius a.a. bd. sid. 135 ff. Alterbogen har 3 sönd. eft. tref., Johannes döparens dag, 4 sönd. eft. tref. och Marie besökelses dag. Palladius, a.a. bd III sid. 430 ff. På Alla helgons dag har både Tausen och Alterbogen Uppb. 7:1–12 och Matt. 5:1–12. Tausen a.a. sid. 293 ff. Palladius a.a. sid. 460 ff. På S. Mikael's dag har Tausen Uppb. 1:1–6 och Matt. 18:1–10. Alterbogen har Uppb. 12:7–12 och samma evangelietext. Tausen, a.a. sid. 250 ff. Palladius, a.a. sid. 453 ff.

[86] Palladius a.a. bd I sid. 182.

[87] Palladius a.a., Ibid.

[88] Passio sid. 28 ff. Palladius bd III sid. 388.

sens Postil, den andra har kollektor för större högtider som h alles i alla kyrkor och därvid delvis tar upp de högtidsdagar som Tausen hade inlagda i sin serie, men även gör ett par tillägg, medan den tredje uppräkningen möter i en föreskrift av mera allmän karaktär: »Om S. Andris. S. Mattis. S. Jacobo. S. Philippo oc Jacobo. S. Matheo. S. Simone et Juda / oc andre hues Collecter icke aldelis rette ere i Messe bogen / Maa lessis denne forscreffne Bön / Om alle Helgen vnder huer deris Naffn[89]. Härmed hade man alltså böner till kyrkliga högtidsdagar, till vilka evangelieboken ej hade texter. Tausen hade dock pointerat att det var tillräckligt med den Postil och Passio som han utgivit[90].

Innan vi går vidare, bör en  ndring i den danska traditionen 1552 omnämnas. Då infördes bestämmelsen, att på g angdagarna skulle predikas över Mose s ang[91]. Både Tausens Postil och Alterbogen 1556 hade här Jak. 5:16–20 och Luk. 11:1–13[92]. Ändringen kan ha influerats av att Luther ställde sig ganska kritisk till firandet av dessa dagar, som han ansåg till en början ha varit god, men sedan urartat. Liknande tankar möter i Danmark t.ex. vid kyrkosynoden i Köpenhamn 1540, hos Tausen och Palladius[93]. L ubeckstrycken följde som vanligt Tausens Postil.

L ubeckupplagorna och Tausens Postil.

Då L ubeckupplagorna baseras på Tausens Postil, bör detta förhållande närmare undersökas.

Tausens Postil upptar texter till följande dagar: 1–4 sönd. i advent, juldagen, 2–3 jul, sönd. mellan jul och nyårsdagen, nyårsdagen, hel. tre konungars dag, 1–5 sönd. eft. hel. tre konungars dag, Kynderm ossedag, Den Söndag der Alleluia lagdes, sönd. före fast-

[89] Uppräkningen börjar sid. 121a med överskriften: »Her effter f olger alle S ondagers oc H oytidens retskaffne Collecter oc böner / Som laesis i den hellige Kircke det gantske Aar om kring / Met mange andre flere atskillige deylige Böner. M.D.LIII.» Den andra uppräkningen börjar sid. 136b och den tredje sid. 138b.

[90] Jämf. Tausens Passio 1539 förordet sid. A2 a.

[91] Jämf. Severinsen, a.a. sid. 102 not.

[92] Tausens Postil bd II sid. 56 ff. och Palladius, a.a. bd III sid. 410 ff. Miss. romanum hade samma texter, men inskränkte lektionen ur Lukas till vers 5–11.

[93] Ang. Luther se Huspostillans predikan 5 sönd. eft. tref. Synoden i Köpenhamn 1540: »Hic abusus lustrationis – – sive Kaarsebor potest mutari in verum usum.» Pontoppidan a.a. bd III sid. 254. Tausen säger i Passio 1539 sid. 32b: »till saadan en howkommelse ha ffuer han giffuet oss det samme sit Sacrament / icke til at weije wand eller land.» Palladius Visitatsbogen a.a. bd. V sid. 123.

lagen, fastlagssöndagen, 1–3 sönd. i fastan, midfastosöndagen, Kiere Söndag, palmsöndagen, Marie bebådelses dag, påskdagen, 2–3 påsk, 1–5 sönd. eft. påsk, Bededage eller Gangdage (måndag, tisdag, onsdag), Kristi himmelfärdsdag, 6 sönd. eft. påsk, pingstdagen, 2–3 pingst, hel. trefaldighetsdagen, 1–4 sönd. eft. tref., Sancte Hans Baptistes Dag, Jungfru Marie besökelses dag, 5–17 sönd. eft. tref., Sanct Michels Dag, 18–22 sönd. eft. tref., Alla helgons dag, 23–26 sönd. eft. tref.

Det var alltså denna serie söndagar och helgdagar som Lübecktrycken följde. I förhållande till det traditionella kyrkoåret innebar serien, att en stor mängd dagar med tillhörande texter uteslöts [94].

När Lübeckupplagorna följde Tausens Postil, kan man i alla fall lägga märke till en del divergenser:

1. Olika namn på samma helgdag. Tausens Postil talar t.ex. om tredje pingstdagen, medan Lübeckupplagorna har »Om Tisdagen i Pindz vgge.»
2. Textskillnader. Som exempel kan anföras att Tausens Postil på 23 sönd. eft. tref. har episteln Fil. 3 och i texten avtrycker Fil. 3:17–21, medan Lübecktrycken har »Philip. 3 oc 4» samt i texten avtrycker Fil. 3:17–4:3.
3. Tryckfel. På fastlagssöndag har Tausens Postil episteln 1 Kor. 3, medan Lübecktrycken har 1 Kor. 13. I texten anför båda 1 Kor. 13.

Euangelia oc Episteler / som laesis i den Christelig Forsamling / Paa nogre besynderlige Høytider.

Under denna rubrik gör Lübeckupplagorna det tillägg av texter som förut omnämnts. Det var nytt i förhållande till Tausens Postil, och det var även nytt i förhållande till den evangeliebok som utkom i Wittenberg 1554.

I första rummet måste undersökas, vilka dagar och texter som ingår i denna nya serie, varvid stickprov samtidigt göres på variationer i andra upplagor. Den grundläggande upplagan är 1568 års.

De nya texterna jämföres därefter med den kyrkliga traditionens.

Slutligen återstår frågan om varifrån dessa helgdagar hämtats.

1. Förteckning över de tillagda texterna för vissa högtidsdagar år 1568.

1. S. Andree dag. Rom. 10. Luk. 4. (Rom. 10:10–18. Luk. 4 feltryck. Skall vara Matt. 4:18–22).

[94] Jämf. W. Rothes uppfattning att vid reformationen »den hele Række» perikoper övergick »i vor Kirkes Brug.» A.a. sid. 27.

2. S. Thome Apostels Dag. Ef. 1. Joh. 10. (Ef. 1:3–8. Joh. 10 feltryck. Skall vara Joh. 20:24–29).
3. S. Pouels omuendelses Dag. Apg. 4. Matt. 19. (Apg. 4 feltryck. Skall vara Apg. 9:1–22. Matt. 19:27–30).
4. Vor Herris Døbelsis dag / som falder paa Fastelauens Søndag. Matt. 3. (Matt. 3:13–17).
5. S. Matthias dag i Faste. Apg. 1. Matt. 10 (Apg. 1:15–26. Matt. 10:16–22).
6. S. Philippi oc Jacobi dag. Ef. 2. Joh. 14. (Ef. 2:19–22. Joh. 14:1–14).
7. S. Petri oc Pauli Dag. Apg. 12. Matt. 16. (Apg. 12:1–11. Matt. 16:13–19).
8. S. Maria Magdalene dag. Luk. 7. (Luk. 7:36–50).
9. S. Jacobs dag. Rom. 8. Matt. 20. (Rom. 8:28–39. Matt. 20:20–28).
10. S. Bartholomei Dag. Luk. 22. (Luk. 22:24–30).
11. S. Matthei dag. Ef. 4. Matt. 9. (Ef. 4:7–13. Matt. 9:9–13).
12. S. Simonis oc Jude dag. 1 Petr. 1. Joh. 15. (1 Petr. 1:3–7. Joh. 15:17–25).

Av ovanstående framgår att de 12 nya texterna delvis är felaktigt rubricerade. I sådana fall har den felaktiga rubriken övergivits och den anförda texten efteråt omnämnts. För att få en klarare uppfattning vilken text det gäller har i samtliga fall inom parentes verserna anförts. Trycket visar en del inadvertenser i fråga om stavning.

Vid jämförelse mellan 1568 och 1565 års evangelieböcker – den sistnämnda har Köpenhamns KB ställt till mitt förfogande i mikrofilm – förekommer en del intressanta likheter:

1. På S. Andree dag har båda i rubriken som evangelium Luk. 4, men båda anför i texten Matt. 4:18–22.
2. På S. Thome dag har båda i rubriken Joh. 10, men anför i texten Joh. 20:24–29.
3. På S. Pouels omvändelses dag har båda i rubriken Apg. 4, men anför i texten Apg. 9:1–22.
4. På S. Simonis oc Jude dag har 1568 Joh. 15, medan 1565 har Joh. 4. I bägge böckerna anføres Joh. 15:17–25.

Då felen i tre fall är identiska, kan det tänkas, att 1565 års upplaga varit grund för 1568 års upplaga, varvid ett fjärde tryckfel i sista fallet ändrats.

Jämförelse mellan 1568 års evangelier och epistlar och Lundamissalet 1514.

Helgdagar	1568-uppl.	Lundamissalet 1514
1. S. Andreas	Epistl. Rom. 10:10–18 Evang. Matt. 4:18–22	p. 363 f. p. 364
2. S. Thome Ap.	Ep. Ef. 1:3–8 Ev. Joh. 20:24–29	p. 468 p. 367
3. S. Poul	Ep. Apg. 9:1–22 Ev. Matt. 19:27–30	p. 370 f. Matt. 19:27–29 p. 371 f.
4. Vor Herres Døbelsisdag	Matt. 3:13–17	Missalet saknar motsvarighet på denna dag
5. S. Matthias	Ep. Apg. 1:15–26 Ev. Matt. 10:16–22	p. 380 f. p. 470
6. S. Philippi og Jacobi dag	Ep. Ef. 2:19–22 Ev. Joh. 14:1–14	p. 452 p. 385
7. S. Petri og Pauli	Ep. Apg. 12:1–11 Ev. Matt. 16:13–19	p. 414 f. p. 379 f.
8. S. Maria Magdalene	Ev. Luk. 7:36–50	Luk. 7:36–47 p. 409 f.
9. S. Jacobs	Ep. Rom. 8:28–39 Ev. Matt. 20:20–28	p. 452 f. p. 411 f.
10. S. Bartholomei	Ev. Luk. 22:24–30	p. 454
11. S. Matthei	Ep. Ef. 4:7–13 Ev. Matt. 9:9–13	p. 455 p. 432
12. S. Simonis og Jude	Ep. 1 Petr. 1:3–7 Ev. Joh. 15:17–25	Finns icke i Missalet p. 453 f.

De nytillkomna texterna i Lübecktrycken är alltså i allmänhet hämtade från den romerska traditionen. Om det var Lundamissalet, är naturligtvis svårt att avgöra, men detta missale hade dock en en betydande position i Danmark.

Ett par dagar bryter totalt med den romerska traditionen. Den första är fastlagssöndag, då evangeliet är Matt. 3:13–17, vilket beror på Kirkeordinansens föreskrift att på denna dag skulle predikas över Jesu dop[95]. Det andra undantaget är episteln på

[95] Palladius, a.a. bd I sid. 181 f.

Simons och Judas dag 1 Petr. 1:3-7. Den finns inte i Lundamis-
salet. Den saknas i Nidaros och i svensk tradition d.v.s. Uppsala,
Strängnäs, Linköping, Västerås och Skara. Den finns inte heller hos
cistercienserna eller dominikanerna. Motsvarighet finns inte heller
i L ubeck, Schleswig, Bremen, Magdeburg, Köln, Trier, Mainz och
Salzburg. I England finns den varken i Hereford eller Sarum.

Av intresse är att i Veit Dietrichs Summaria 1552, pag. VIII b,
finns ej någon epistel anförd. Samma  r förhållandet med hans
B orne predicken 1556, Bd. III, pag. 144a. I den första evangelie-
bok Richolff tryckte, 1556, införde han 1. Petr. 1:3-7, vilken text
 terkommer 1568.

3. Slutligen återstår frågan, varför just dessa 12 dagar utvalts.

Om Richolffs tyska version av evangelieboken varit i beh ll,  r
det möjligt, att en l sning varit tänkbar. Men i så fall kommer
frågan tillbaka, varför Richolff f r sin tyska evangeliebok utvalt
just dessa 12 dagar.

Då den danska reformationen var starkt beroende av förhål-
landena i Tyskland ligger det nära till hands att undersöka samtida
tyska predikosamlingar för att få fram eventuella likheter mellan
deras val av högtidsdagar och L ubeckstryckens. Ett stort antal
predikosamlingar har jag genomgått och konstaterat, att vissa
likheter föreligger.

Ändå skulle sådana undersökningar lätt bli vilseledande. Danmark
var Danmark och inte Tyskland, och i Danmark fanns en dansk
tradition. Betydelsen av detta kan klarläggas med ett exempel.
I Veit Dietrichs Summaria offuer vor Christelig lerdom översatt
av N. Palladius och tryckt i Wittenberg 1552 finns en avdelning
med predikningar över »de besynderlige H ytider om aarit» med
följande högtidsdagar:

1. S. Andresis dag, 2. S. Thomesis dag, 3. De Oskyldige B rns dag,
4. S. Pouels dag omvendelse, 5. Marie Renselsis dag, 6. S. Matthei
dag, 7. Marie bebudelsis dag, 8. S. Philippi oc Jacobi dag, 9. S. Han-
sis dag, 10. S. Peders oc Pouels dag, 11. Marie Magdalene dag, 12.
Marie bes gelsis dag, 13. S. Jacobs dag, 14. S. Bartholomei dag,
15. S. Matthei dag, 16. S. Michels dag, 17. Paa Simonis oc Jude dag.

Jämför man denna samling med den serie som finns i 1556 års
L ubeckupplaga  r likheterna påfallande. Veit Dietrichs serie över-
ensst mmer på följande punkter: 1, 2, 4, 6, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 17
eller summa 11 dagar. Det återstår alltså sex dagar: 3, 5, 7, 9, 12
och 16. Samtliga dessa finns redan upptagna i Tausens Postil med

undantag av Vor Herris Døbelsis dag eller nr 4 i Lübeckserien, vilket beror på den danska traditionen. Vidare bör anmärkas att De oskyldiga barnens dag utan angivande av namn förekommer bland juldagarna i Lübeckserien.

Härmed är alltså konstaterat att de nya högtidsdagarna i 1556 års evangeliebok i huvudsak hämtats från Veit Dietrichs Summaria 1552. Man kan naturligtvis även finna likheter med Veit Dietrichs Börnepredicken, som utgavs i dansk översättning av P. Tidemand i Magdeburg 1556, i vilken det står, att den »findis til kiøbs hoos Pauel Knufflock Bogbindre i Lybeck», alltså i närheten av Richolff. Men den börjar med juldagen och har annan ordningsföljd.

Lübeckupplagorna och det nyfunna materialet.

1. Den första Lübeckupplagan omfattar 108 blad och trycktes i 12°. Detta gäller samtliga upplagor. Richolff tryckte denna första upplaga 1556. Ett komplett exemplar med titeln: Euangelia oc Episteler / som Laesis alle Søndage om Aarit i den Christelige forsamling / Oc paa de fornemeste Høytider, är bevarat på Köpenhamns UB[96].

2. Den andra upplagan trycktes av Richolff. På titelbladet har den årtalet 1557 och i slutet 1558. Ett defekt exemplar innehållande 98 blad är bevarat på Köpenhamns UB[97].

Den tredje upplagan tryckte Richolff 1565. Ett defekt exemplar innehållande 100 blad eller delar av blad bevaras på Köpenhamns KB[98].

Den fjärde och sista upplagan trycktes av Assverus Krøger år 1568 i två versioner. A-versionen, bevarad på Karen Brahes bibliotek, innehåller 107 blad, medan B-versionen, bevarad på Köpenhamns UB, innehåller 33 blad, till vilka numera kommer 48 blad eller summa 81 blad[99].

Bokens titel är praktiskt taget lika i alla bevarade upplagor. I Tyskland trycktes vid denna tid böcker med titeln Euangelia

[96] Nielsen nr 580.

[97] Nielsen nr 581.

[98] Nielsen nr 582.

[99] Nielsen nr 583. Ang. de 48 bladen se ovan Andra fynd.

mit Summarien und Episteln[100]. Då Richolff ej tryckte Summarien, är det naturligt att han icke upptog detta i titeln.

Av särskilt intresse är dock att Richolff samma år som han tryckte den första danska upplagan även utgav en tysk evangeliebok med titeln Evangelia und Episteln och alltså finns exakt samma huvudrubrik i båda böckerna.

Uttrycket »om Aarit» förekommer på flera ställen t.ex. i 1554 års Rimstaak som även har »Søndagers — — — Euangelier»[101].

Kollekterna saknas i samtliga här omnämnda upplagor, liksom i Tausens Postil. De finns i psalmboken[102].

Det nyfunna materialet tillhör B-upplagan av 1568 års evangeliebok. Det omfattar samtliga blad med undantag av sex: I lägg C saknas blad II-III, VI-VIII och XI.

Katekesen.

Katekesens historia i Danmark har undersökts av flera forskare, bland vilka kan nämnas J. P. Mynster, A. Chr. Bang, Jacobsen och Gierow, vilkas skrifter förut omnämnts. Nyligen har M. Schwarz Lausten utgivit *Commendatio Cathecismi Palladiana*. (Skrifter af Palladius, hidtil utrykte latinske Skrifter, Kbh. 1968 pag. 40 f, 162 f.).

Den katekesupplaga vi har att göra med i Lübecktrycken går tillbaka till Palladius översättning av Luthers lilla katekes av 1538.

Den innehållsförteckning boken börjar med är icke identisk med innehållet, vilket omfattar följande delar: Innehållsförteckning, företal av Luther, de tio budorden med förklaringar och sammanfattning, trons artiklar med förklaringar, Fader vår, dopets sakrament, hur man lär de enfaldiga att skrifa, hur en husfader skall lära sina »Tyunde» att signa sig morgon och afton, hustavlan, äkten-skapet, en liten ny bok av Luther om döpelsen och slutord till »alla Sogneprester» av Palladius.

Det historiska sammanhanget och även enskilda delar av boken har av den föregående forskningen blivit med stor grundlighet utrett

[100] Borchling-Claussen, a.a., t.ex. nr 1649 och 1500, vilken sistnämnda bok trycktes av Bahlhorn d. Ält. i Lübeck omkring 1547.

[101] Palladius, a.a. bd III sid. 145 med avbildning.

[102] Anledningen till att kollekterna saknas var alltså inte något bristande intresse hos Tausen, som själv skrev en samling kollekter. Manuskript i Karen Brahes bibliotek. Tryckt H. F. Rørdam, Smaaskrifter af Hans Tausen sid. 261 ff.

särskilt av Lis Jacobsen. Till detta har av Gierow beaktansvärda synpunkter tillagts.

De i Lübeck tryckta upplagorna är följande:

1. 1556 års upplaga trycktes av Richolff i 12°, vilket format användes i samtliga följande upplagor. Boken omfattar 56 blad, vilka samtliga är bevarade i ett exemplar på Köpenhamns UB[103].
2. Den andra upplagan har på titelbladet årtalet 1557, är likaledes tryckt av Richolff och omfattar 56 blad, av vilka 54 är bevarade i ett exemplar på Köpenhamns UB[104].

Bang behandlar denna bok och sammanför den med en psalmbok tryckt 1557[105]. Möjligen har detta påverkat Jacobsen att även tala om de båda katekesupplagorna av 1556 och 1557, vilka var förenade med psalmboken[106]. Någon kyrkopsalmbok från 1557 är icke bevarad.

Lösningen kan ligga annorlunda till. Man måste taga hänsyn till det sätt varpå Richolff tryckte. Han kan på första sidan av en bok sätta ett årtal och på den sista sidan ett annat årtal. På titelbladet till denna katekes står alltså 1557, men frågan är vad som stod på den sista sidan. Varken Bang eller Jacobsen tycks ha tänkt på detta. Nu fattas de sista sidorna av boken. Man kan därför inte med säkerhet säga, vilket år boken utkom. Det kan ha varit 1557, men det kan också ha varit 1558 och i sistnämnda fall kunde den ha sammanförts med psalmboken av 1558.

3. 1566 års upplaga är tryckt av Richolff. Titelbladet saknas, men på sista trycksidan förekommer årtalet. Av bokens 48 blad är 38 helt eller delvis bevarade på Köpenhamns KB[107].
4. 1567 års upplaga trycktes av Asswerus Krøger, som härmed tog sitt inträde på detta område. Boken omfattar 48 blad, av vilka 44 bevarats i 1 exemplar på Köpenhamns UB[108].
5. 1568 kom två upplagor av katekesen, båda tryckta av Asswerus Krøger. De hade båda 48 blad. A-upplagan är bevarad i ett fullständigt exemplar på Karen Brahes bibliotek, medan Köpenhamns UB har ett defekt exemplar med 24 blad eller delar av blad. I

[103] Nielsen nr 1086.

[104] Nielsen nr 1087.

[105] Bang, a.a. bd I sid. 239 f.

[106] Palladius a.a. bd I sid. 57.

[107] Nielsen nr 1088.

[108] Nielsen nr 1089.

detta sammanhang kan hänvisas till den förut företagna undersökningen av Borchs exemplar av katekesen [109].

Bokens titel  r i 1556 års upplaga: »Enchiridion. En Liden Catechismus eller Christlige tucht gantske nyttelig for alle Sogneprester oc Predickere. D. Mart. Luth.» Med obetydliga ändringar bevaras denna titel i samtliga upplagor.

Det  r möjligt att titeln kan, såsom Jacobsen anser, sättas i samband med titeln på en Magdeburgerupplaga 1534: »Catechismus edder Christlike tucht vor de gemenen Parheren vnde Predigers» [110]. Den var dock över 20 år gammal vid denna tid, och det kan därför tilläggas, att liknande titel förekom senare även på andra håll [111].

Det nyfunna materialet bildar ett exemplar av 1568 års katekes B-upplagen med 44 blad bevarade av 48). De saknade bladen tillhör arket C.

Passio.

Passio består i L ubeckupplagorna av tre delar: 1. Själva Passio, 2. En skildring av Jerusalems förstöring och 3. En framställning av vissa tecken som skola ske innan domen kommer. Genom fortlöpande paginering markeras de tre delarnas samhörighet.

1. Passiotexten.

Under senare delen av medeltiden och början av 1500-talet fanns ett starkt intresse för Kristi lidandes historia. Handskrifter och tryckta skrifter vittnar därom. Reformatorerna anknöt till detta men anlade nya synpunkter på framställningen, varvid de särskilt lade vikt vid den bibelenliga framställningen. Av deras skrifter  r det i föreliggande sammanhang endast en som är av intresse nämligen J. Bugenhagens Passio, som först trycktes i en latinsk upplaga och 1526 i en tysk. I fråga om den historiska utgångspunkten kan särskilt hänvisas till Kr. Gierow, Den evangeliska b nelitteraturen i Danmark 1526–1575 [112] och S. Estborn Evangeliska svenska b nb cker under reformationstidevarvet. I samband med utgåvan

[109] Nielsen nr 1090.

[110] Palladius a.a. bd I sid. 57 not 4.

[111] Borchling-Claussen a.a. har flera exempel på detta. Se nr 1727, 1760 och 1950.

[112] A.a. spec. sid. 145–161.

av Tausens Postil har B. Kornerup kommit in på hithörande frågor, liksom L. Jacobsen i kommentaren till sin upplaga av Palladius danska skrifter.

Anledningen till att vi särskilt bör anknyta till Bugenhagens Historia des leydens vnd der Aufferstehung vnsers Herrn Jhesu Christi aus den vier Euangelisten är bland annat att kyrkoordinansen föreskrev, att den skulle användas i Danmark t.ex. på långfredagen[113]. I detta sammanhang bör man säkert se initiativet att utge en översättning av Bugenhagens skrift, vilken fogades till den år 1539 utgivna Postil[114].

Hithörande problem har redan förut ingående behandlats av ovannämnda författare, varför endast en omständighet skall upptagas, nämligen de olika uppgifterna om upplagor av Passio i Lübeck. Jacobsen räknar med upplagor 1556, 1557 och 1568, medan Kornerup endast har två upplagor en från 1556 och en från 1568. Gierow nämner även två upplagor nämligen från 1556 och 1558[115].

Den första upplagan trycktes i 12° av J. Richolff år 1556. Av dess 36 blad är 34 bevarade i ett exemplar på Köpenhamns UB[116].

Om den andra upplagan 1557 är alltså meningarna delade. Jacobsen motiverar sin uppfattning med att psalmboken 1557 »mgl. Slutningen, men denne har sikkert, ligesom Udg. 1556 och 1568 indeholt Passionshistorien.» Kornerup och Gierow förbigår denna upplaga med tystnad. Någon psalmboksupplaga från 1557 är icke bevarad, men väl en som blev färdigtryckt 1558. Vidare är av intresse att Palladius år 1556 utgav en numera förkommen Passio och då förelåg för Richolff mindre anledning att år 1557

[113] Palladius, a.a. bd I sid. 182.

[114] Tausen gjorde vid sin översättning eller »bearbetning», som Gierow uttrycker saken, en del ändringar, vilka inte alltid var så lyckade. Gierow a.a. sid. 150. Som belägg på dylika bearbetningar kan nämnas att Tausen ändrar Bugenhagens bäcken Kidron till dammen Kidron, och medan Bugenhagen säger att en sten placerades framför »die thür des grab», tolkar Tausen detta till att man vältrade en sten »offuen paa graffuen». Jämf. Kornerups företal till Tausens Postil bd I sid. 51. Det kan tilläggas att Tausens användning av Passio icke helt överensstämmer med Ordinansens föreskrifter, vilket redan Kornerup observerat. Ibid. sid. 148.

[115] L. Jacobsen a.a. bd IV sid. 135, Kornerup a.a. bd I sid. 52 och Gierow a.a. sid. 150. Gierows uppgift 1558 torde vara tryckfel för 1568.

[116] Nielsen nr 1304.

trycka en Passio av den äldre typen. Fråga är om detta faktum i diskussionen tillräckligt beaktats [117].

Nästa bevarade psalmbok utkom 1566. Nielsen anser den rimligtvis har varit förenad med en Passio [118].

De två sista upplagorna av Passio trycktes  r 1568 av Asswerus Kr ger. De har 36 blad. Upplaga A har bevarat 35 blad, men flera  r skadade. Den finns på Köpenhamns UB. Upplaga B på Karen Brahes bibliotek har 20 blad i beh ll, av vilka flera  r skadade [119].

Då oklarhet syns r da angående antalet sidor i Passio, m  en innehållsförteckning bifogas som visar, hur stoffet disponeras: Första sidan med titel, baksidan har bild av korsfästelsen jämte bibelspråk (2 sid.) själva Passio (31 sid.), Jerusalems förstöring (32 sid.), Nogle visse tegn (4 sid.) sida med bild av Kristi lidande, sida med uppgift om tryckare, tryckort och tryckår samt en blank sida (3 sid.) eller summa 72 sidor eller 36 blad.

Passionshistorien  r delad under följande rubriker: Om Mandagen, Om Tyss Dagen, Om Onss Dagen, Skiertorssdag f re Middag, Skiertorssdag / aff Aften, Langfrydag, Paaskeafften.

Titeln i L beckupplagorna går tillbaka till 1539 års upplaga av Passio: Wor Herres Jesu Christi Hellige Passies oc pinsels hystori ord fra ord wddragen aff alle iiij Euangelister med en f ye forklaring aff M. Hans Tausen. Denna titel g r i sin tur tillbaka till Bugenhagens Passio, som var beroende av sina närmaste föregångare på 1500-talet [120]. 1556 års L becktryck har: Passio. Vor Herris Jesu Christi Hellige döds oc pinsels Histori / effter de fire Euangelisters beskrielse. Denna titel beh lls i de följande upplagorna 1568. Den  r f. . Även lika titeln i 1554 års upplaga, d r dock ordet Passio saknas.

Jacobsen konstaterar, att Tausen inte uppger sig ha översatt Bugenhagens Passio. Kornerup har tagit upp saken och kommer till slutsatsen att prof. Peder Holm i en Passio 1758  r den første som lancerat Tausen som översättare, vilket sedan blivit allmänt accepterat [121]. Tausen var en framstående språkman, under-

[117] Palladius a.a. bd. IV sid. 135.

[118] Nielsen nr 1424 not 3.

[119] Nielsen nr 1305. Jacobsens uppgift att Richolff tryckte dessa upplagor torde bero på någon förväxling. Palladius a.a. bd IV sid. 135.

[120] Jämf. Estborn a.a. sid. 364 not 26.

[121] Kornerup a.a. sid. 48. P. Holm a.a. sid. 19.

visade i språk, översatte stora delar av bibeln till danska o.s.v. Översättningen av Passio var en jämförelsevis enkel sak. Hur kommer det sig då, att just i denna skrift förekommer så många grava fel? Använde Tausen en felaktig upplaga av Bugenhagens Passio? Finns det någon psykologisk förklaring eller någon annan möjlighet?

2. Jerusalems förstöring.

Varför kombinerades Passio med P. Tidemands översättning av Jerusalems förstöring? Närmast till hands ligger svaret i att Wittenbergupplagan av 1554 hade en sådan kombination och då kunde Lübeckupplagan, som utkom 1556, ha influerats av detta.

Detta flyttar endast frågan till Wittenbergupplagan. Man kan hänvisa till att samma år som Tausen gav ut Passio, alltså 1539, utkom hos samme boktryckare en översättning av Jerusalems förstöring av P. Tidemand. Här syns ett samband föreligga.

Men frågan flyttas återigen vidare till boktryckaren år 1539. Det finns anledning att undersöka Bugenhagen, vars Passio var grundläggande. Då visar det sig, att Bugenhagens Passio som utkom 1534, var förenad med Jerusalems förstöring. Det var vanligt i Tyskland.

Till detta kommer naturligtvis, att det finns sakliga skäl att förena de båda skrifterna bl.a. därför att evangelierna i samband med Jesu lidande talar om Jerusalems förstöring [122].

1554 löd titeln Hierusalems iemmerlige oc ynckelige Forstøring oc ødeleggelse. Med mindre ändringar möter samma titel i Lübeckupplagorna. Bokens innehåll kan naturligtvis föras tillbaka till Josefus kända framställning.

3. Några vissa tecken.

Nogle visse tegn som ske skulle for Domen / Tagit aff Postillen / den anden Søndag i Aduent / Der skulle ske Tegen i Solen / etc.

Detta är titeln til den tredje skriften i denna samling. Den icke namngivna postillan är Tausens Postil från 1539 [123]. Innehållet är delat i 25 punkter.

I Wittenbergupplagan från 1554 förekommer även denna tredje

[122] Ang. 1539 års upplaga se Nielsen nr 68 och där anförd litteratur.

[123] A.a. bd I sid. XIIIa–XIIIb.

skrift fogad till de två förut nämnda. Skriften är svårt skadad i det enda exemplar som bevarats av 1554 års upplaga.

Sammanfattande kan alltså sägas, att Passio innehåller först det egentliga Passio, vilket är en översättning av Bugenhagens Passio, vidare skriften om Jerusalems förstörelse, vilken är en översättning av Peder Tidemand, som går tillbaka till Josefus och för det tredje skriften om Några vissa tecken, vilken utgöres av ett kort utdrag ur Tausens predikan på andra söndagen i advent[124].

Det förefaller icke adekvat att tala om Tausens Passio, än mindre att benämna hela denna tredelade skrift med namnet Tausens Passio.

Innan vi lämna denna skildring bör tilläggas, att Palladius år 1556 utgav en ny översättning av Bugenhagens Passio, varvid han sökte anknyta de anförda bibeltexterna till den nya danska bibelöversättningen 1550. För Lübeckupplagorna låg däri något ödesdigert[125].

De nya pärmfynden bildar ett komplett exemplar av 1568 års A-upplaga av Passio. Därtill kommer ett stort antal dublett-exemplar, så omfattande att nästan ännu ett exemplar av Passio kan rekonstrueras.

Exit.

Allting har sin tid. Lübecktryckens tid varade mellan 1556 och 1569. Även om inte alla trycken räddats undan förgängelsen, vittnar dock den samling som finns i behåll av psalmböcker, evangelieböcker, katekeser och passio om den stora spridning dessa böcker hade. Detta trots att grundvalen för deras existens redan från början var osäker.

År 1550 utkom den nya danska bibelöversättningen och kyrkans böcker måste naturligtvis baseras på denna. Både Palladius nya översättning av Passio och Alterbogen 1556 rättade sig efter den, vilket däremot inte Lübecktrycken gjorde. De konkurrerade i alla fall framgångsrikt ända till 1569, då Hans Thomissøns psalmbok utkom, försedd med privilegium, enligt vilket den ensam skulle

[124] Nielsen har i sin bibliografi inte upptagit avdelningen Nogle visse tegn etc. Det gäller upplagorna 1554, 1556 och 1568 d.v.s. hos Nielsen nr 579, 1304 och 1305.

[125] Palladius a.a. bd IV sid. 128 ff. och spec. 133. Palladius upplaga 1556 är förlorad, men de senare upplagorna 1575 och 1581 kombinerar Passio och Jerusalems förstörelse. Möjligen var därför förhållandet likartat 1556.

användas i kyrkor och skolor. Försäljning av andra psalmböcker förbjöds. Att kämpa mot detta var omöjligt.

Men hur kunde Lübecktrycken hävda sig så länge?

De avtryckte 1553 års psalmbok, som anknöt till den gamla danska traditionen. De använde i evangelieboken Tausens gamla bibelöversättning från 1539, som var välkänd i kyrkorna. De nytryckte Palladius katekesöversättning från 1530-talet. I utgåvan av passio fanns bl.a. en översättning av Bugenhagens passionshistoria, som enligt kyrkoordinansen skulle användas i kyrkorna. Lübecktrycken baserades alltså på representativa skrifter av ledande personligheter tillhörande den danska reformationen.

I detta sammanhang kan man inte bortse från tidens tekniska resurser. Lübecktryckerierna var förhållandevis stora och arbetade på flera olika marknader. Åtskilliga svenska psalmböcker trycktes under 1500-talet i Lübeck, varifrån även en mängd böcker sändes ut i Tyskland. Det var inte lätt för danska boktryckare att på så nära håll konkurrera. Böckerna blev dyra. I Norge klagade man över att en psalmbok kostade lika mycket som en halv ko. Det är även belysande att år 1540 hölls ett kyrkomöte i Köpenhamn, på vilket bestämdes, att de församlingar som ännu hade mässa på latin skulle få fortsätta därmed. De gamla böckerna fick dock endast begagnas till altartjänstens början t.o.m. predikan, då missalet skulle borttagas från altaret. Bestämmelsen gällde, tills nya böcker kunde anskaffas [126].

Det rådde under denna tid en religiös oro i Danmark. Reformations tankar trängde fram med en explosiv kraft. Det var inte alltid lätt att kläda detta nya i fasta former, i all synnerhet som ändringar ofta skedde. Sålunda utgav Luther 1523 en latinsk mässa, och då tycktes det självklart att massan skulle hållas på detta språk. Men redan 1526 kom hans Deutsche Messe.

Det var under denna brytningstid som ett par Lübecktryckare kunde göra en betydande insats i det danska kyrkolivet.

År 1569 blev dock Lübecktrycken till stor del värdelösa. Möjligen hyste den sista tryckaren, Asswerus Krøger, förhoppningar att på något vis kunna få avsättning för böckerna. Kanske var det därför som de blev liggande fram till hans död, då arvtagarna sålde en del av materialet till Stockholm som makulatur. Bokbindaren Nils

[126] Pontoppidan, *Annales eccl. danicae* bd III sid. 250.

Oloffson använde det som pärmfyllnad vid bindningen av *Confessio fidei*, där det alltså legat i snart 400 år.

Sammanfattning.

I samband med efterforskan det av svenska psalmtryck i pärmarna till 1500-tals böcker påträffades ett danskt psalmtryck, tillhörande 1568 års danska psalmbok, tryckt i Lübeck. Fyndet gjordes i boken *Confessio fidei*, tryckt i Stockholm 1593/94. En tid efteråt öppnades ett annat exemplar av *Confessio fidei*, vilket innehöll fortsättningen på det danska psalmtrycket. Bokbindaren måste alltså ha haft en packe av detta tryck och lagt in det i pärmarna. Nu var icke trycket fullständigt bevarat i Danmark. Detta förde till en genomgång av samtliga kyrkoarkiv i Sverige, ett stort antal svenska bibliotek, bibliotek i Finland, Norge, Island och Tyskland.

Resultatet var att ett mycket omfattande material danskt tryck kom i dagen. Då psalmboken var förenad med en evangeliebok, en katekes och en passio, vilken sistnämnda även innehöll en bok om Jerusalems förstöring och en skrift om Några vissa tecken, kom material tillhörande samtliga dessa skrifter i dagen.

De psalmboksblad som påträffats tillhör samtliga 1568 års A-upplaga. Psalmboken är fullständig med undantag av ett blad tillhörande almanackan, slutet av kalenderavsnittet med företal samt registret. Vissa blad är skadade.

Evangeliebokens blad tillhör 1568 års B-upplaga. Samtliga blad har påträffats med undantag av 6 tillhörande lägg C, d.v.s. blad C II–III, VI–VIII och XL. Vissa blad är skadade.

Katekesen. De funna bladen tillhör B-upplagen. Av bokens 48 blad har 44 påträffats. De saknade bladen tillhöra lägg C. Vissa blad är skadade.

Passio. Samtliga blad tillhör A-upplagan. Alla blad är i behåll med några obetydliga skador.

Vi anknyta här till den uppdelning i A- och B-upplagor, som L. Nielsen gjort i sin bibliografi.

Sammanlagt har över 1000 blad påträffats, vilket innebär att ett mycket stort antal dublettblad föreligger. Av passio finns nästan 2 hela exemplar.

Allt material är överlämnat till Uppsala universitetsbibliotek.

Messen i Hans Thomissøns salmebog

Af *Kaj Mogensen*

I Hans Thomissøns salmebog 1569 findes et register »Om den Danske Euangeliske Messe«[1]. Denne afhandling er dels et forsøg på at beskrive denne messe dels et forsøg på at placere den i dansk, reformatorisk gudstjenestetradition. Den danske liturgiske udvikling i tiden efter kirkeordinantsen er karakteriseret af en spænding mellem Malmøtraditionen og kirkeordinantsens forordninger. En undersøgelse af messen i Hans Thomissøns salmebog må derfor først og fremmest tage sigte på at placere denne messe i forhold til Malmøliturgien og ordinantsens forordninger.

Afhandlingen vil begrænse sig til det rent traditionshistoriske. Den er et forsøg på at skildre udviklingslinierne i dansk reformationsliturgi og spændingen mellem to messetyper. Derimod vil messen i Thomissøns salmebog ikke blive betragtet ud fra en kirkeretslig synsvinkel. Messen harmonerer ikke altid med ordinantsens forordninger, men med kongebrevet af 5.11.1569[2] blev Thomissøns messe konfirmeret fra højeste sted. Forholdet mellem Hans Thomissøns salmebogsmesse og Jespersens graduale vil heller ikke blive behandlet her, selv om en undersøgelse var påkrævet.

[1] Udgivet i facsimile 1933 af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, med kort efterskrift af *P. Severinsen*. På ny udgivet af Samfundet Dansk Kirkesang (København 1968), med en almen orientering og en speciel bibliografi af *Erik Dal*. – Messeregistret findes blad Aaa iii r.ff. – Messen i Thomissøns salmebog er refereret af adskillige forskere. Vigtigste litteratur er: *Erik Abrahamsen*: Liturgisk musik i den danske kirke efter reformationstiden (København 1919). *S. Widding*: Dansk Messe, Tide- og Psalmesang 1528–1573 I (København 1933). *S. H. Poulsen*: Reformationstidens danske liturgi, i: Danske Messebøger fra reformationstiden. Udgivet i facsimile af Universitets-Jubilæets danske Samfund (København 1959). *Svend Borregaard*: Danmarks og Norges kirkeritual af 1685 (København 1953). *Søren Sørensen*: Kirkens liturgi (København 1969).

[2] Danske Kirkelove II, udgivet af *H. F. Rordam* (København 1883 ff.) s. 135 ff.

I. Den evangeliske gudstjenestetradition i Danmark indtil 1569.

Den liturgiske udvikling i Danmark i den første reformationsperiode er præget af de frie, evangeliske menigheders forsøg på at skabe en brugbar modersmålsmesse[3]. Initiativet blev taget i de enkelte menigheder, og der opstod en række lokale messer, hvoraf vi kun har bevaret Malmømessen 1529[4]. På grund af det sparsomme kildemateriale kan vi nu kun ane nogle hovedlinier i den tidlige reformationstids gudstjenstlige udvikling. I de enkelte menigheder har man klaret sig med en kort prædiken-gudstjeneste indrammet af modersmålssalmer og bøn[5]. Det centrale er ikke messen, men den evangeliske prædiken. Den evangeliske forkyndelse har fra første færd indeholdt skarpe angreb på romerkirken og især romermessen, der for de evangeliske stod som symbolet på den gamle kirkes dybe fald fra evangeliet[6]. Den evangeliske forkyndelse måtte derfor naturligt lægge op til dannelse af en ny hovedgudstjeneste istedet for den papistiske messe med dens »stank af offer«.

Det er almindeligt at opfatte den tidlige evangeliske messe-dannelse som stærkt decentraliseret. Således understreger Søren Sørensen ganske fejlagtigt, at Malmømessen kun er en blandt flere andre lokale messer. Vi skal ikke bygge for meget på Malmø-messen, fordi den tilfældigvis er blevet bevaret[7]. Det er korrekt, at hver by fik *sin* modersmålsmesse efterhånden som det evangeliske røre bredte sig, men man kan næppe undervurdere den betydning som nogle byer fik som liturgiske centrer. I Tyskland er det Strassburg, Nürnberg og senere Wittenberg. Dertil

[3] Det følgende bygger på mine undersøgelser over den danske reformationsgudstjeneste til og med kirkeordinantsen. Foreligger i form af en besvarelse af universitetets prisspørgsmål 1969. En artikel om Malmømessen vil fremkomme i Reformationen i Norden = Skrifter udgivet af Nordisk Institut for Kirkehistorisk Forskning III, 1971.

[4] Udgivet i facsimile i Danske Messebøger fra reformationstiden.

[5] Se *Niels Knud Andersen: Malmøsalmebogen af 1529*, i *Kyrka. Folk. Stat. Festskrift til Kjellerström* (Lund 1967) s. 218 f. og note 17 s. 232.

[6] Se for ex.: *Peder Laurentsen: En stakket Undervisning* (udgivet af H. F. Rørdam, Kjøbenhavn 1890) s. 32 f. og *Frants Vormordsen: En kort Forklaring og Forskjel* (udgivet af H. F. Rørdam, Kjøbenhavn 1890) s. 10 ff.

[7] Det er således helt misvisende, når Søren Sørensen (s. 63) skriver om Malmø-messen: »Mere end lokal betydning har Malmømessen, i lighed med andre samtidige lokale ritualer, næppe haft, den har blot det historiske fortrin, at den er trykt og bevaret.«

kommer en meget betydelig indflydelse fra en række liturgisk interesserede personer. Fra Tyskland kan nævnes Kaspar Kantz, Müntzer, Luther og Bugenhagen[8]. Fra disse byer og personer udgik inspirationen, og en lang række messer opstod på grundlag af nogle ganske få messer. Som eksempel kan fremføres den store betydning, som Nürnbergmessen fik for adskillige evangeliske messer, således Rostockmessen[9].

Der er derfor ingen grund til at undervurdere Malmøs betydning for dannelsen af den danske reformations gudstjeneste. Malmø-messen var ikke én blandt mange tidlige evangeliske gudstjenester. Malmø har uden tvivl været det liturgiske centrum i Danmark til langt op i 1540erne. Malmøreformatorernes liturgiske skrifter har været spredt vidt omkring.

Malmø-messen er ikke en selvstændig dansk messe, men en oversat nedertysk messe. Denne messe er skabt i Rostock og er fremkommet ved, at man har samarbejdet Nürnbergmessen med Luthers Deutsche Messe. Rostockmessen er en radikal modersmålsmesse, men er liturgisk i forhold til romermessen moderat, konservativ.

Rostockmessen er en evangelisk gudstjeneste på modersmålet opbygget på grundlag af Guds ord. Dette svarer til Malmøreformatorernes liturgiske ideal[10].

Malmømessens autoritet har den selv skaffet sig. Dels på grund af dens umiddelbare liturgiske kvaliteter og dels på grund af Malmøs stilling i det evangeliske røre i Danmark. I Malmø var reformationen båret frem af folket[11]. Dette kendetegner i øvrigt den første reformationstid. Frederik d. I. stillede sig tolerant, afventende og lod reformationen gå sin gang. Kun sjældent greb han ind i striden mellem evangeliske og romerske.

[8] *Johannes Bergsma*: Die Reform der Messliturgie durch Johannes Bugenhagen (Kevelaer–Hildesheim 1966). *Waldemar Leege*: Bugenhagen als Liturgiker (Schneidemühl 1925).

[9] *Wolfgang Gaetgens*: Die Gestaltung der Rostocker Gottesdienstes bei der Durchführung der Reformation im Jahre 1531 (Rostock 1934). *Gerhard Bosinski*: Das Schrifttum Joachim Slüters (Rostock 1967) (maskinskr. diss. kopi Institut for dansk Kirkehistorie).

[10] *Niels Knud Andersen*: Confessio Hafniensis (København 1954) s. 238 ff.

[11] Om reformationen i Malmø se *Gösta Johannesson*: Den skånska kyrkan och reformationen = Skånsk senmedeltid och Renässans Skriftserie utgiven av vetenskaps societeten i Lund (Lund/Köpenhamn 1947).

Resultatet blev en evangelisk frikirke af kongregationalistisk karakter ved siden af romerkirken, som allerede inden reformationen var i opløsning. Den evangeliske bevægelse i Danmark var organisatorisk og administrativt decentraliseret. Kirkens centrum var evangeliet tolket som Guds hellige lov[12], og bevægelsen blev ført frem af evangeliske prædikanter. Når Malmømessen frem for nogen blev den tidlige evangeliske bevægelses messe, skyldes det at man andre steder i frihed valgte at benytte den.

Men foruden de frie borgerlige, evangeliske bevægelser kunne den lutherske reformation antage en anden struktur. Overfor de frie menigheder stod den fyrstelige reformation dér, hvor fyrsten ikke alene som i Danmark så til med passiv velvilje, men hvor han aktivt støttede reformationen i sit område. Den frie borgerlige reformation og fyrstens velvilje kunne gå op i en højere enhed. Det skete i Preussen, hvor den gamle kirkes repræsentanter ovenikøbet stillede sig i spidsen for reformationen[13]. Andre steder opstod hurtigt spændinger mellem fyrstens reformation og de folkelige bevægelser. Det er tilfældet i Wittenberg, hvor fyrsten nok så den evangeliske sag fremmet, men af ham selv og de af ham betroede folk.

Den danske reformation er ikke i sin første fase en fyrstelig reformation. De folkelige, evangeliske bevægelser kunne nogenlunde uhindret få lov til at udvikle sig og til at forme en evangelisk gudstjeneste.

I 1526 blev reformationen forsøgt indført i hertug Christians len med forordning af en evangelisk modersmålsmesse med nadver og prædiken[14]. Her var det ikke en af kirken forfulgt forløben præst, der så småt startede med at afholde gudstjenester i et kapel eller i fri luft. Gudstjenesten blev i Sønderjylland indført på fyrstelig befaling. Denne befaling udgik til alle præster i begyndelsen af 1526. Haderslevmessen er et selvstændigt sønderjydske arbejde på grundlag af traditionen fra Wittenberg (Formula Missae og Deutsche Messe) og sikkert også med hensyntagen

[12] *Niels Knud Andersen*: *Confessio Hafniensis* s. 67 ff.

[13] Litteraturen om reformationen i Preussen er ganske overvældende. Se *Andreas Zieger*: *Das Religiöse Leben in Preussen und Kurland = Forschungen und Quellen zur Kirchen und Kulturgeschichte Ostdeutschlands Bd 5.* (Köln 1967).

[14] Jeg har gjort rede for Haderslevmessens tilblivelseshistorie og liturgiske udformning i min prisafhandling.

til preussisk liturgi. I 1528 fandt hertug Christian det nødvendigt at indskærpe denne gudstjeneste[15]. Her tålttes ingen afvigelser fra forordningen.

Fra slutningen af tyverne er den evangeliske bevægelse ved at gro fast de fleste steder i Danmark. Bortset fra enkelte forsøg på en sidste modstand havde romerkirken ved de evangeliske prædikanters angreb og sin egen uformåen mistet næsten ethvert tag i befolkningen. Til trods for den politiske og militære uro op mod Christian d. Tredies kroning er reformationen de fleste steder præget af rolig vækst. Dette gælder også på det liturgiske område. Her er udviklingen karakteriseret af en sammensmeltning af den gamle Malmøtradition (Messeembedet) og Bugenhagens gudstjenester.

For den liturgiske udvikling såvel her i Danmark som i Tyskland kom Bugenhagen som den evangeliske kirkes organisator med det praktiske greb om tingene til at betyde langt mere end Luther. I Bugenhagens og de af ham påvirkede kirkeordninger møder vi en særpræget evangelisk gudstjeneste, der er karakteriseret af en voldsom udvidelse af prædikestolens liturgi på bekostning af præparatio ad missam. I nadverdelen kendetegnes Bugenhagens gudstjenester af elevationens og distributionsformelens bortfald. Musikalsk er disse gudstjenester salmemesser. Sprogligt er det afgørende gudstjenestens forståelighed, hvad enten sproget er tysk eller latin.

Bughagens gudstjenester er udarbejdet med pædagogisk forståelse og med et ikke ringe hensyn til det praktisk gennemførlige. De er på grund af prædikestolsliturgien ret langtrukne.

I Danmark støder vi for første gang på elementer fra Bugenhagens gudstjenester i En ny Bedebog 1531, hvor dele af Bugenhagens Braunschweiger prædikestolsliturgi er gengivet. I næsten fuldstændig skikkelse genfindes denne liturgi i Jørgen Jensen Sadolins katekismus 1531. I Christiern Pedersens version af Malmømessen i salmebogen 1533 er også indskudt en del af Bugenhagens prædikestolsliturgi uden sammenhæng med Malmømessen i øvrigt. Men først med Malmøhåndbogen 1535 får vi en virkelig sammensmeltning af Malmømessen og Bugenhagens gudstjene-

[15] Se Haderslevartiklerne, udgivet af *A. D. Jørgensen* i *Sønderjydske Aarbøger* (København 1890) s. 218–245. Senere udgivet af *Th. Achelis* i *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* 1. Rh. 18. Heft (Kiel 1934).

ste[16]. Man har tidligere hævdet, at Malmøreformatorerne har indrettet denne bog med hensyntagen til Luther. Dette er absolut forkert. Luthers gudstjenesteskrifter har aldrig betydet så lidt i Danmark som her i midten af 1530erne.

I Malmøhåndbogen er Messeembedets formuleringer indplaceret i Bugenhagens liturgiske skema.

Fra 1537 kendetegnes udviklingen af spændingen mellem Christian d. Tredies fyrstereformation og den frie evangeliske rørelse. Kirkeordinantsen betød hverken den endelige afklaring eller begyndelsen til en ny periode med konsolidering.

Messen i Kirkeordinantsen opfattes som regel som en Bugenhagensk messe. Det er da også rigtigt, at man ved udarbejdelsen af Kirkeordinantsen har benyttet Bugenhagens formuleringer af en række liturgiske almindeligheder; men der hvor Bugenhagens liturgiske særpræg kommer frem, følges han ikke. Det karakteristiske er, at man går bag om Bugenhagen til Luthers egne ordninger: Formula Missae og Deutsche Messe, og til Haderslev-messen. Messen i Kirkeordinantsen er faktisk mindre påvirket af Bugenhagen end messen i Christiern Pedersens salmebog. Vi må derfor tage afstand fra begge de tidligere opfattelser af messen i ordinantsen: at det er en Bugenhagensk messe, og at den bygger på Malmøtraditionen.

Gudstjenesten i Kirkeordinantsen betegner dog ikke et bevidst opgør med Malmøtraditionen. Formuleringerne i ordinantsens latinske udgave er så upræcise, at der godt indenfor rammerne af dens forordninger stort set kan blive plads for Malmøstoffet. Man har også regnet med, at Håndbogen 1539 var i modstrid med ordinantsens bestemmelser, men det er næppe korrekt[17]. Det kendte forbud mod dansk sprog til gregoriansk musik findes ikke før den danske udgave af ordinantsen 1539, der først blev trykt 3 år efter[18]. Det er først med den endelige danske udgave af Kirkeordinantsen, at Malmøtraditionen bevidst søges brudt. Indtil da havde det været muligt at fylde ordinantsens bestemmelser ud med Malmøstof. Det der kendetegner Kirkeordinantsen, inden

[16] Udgivet i facsimile i Danske messebøger fra reformationstiden.

[17] Udgivet i facsimile i Danske messebøger fra reformationstiden. Se *Harald Kent*: Brændpunkter i reformationstidens gudstjenesteordning (København 1937).

[18] Udgivet af *H. F. Rørdam* i Danske Kirkelove I. En nyudgivelse af ordinantsen er i høj grad tiltrængt.

der i 1539 kom et forbud mod nye liturgiske skrifter, er en overmåde rummelighed sammenholdt med en vis uklarhed. Brudet med Malmø fandt først sted i 1539, efter at Vormordsen havde ladet sin håndbog trykke.

I sin endelige udformning betegner Kirkeordinantsens gudstjeneste en sammensmeltning af Bugenhagens messe og den gamle lutherske tradition fra Haderslev. Med det i 1542 trykte forbud mod nye messebøger havde den lutherske fyrstereformation og dens messe sejret over den første reformationstids frie menigheder og deres modersmålgudstjenester.

Årene efter Kirkeordinantsen er præget af liturgisk forvirring og af ihærdige bestræbelser fra kongens og de ledende kirkefolks side på at skabe faste retningslinier. Forvirringen ses ganske tydeligt af de kontraordrer, der allerede kom kort tid efter ordinantsen. Dertil kommer, at det blev nødvendigt med en lang række indskærpelser af ordinantsens bestemmelser[19]. Det drejer sig især om indskærpelser af katekismusundervisningen og litaniet, som man i krigstid lagde megen vægt på.

Det der skabte uklarheden var, at man med Kirkeordinantsen havde fået en rammeordning, men ingen liturgiske bøger, der kunne anvendes. Disse bøger kom i tiden efter ordinantsens trykning i hastig rækkefølge: »Tavsens postil[20], Christian d. Tredies bibel[21], alterbogen[22], Hans Thomissøns salmebog og Gradualet[23]. Især betød alterbogen og salmebogen, at et stort savn blev afhjulpet.

I Palladius alterbog, der er et officielt arbejde, ser vi, at den gamle Malmøtradition ikke er helt brudt. Det i alterbogen trykte confiteor stammer oprindeligt fra Malmømessen, ligesom nadverkollekten er hentet derfra[24].

[19] Se Danske Kirkelove I s. 153 ff. Kirkehistoriske Samlinger 2. Rk. II s. 443 ff.

[20] Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, med indledning og noter af *Bjørn Kornerup* (København 1934).

[21] Udgivet i facsimile af Det danske Sprog- og Litteraturselskab (København 1928).

[22] Udgivet i *Peder Palladius: Danske Skrifter*. Udgivet for Universitets-Jubilæets danske Samfund ved *Lis Jacobsen* (København 1911-26) III.

[23] Udgivet i facsimile 1935 ved Dansk Organist- og Kantorforbund med forord af *Erik Abrahamsen*.

[24] Palladius Danske Skrifter III 2. 342.

Med kongebrevet fra 1569 blev salmebogen og gradualet autoriseret. Det kunne nok skabe vanskeligheder, da de to bøger repræsenterede modstridende liturgiske traditioner. Dette problem løses efter min opfattelse ikke ved, at man postulerer, at salmebogsmessen er beregnet for landsbyer og gradualet for byer. Løsningen er snarere, at man ganske bevidst ønsker at give plads for de to messetyper. Den tidlige evangeliske salmemesse og den mere komplicerede latinskprægede messe vedblev lige til kirkeritualet at bestå side om side. Naturligvis vedblev man at regulere kirkens gudstjenesteliv, men spændingen mellem fyrstereformationen og den borgerlige reformation gav sig fortsat til kende på det liturgiske område. Alt dette må imidlertid behandles nøjere, når der engang skal gives en undersøgelse af dansk gudstjeneste fra ca. 1570 til Kirkeritualet. I det følgende vil vi nøjes med at undersøge det punkt, hvor linierne i dansk reformatorisk gudstjenestetradition mødes: messen i Hans Thomissøns salmebog.

II. *Analyse af messen i Hans Thomissøns Salmebog.*

Jeg har nu i store træk ridset den liturgiske udvikling i dansk reformationstid op indtil messen i Thomissøns salmebog. Bortset fra den messe, der aftryktes i boghandlersalmebøgerne [25], er messen hos Thomissøn det første fuldstændige gudstjenesteritual, vi har efter Kirkeordinantsen. En analyse af denne messe er derfor meget vigtig for vor forståelse af, hvordan det gudstjenstlige liv udfoldede sig, efter at retningslinierne var givet.

1. *Introitus.*

Den danske evangeliske Messes første led er introitus. Her angives salmen *Af dybsens nød* [26]. Th. er her i overensstemmelse med KO, hvor der angives to former for introitus: en Davidspsalme (sunget eller læst) eller en dansk salme. Sidste mulighed gælder »synderlig på landet«.

[25] En Ny Psalmebog 1553. Udgivet i facsimile som Hans Tausens Salmebog (København 1944).

[26] *Anders Malling: Dansk Salmehistorie I* (København 1962) s. 1 ff. Søren Sørensen nævner introitus som en påvirkning fra Deutsche Messe på Malmø-messen. Han mener Nürnberg-messens betydning for Malmø-messen er overdrevet i de hidtidige fremstillinger. Dette vidner ikke om noget særligt dybtgående kendskab til kilderne, da brugen af denne salme som introitus netop skyldes påvirkning fra Nürnberg-messen (via Rostock-messen). Se Søren Sørensen s. 62 f.

På dette punkt, hvor KO giver muligheden for et valg mellem to liturgiske former, vælger Th. uden tøven den form, der er i overensstemmelse med tidlig dansk evangelisk praxis, det vil sige Malmømmessen.

Udviklingen gik ellers i retning af latin både i by og på land [27]. Th. end ikke nævner muligheden for en Davidspsalme, som KO ellers nævner som den første mulighed. Endnu tydeligere bliver tilknytningen til Malmøtraditionen, når vi ser, at Th.s introitus-exempel er *Af dybsens nød*, der var introitus i Malmømmessen. Dette er et bevidst forsøg på at optage Malmøstof indenfor rammerne af KO.

Også i En ny Psalmebog 1553 er introitusexemplet denne salme [28]. Når Th. ikke omtaler præparatio ad missam, som dog er forordnet i KO og angivet i alterbogen [29], skyldes det sikkert, at dette led i KO var blevet et privat præsteanliggende. Forslag til en fast formel findes derfor ikke i salmebogen, men i alterbogen, hvor Malmømmessens gamle Nürnbergconfiteor er anført. Den samme formulering findes i En ny Psalmebog.

Messen i Malmøhåndbogen 1535 indledes direkte med introitus, idet Malmømmessens oprindelige confiteor er flyttet over i prædikestolsliturgien. Hvis præsten, som han skulle, har anvendt alterbogen med Malmøs confiteor, og hvis man har sunget *Af dybsens nød*, som angivet i salmebogen, får vi i 1569 en indledning til messen, der med udeladelse af absolutionen er helt identisk med Malmømmessens, hvad den sproglige udformning angår.

Med confiteors funktion er der imidlertid sket en betydelig ændring: fra at være hele menighedens syndsbeholdelse er den nu blevet præstens alene.

2. *Kyrie.*

Ved Kyrie følges KO, der nævner, at kyrie eleison skal synges til forskellige noder »efter tidens adskillighed«. KOs formulering er åben for flere tolkninger. Udtrykket »med forskellige noder efter tidens adskillighed« og »ut hactenus« tyder på, at man i KO har ment det gamle nifoldige kyrie, der blev afsunget til

[27] Introitus skal fra 14.11.1562 være på latin både i by og på land. Se Danske Kirkelove II s. 69 f. og Kirkehistoriske Samlinger 2. Rk. II s. 504. Borregaard s. 106.

[28] O v v.

[29] Palladius Danske Skrifter III s. 342 f. Danske Kirkelove I s. 56.

forskellige melodier i løbet af kirkeåret. Vendingen »ut hactenus« er overtaget direkte fra Luthers Formula Missae 1523, hvor det kun kan gå på det nifoldige katolske kyrie.

Det er da også rimeligst, at tolke KOs bestemmelser som gældende et græsk kyrie. I 1540 kom en ændring til dette: Kyrieleyson variis quidem melodiis, sed ter solum, non vero nonies canatur[30]. Om der er tale om et tre- eller nifoldigt kyrie spiller dog principielt ingen større rolle. Også i romerske missaler kan kyrie være trefoldigt. Det vigtigste er, at KO forordner et gregoriansk kyrie. I »Confessio et Ordinatio Ecclesiarum Danicarum« 1561 tales der også tydeligt om et gregoriansk kyrie – og kun om dette[31]. Synoden i Antvorskov giver dog frit valg i byerne mellem kyrieråb og salmer[32].

Th. er i overensstemmelse med KO forsåvidt som KO ikke direkte forbyder danske kyriesalmer. Udtrykket »ut hactenus« må så i Th. være tolket som gående på tidligere evangelisk praxis. »Efter tidens adskillighed« opfyldes, idet der angives tre kyriesalmer. Det er fra jul til kyndelmisse *Kyrie Gud fader af Himmerig*, fra påske til pinse *Kyrie Gud Fader forbarme dig over os* og i resten af kirkeåret *Kyrie Gud Fader alsomhøjeste trøst*. Den første kom med Christiern Pedersens salmebog 1533, påskekyriet findes allerede i Malmøsalmebogen 1529, og den sidste kyriesalme er Malmømessens oprindelige nedertyske kyriesalme[32]. Alle tre salmer findes angivet i messen i En ny Psalmebog 1553, der her afspejler Malmøtraditionen.

Malling mener, at det græske kyrie var det almindeligste i begyndelsen[33]. Det er ikke sandsynligt. Når kyriesalmen findes i Malmømessen, og når Th. end ikke nævner det græske kyrie, kan vi roligt gå ud fra, at KO her danner undtagelsen i dansk liturgisk praxis. Med dette led må vi derfor konstatere: KO følges formelt, men Malmøliturgien slår kraftigt igennem.

Der er her det ejendommelige, at Th., som man aldrig har bebredt ulydighed mod KO, her er meget friere i forhold til KO end Håndbogen 1539, hvor der er angivet begge muligheder: »Kyrieleyson synges med adskillige melodier efter adskillige

[30] Danske Kirkelove I s. 153.

[31] Udgiven af Bjørn Kornerup (København 1953).

[32] Malling: Dansk Salmehistorie III s. 201 ff.

[33] III s. 201.

tidens lejlighed som sædvanlig er af degnen«[34]. Derpå følger Malmømessens oprindelige kyriesalme. Der kan næppe være tvivl om, at håndbogen skal tolkes således her, selvom de citerede ord står uden overgang ovenover kyriesalmen, og selvom der ikke med et »eller« er angivet, at det drejer sig om to muligheder.

3. *Gloria.*

Med gudstjenestens næste led gloria er sagen mere kompliceret, da KO her er uklar og sikkert er kommet i splid med sig selv.

KOs bestemmelse lyder her: »Gloria in excelsis Deo, den presten skal på latine eller danske begiønde, Oc siden skal kircken forfølged«[35]. Spørgsmålet er, hvorledes dette led er tænkt udført i KO. Der opstilles to muligheder. Den første er tydelig nok. Der er tale om et latinsk gloria som på katolsk tid. Præsten er begyndt med *gloria in excelsis* og menigheden (koret–deggen) er faldet ind med *et in terra* etc. Problemet er, hvad der gemmer sig bag ordene »eller danske«.

Man har altid ment, at der her må være hentydet til en dansk gloriasalmen, således som synoden 1546 angiver som mulighed på landet[36]. Håndbogen 1539 skulle så overtræde KO ved at anføre et oversat gloria til en gregoriansk melodi[37]. Denne opfattelse behøver ikke at være korrekt. Det giver bedst mening at tolke KOs bestemmelse i samme retning: en forenklet gregoriansk melodi + dansk tekst.

Når man har ment, at KO fordrede en dansk gloriasalme, skyldes det, at man har tolket dette sted ud fra det senere forbud mod dansk sprog til latinsk musik. Men vi må erindre, at dette forbud først kom med den endelige danske version af KO, der først blev trykt i 1542. End ikke Palladius' oversættelse af KO 1539 har dette forbud med[38]. Forbudet, der måske skyldes Bugenhagen, er ikke givet med den latinske KO 1537.

Det synes derfor i denne sammenhæng bedst at tolke KOs »eller« som et ord, der skal forbinde liturgiske led af samme kategori – altså enten latinsk prosa eller dansk prosa. Hvis man ikke

[34] B ii r.

[35] Danske Kirkelove I s. 56.

[36] Bergsma s. 160.

[37] B iii r.

[38] Palladius Danske Skrifter I s. 172 f.

havde det senere forbud mod dansk til gregoriansk melodi, ville ingen finde på at tolke stedet anderledes. Når Håndbogen 1539, der i øvrigt nøje aftrykker KOs bestemmelser, har et dansk prosa-gloria, kan det kun skyldes en ting: ønsket om at overholde KOs forordninger. Ganske vist er gloria i den oprindelige Malmømesse prosa, men vi må huske på, at vi her først og fremmest arbejder med Malmøtraditionen, og denne tradition, som den foreløbigt kulminerer med Håndbogen 1535, er kendetegnet af salmemessens fremgang. I Christiern Pedersens salmebogsmesse og i Håndbogen 1535 anvendes gloriasalmer. I En ny Psalmebog 1553 angives begge muligheder.

Gloriasalmen i Th. er *Aleneste Gud i Himmerig, være lov og pris*. Denne salme findes første gang i Malmøsalmebogen 1529. Salmen der foreslås i Håndbogen 1535 er sikkert *Alene Gud i det høje være ære*[39].

Vi ser således her, at Th. har fulgt KOs anvisninger nøje, sålede som disse må forstås i sammenhæng med det kendte forbud i den endelige danske version af KO[40]. Både Håndbogen 1539 og Th. er i overensstemmelse med KO. De holder sig blot til hver sin udgave af KO. Begge messer er også med hold i Malmøtraditionen. Håndbogen 1539 søger her bag om salmebogsmessen 1533 og Håndbogen 1535 til selve Messeembedet, medens Th. følger den senere udvikling af Malmøliturgien med en større vægtlæggen på salmer som erstatning for de gamle prosaled.

Th.s bestræbelser på at overholde KO, hvad gloria angår, har i øvrigt ført til det lidt kunstige, at præsten begynder at synge »Aleneste Gud i Himmerig være lov og pris for al sin nåde«. Derefter »forfølger degnen og folket det« med »der han haver etc.«. Denne noget ejendommelige form er opstået, fordi Th. indretter sin salme efter KO, der oprindeligt forstod gloria som et prosaled.

4. Kollekt.

Efter gloria følger som i de fleste andre gudstjenester kollekten. Her havde man med alterbogen fået det nødvendige hjælpe-

[39] Om gloriasalmens anvendelse se Malling I s. 47.

[40] »Item wille wy ey heller, at nogen skulle her y wore Riiger wdprente eller wdprente lade Handbøger, missaler eller andre Ceremonische bøger med nye sang oc præfatier wdset paa danske, at siunges med latine noder, som den oprørsche Myntzer gjorde . . .« Danske Kirkelove I s. 120.

midde[41]. Med KO 1539 var der kommet et forbud mod alle nye kollekter, der ikke var godkendte af superintendenterne og universitetet. Dette forbud menes at være vendt mod Håndbogen 1539.

Som indledning til kollekten har Th. såvel salutation som responsorium. Som afslutning istemmer alle et *amen*. *Amen* er forordnet i KO, medens der derimod intet står om »og med din ånd«. Måske er dette underforstået[42], men da KO udtrykkeligt gengiver alt det øvrige stof ordret, er sandsynligheden størst for, at KO her repræsenterer en mellemform mellem Luther/Bugenhagen og tidligere evangelisk praxis (med hold i romermessen).

Salutation + responsorium findes ikke i Formula Missae og Deutsche Messe, ligesom det ikke nævnes i Bugenhagens ordninger. Det afsluttende amen er derimod fast inventar i alle messer. Hvorledes Bugenhagen har stillet sig til kollektindledningen er omdiskuteret[43]. Indledningen kunne måske være underforstået[44], men da det i Pommern KO 1535 udtrykkeligt nævnes, at kollektindledningen skal springes over, kan vi gå ud fra, at den ikke tidligere har været underforstået. I det hele taget må man stille sig tvivlende overfor de ikke sjældne forsøg i liturgiforskningen på at forklare problemer med at postulere underforståede led.

Når spørgsmålet er omstridt skyldes det, at Musculus i sin kendte beretning fra Wittenberg 1536 angiver både salutation og responsorium fra gudstjenesten i Wittenberg[45]. Bergsma mener derfor ikke at kunne løse problemet, men hælder med Stählin til den opfattelse, at der ikke har været kollektindledning i Wittenberg. Der kan dog næppe være tvivl her: Bugenhagen har *ikke* ønsket salutation[46]. Alle trykte kilder viser, at der ikke har været kollektindledning i Wittenberg eller i de Bugenhagenske ordninger.

Musculus' beretning er af en beskrivelse af en faktisk afholdt latinsk gudstjeneste, og hvor en gudstjenestebeskrivelse

[41] Palladius Danske Skrifter III.

[42] Om melodi m.m. se Widding I s. 93.

[43] Bergsma s. 162.

[44] Bergsma s. 162 note 60.

[45] Udgivet af Th. Kolde i *Analecta Lutherana* (Gotha 1883).

[46] Bergsma s. 139. (Wolfenbüttel KO).

ikke svarer til de trykte ordninger, må disse sidste have forrang som kildemateriale[47].

Dansk KO har med forordning af salutation ikke fulgt Luther og Bugenhagen, men bygger sikkert på Haderslevmessen. Når responsorium er fjernet, kan det imidlertid skyldes ønsket om med Bugenhagen at foretage en vis forenkling.

Th. følger altså ikke her KO nøje. Derimod er han i overensstemmelse med Malmøtraditionen[48].

5. *Epistel.*

Epistelen indledes i Th. således: »Epistelen bescriffuer oss Sancte Poffuel til de Corinther. Kiere Brødre etc.«

KO omtaler ikke en sådan indledning til epistelen. Indledningsformelen til evangelielæsningen er angivet i KO, og hvis man havde ønsket indledningsformel til epistelen, havde den naturligvis også været angivet.

Både Luther (i Deutsche Messe) og Bugenhagen angiver indledningsformelen i stil med den, vi har hos Th.[49].

I Malmømessen indføres epistelen også uden indledning. Kun tiltalen *brødre* er bevaret fra romersk liturgi. I Håndbogen 1539 indføres epistelen derimod med »Denne epistel beskriver os til de Korinter Sankt Paulus« (altså ingen tiltaleformel)[50].

Der kan næppe være tvivl om, at Håndbogen 1539 her bygger på Bugenhagen. Th. følger ordret Vormordsen (mærk vendingen *beskriver os*). KO anfører blot, at epistelen skal læses på dansk.

Spørgsmålet er nu: hvorledes har man i KO tænkt sig epistelen fremført. Widding mener, at epistelen skal læses[51]. Han anfører, at Hildesheimerordningen 1543 også kun nævner, at der skal læses[52]. Dette siger dog ikke så meget. I Bugenhagens tre første ordninger (Braunschweig, Hamburg og Lübeck) anføres kun – som i den danske KO – at der skal læses[53].

[47] Om *Musculus* beretning se i øvrigt *A. Boës: Die reformatorischen Gottesdienste in der Wittenberger Pfarrkirche von 1523 an. Jahrbuch für Liturgik und Hymnologi* 4 (1958/59) s. 1–40.

[48] Også i alterbogen er responsorium udeladt. *Palladius Danske Skrifter* III s. 395.

[49] *Bergsma* s. 166.

[50] Alterbogen bruger tiltalen *Kære Brødre* som Th.

[51] *Widding* I s. 94.

[52] *Widding* I s. 94, *Bergsma* s. 133.

[53] *Bergsma* s. 165.

Derimod aftrykkes noder i Wittenberg KO 1533, som man har kendt og benyttet ved udarbejdelsen af KO [54]. Når der er noder i Wittenberg KO, har man sikkert i Wittenberg sunget epistelen ligefra Deutsche Messe 1526.

Ordet »læser« i den danske KO kan ikke, som Widding har gjort, tolkes således, at ordinantsen kun forlanger, at der skal læses. *Læse* betyder her blot fremførelse af en tekst. Dette ses tydeligt i Th., hvor »læses« betyder »singes«, da der er noder. Også Håndbogen 1539 bruger »læse« og har noder [55].

Fremførelsesmåden har altså været en af de detaljer, som KO har overladt til præsterne. Hvordan fremførelsen har været tidligere kan ikke siges med sikkerhed, men Widding har sandsynligvis ret, når han mener, at man i ældre dansk tradition har fremført epistelen som sang. Malmømissen bruger også ordet »læse«, men som vi har set, betyder det ikke at sang er udelukket; ej heller betyder det noget, at der ikke i Malmømissen er trykt noder. Dette er et typografisk – ikke et liturgisk spørgsmål. Når Håndbogen 1539 har en enkel melodi, er det samme sikkert også tilfældet i Malmømissen, da Vormordsen ikke ville foretage ændringer, der ikke har hold i KO. KO har det neutrale *læser*, der kan tolkes i begge retninger. Malmøtraditionen og Th. angiver kun en mulighed: sang.

Taget som helhed er Th. stort set i overensstemmelse med KOs anvisninger for epistelens fremførelse. Men dér hvor KO tier, slutter han sig til Malmøtraditionen (indledningsformelen) [56].

6. *Halleluja.*

Hvad dette led angår bygger KO på Bugenhagens tre første Koo og Formula Missae: Halleluja som er en evig lyd i kirken, skal

[54] Bergsma s. 165.

[55] Jeg håber ved lejlighed at kunne fremlægge en undersøgelse af messen i Håndbogen 1539. Jeg skal her antyde de foreløbige resultater: Messen i Håndbogen 1539 kendetegnes af alvorlige bestræbelser på at overholde KOs bestemmelser. I virkeligheden er det meste af KOs gudstjenesteforordning aftrykt næsten ordret i Håndbogen. Håndbogens messe er udtryk for et forsøg på at forene Malmøtraditionen med Bugenhagens liturgier indenfor rammerne af KO. KOs messe er ikke »bugenhagensk« og Håndbogens messe er ikke udtryk for et oprør mod KO og Bugenhagen. Det forholder sig i virkeligheden omvendt: Malmø 1539 er en messe præget af Bugenhagen fyldt ud med Malmøstof.

[56] I Confessio et Ordinatio Ecclesiarum Danicarum 1561 gives tilladelse til epistelindledning, s. 152.

synges af to børn med verset, men foruden den lange hale (udtrykket »sine caudis«) stammer fra Bugenhagen)[57]. KO er her ganske entydig. Der kan ikke være tvivl om, at KO her forordner et trefoldigt, uoversat Halleluja som i romermessen[58], men uden jubilus[59].

Dette er absolut et brud med tidligere dansk, evangelisk tradition. Dette brud skyldes hensynet til Formula Missae, som er den messe der direkte eller indirekte (via Haderslevmessen) har betydet mest ved udarbejdelsen af reglerne for gudstjeneste i KO.

I hele Malmøtraditionen indtil Håndbogen 1539 har man anvendt Hallelujasalmen *Gladelig ville vi halleluja synge*[60]. I Håndbogen 1539 er anført en anden salme: *Halleluja, det bør os altid at sjunge*. I Håndbogen 1535 angives kun: »siden synger degnen Halleluja«. Widding mener her, at der sigtes til det gregorianske Halleluja[61]. Dette kan ikke være rigtigt – også i Håndbogen 1535 er der tænkt på hallelujasalmen. Det gregorianske halleluja hører ikke hjemme i Malmøtraditionen.

Vormordsen citerer som sædvanligt KOs bestemmelser, ligesom Niels Jespersen lægger megen vægt på det gregorianske halleluja. Svend Borregaard mener, at det latinske Halleluja uden tvivl holdt sig langt op i tiden[62]. Spørgsmålet er imidlertid, om det latinske Halleluja nogensinde i dansk reformatorisk gudstjenestetradition har været særlig udbredt. Kirkeritualet anerkender sandsynligvis her blot gældende praxis, men går dog også videre, idet de specielle hallelujasalmer ikke mere anvendes som faste led.

Th. har en række hallelujasalmer (nr. 288–292). I messeregistret henviser han til dem alle. Men det er karakteristisk, at han først nævner Malmømessens gamle hallelujasalme og dernæst salmen fra Håndbogen 1539, medens han for de øvriges vedkommende blot skriver: »se flere Halleluja blad . . .«

Med anvendelse af en salme som fast hallelujaled er Th. ikke i overensstemmelse med KO. Udtrykkene »sine caudis« og »cum

[57] Widding I s. 95 ff. Bergsma s. 168 f.

[58] Se *Brodde* i Leiturgia IV s. 460.

[59] *J. A. Jungmann: Missarum Sollemnia I* (Wien 1958) s. 539 ff.

[60] *Malling II* s. 14 f.

[61] Widding I s. 99.

[62] *Borregaard* s. 108.

versiculo« kan kun tolkes som gregoriansk halleluja med et efterfølgende latinsk vers, hvorfor det også anføres i KO, at det skal synes af to latinskolebørn. KOs bestemmelser bliver på dette punkt ikke ændret officielt før Kirkeritualet. I Confessio et Ordinatio Ecclesiarum Danicarum gentages KOs anvisning om gregoriansk halleluja [63].

7. Sekvenser.

Hvad sekvenserne angår, forordner KO noget, der ganske tydeligt går ud over Malmøtraditionen. KO bringer det nye i en undtagelse fra et forbud, men ikke desto mindre kan KO kun tolkes derhen, at sekvenser forordnes: »Alle Sequentzer skulle lades tilbage vden i de iij Christi Hoffued høgtider, Fra Jul ind til Kyndermøsse, Grates nunc omnes, med sin danske sang derhoess. Nu lader oss alle tacke Gud wor Herre etc. Fra Paaske oc ind til Pindzdag Victime Paschali laudes, med sin danske Christ stod op aff døde. Oc Pindzdag, Veni Sancte Spiritus, med sin danske sang Nu bede wy den Helligaand etc« [64].

Th. synes her stort set at følge KO, som næsten ordret er aftrykt i messeregistret. Foruden anvisningerne om messehold i afsnittet om kirkeårets prædikener tillader KO, at sekvensen *Psalitte regi* synges på St. Hans dag [65]. I KOs afsnit om helldagshold tillades det, at man på Maria Magdalene dag synger sekvensen *Laus tibi Christe*. Th. nævner ikke dette. Den overfor KO loyale Vormordsen har derimod citeret det hele fra KO [66].

I den tidlige Malmøtradition mangler sekvenserne ganske. Kun i Håndbogen 1535 anføres påskesekvensen [67]. Vormordsen går kun på et punkt udover KO, nemlig når han ved julesekvensen anfører *Lovet være du Jesu Krist* som responsorium.

Vormordsen er her mere liturgisk korrekt end KO, der efter julesekvensen ikke som naturligt har anført responsorium, men en dansk oversættelse af sekvensen: *Nu lader os alle takke Gud* [68]. Th. følger her KO.

[63] s. 154.

[64] Danske Kirkelove I s. 57.

[65] Danske Kirkelove I s. 66. Palladius Danske Skrifter I s. 183.

[66] Om sekvenserne se S. H. Poulsen s. 72 ff.

[67] A i v.

[68] Widding I s. 105.

Th. kan, hvad sekvenserne angår, naturligvis ikke stemme overens med den ældste Malmøtradition, da der her slet ikke er sekvenser, men der er ikke tale om noget, der liturgisk ikke harmonerer med Malmøtraditionen, da sekvenser er anført i Malmøsalmebøgerne[69], og da sekvenserne, som det ses af Håndbogen 1535, er ved at trænge ind i gudstjenesten. Håndbogen 1539 har da også på dette punkt helt kunne følge KO. Traditionen fortsættes i En ny Psalmebog 1553, hvor sekvensanvendelse er udviklet langt ud over de rammer, som er afstukket med KO.

Reglerne om sekvensbenyttelse i KO tillader ingen frihed i valget af sekvenser. Messen i En ny Psalmebog strider klart mod KO. Der er tydeligt en sammenhæng mellem traditionerne i Th. og i En ny Psalmebog. Men hvad der er sidste stadium i udviklingen lader sig næppe afgøre med sikkerhed. Der er to muligheder. Enten vil Th. med en forenkling i forhold til En ny Psalmebog føre udviklingen tilbage, eller også repræsenterer ordningen i En ny Psalmebog en videreudvikling af den tendens til udbygning af sekvensbenyttelsen, som vi møder i Th.

Hvad det sproglige angår, er der ikke overensstemmelse mellem Th. og KO. I Malmøtraditionen findes indtil Håndbogen 1539 overhovedet ingen latin, medens KO forordner latinske sekvenser. KOs bestemmelser kan ikke tolkes anderledes, når der står den latinske titel *med* sin danske sang (det vil sige efterfulgt af)[70].

KOs bestemmelser om latinen sammenholdt med Malmø klare antilatinske holdning giver – overført på Th. et vigtig hjælpemiddel, når vi skal placere messen i Th. i dansk reformatorisk gudstjenestetradition. Th. følger nemlig ikke så nøje KO, som det måske kunne tyde på.

Hvad julesekvensen angår, anfører Th. KOs bestemmelse ganske ordret, og der kan derfor ikke være tvivl om, at salmebogsmessen først har den gamle latinske julesekvens *Grates nunc omnes* efterfulgt af den danske oversættelse af samme. Th. henviser da også til sin egen salmebog, hvor den latinske tekst er aftrykt efterfulgt af den danske.

Hermed er overensstemmelsen med KO imidlertid også ophørt. Ingen af de andre sekvenser anføres af Th. på latin. Fra påske til pinsedag synges *Victimæ pascali*. Men her har Th. en anden

[69] Widding I s. 103.

[70] Se også *Confessio et Ordinatio* s. 152.

praxis end KO, idet han lader afsynge den danske oversættelse *Kristus Jesus for os ofret* med *Krist stod op af døde* mellem hvert eller hver andet vers. I messeregistret henviser Th. til sin salmebog blad 83 v., hvor *Kristus Jesus for os ofret* er forsynet med overskriften: »Den Sequens / Victimæ paschali laudes« over den ellers helt igennem danske tekst. Ved at anføre den latinske overskrift i messeregistret har Th. måske ønsket at mildne sit brud med KO, eller ønsket at give det udseende af, at han ikke helt har forstået KO. Men KO er her ganske tydelig: det skal være på latin[71].

Nøjagtigt det samme gør sig gældende for pinsekyriets vedkommende. Her synges i Th. den danske oversættelse af sekvensen vekslende med *Nu bede vi den Helligånd*. Confessio et Ordinatio ændrer ikke KO på dette punkt[72].

Th.s tilføjelse: »Fra Pindzehøytid indtil Jull / Oc siden effter Kyndelmisse indtil paaske / siungis effter Haleluia i Messen / Nu bede wi den hellig Aand /« findes allerede i En ny Psalmebog 1553[73]. *Nu bede vi den Helligånd* havde i Malmømessen sin plads i denne del af messen, om end ikke helt præcist på det samme sted.

Th.s vakkende holdning til KOs forordninger kommer altså her ved sekvenserne ret tydeligt frem. Han starter med at følge KO med angivelse af den latinske julesekvens, men bryder derpå af og angiver danske salmer for resten. De latinske sekvenser udelades ikke alene i messeregistret, men findes slet ikke i salmebogen. Der spores ingen konsekvent holdning her, men et ejendommeligt forsøg på at ride på to heste på én gang. Hvorfor nævner Th. den latinske julesekvens? Og hvorfor ændrer han KOs bestemmelser om latinsk sang, når han dog har en latinsk sekvens?

Der kan dog ikke være tvivl om, at Th.s stilling til latinen er negativ. Han gengiver ganske vist i salmebogen nogle få salmer på latin, men disse salmer er altid fulgt af en dansk oversættelse. Også af forordet fremgår det, at Th. var modstander af det frem-

[71] Danske Kirkelove I s. 57.

[72] s. 152.

[73] P iii r.

mede latinske sprog[74]. Med kirkeritualet forsvinder den latinske sekvensdigtning helt fra gudstjenesten[75].

8. *Evangelium.*

I KO lyder bestemmelsen om evangelielæsningen: »Nu vender han sig igen til folket og læser evangelium, men alt på dansk, med denne begyndelse: Disse efterfølgende ord etc«. Dette var en meget skrabet indledning både i forhold til romermessen og i forhold til tidligere dansk praxis. Den oprindelige Malmømesse indfører ganske vist evangelielæsningen uden indledning, men fra Håndbogen 1535 har vi en opbygning, der ganske svarer til den, vi finder hos Th.: Salutation: *Herren være med Eder.* Responsorium: *Og med din ånd.* Indledning til evangelium: *Disse efterfølgende* osv. (en smule forskel i sætningsbygningen mellem Th. og Håndbogen 1535). Svar: *Gud være lovet for sit glædelige budskab.*

Th. har den samme form som Malmøhåndbogen 1535; denne form blev gentaget i Håndbogen 1539. KO er meget kortfattet her. Der kan dog næppe være tvivl om, at man oprindeligt ikke har *ønsket* en liturgisk indramning af evangelielæsningen. Borregaard mener, at de indledende versikler er glemt eller måske underforstået[76]. Dette er sikkert ikke korrekt. KO følger her Wittenbergtraditionen. Hverken i Formula Missae, Deutsche Messe eller i nogen af Bugenhagens ordninger findes de indledende versikler. Synodalbestemmelserne i 1540 skal snarere ses som en korrektion og et supplement til KO end som en uddybning.

De indledende versikler forordnes på den københavnske synode 1540: »Hic seruetur consuetudo præcinendi: Dominus vobiscum cum responso; ad inicium euangelii: Gloria tibi Domine, sed vulgariter[77]. Dette skal sikkert ses som en indrømmelse til den gamle tradition – og ikke som noget, der er glemt eller underforstået i KO.

[74] ». . . bleffue ved det Aar etc 666. tiltuungen at bruge det fremmede latinske maal i Kirckerne . . . « D v.

[75] Borregaard s. 109.

[76] Borregaard s. 110.

[77] Danske Kirkelove I s. 154.

9. *Salme.*

Når evangelielæsningen er tilendebragt synges credosalmen *Vi tro allesammen på én Gud*[78]. Dette er helt i overensstemmelse med KO, der dog ikke her er ganske klar. I den latinske KO 1537 er sagen dog tydelig nok: »Incipiat Credo in unum deum etc. Post etiam canatur symbolum in vulgari sermone.« Dette gives da også i den endelige danske version af KO. I det oprindelige udkast er der derimod kun nævnt den danskesalme[79]. Palladius, der har støttet sig så meget til den tidligere danske oversættelse, at han ikke altid oversætter sin latinske tekst korrekt, nævner også kun den danske oversættelse. Da en række præster sikkert har klaret sig med Palladius' (mangelfulde) oversættelse, er der opstået forvirring. Man måtte derfor i 1540 give grundigere retningslinier. Dansk bliver nu det vigtigste. Latin må kun bruges i domkirkerne og i bykirker på de tre store fester[80]. Der sker således en ændring i forhold til KO. I følge KO skal der alle steder først synges på latin og siden på dansk. I 1540 adskilles de to sprog. Dette »enten latin eller dansk« findes i Håndbogen 1539, hvor både den latinske og den danske tekst er aftrykt.

Th. end ikke nævner det latinske credo, der dog i Jespersens Graduale bruges på festdage også på landet.

10. *Prædiken.*

KO er her kortfattet: »Her efter skal den sædvanlige prædiken ske«; men i afsnittet om »hvorledes det skal gå til med prædiken« findes den forordning, som går igen hos Th.: først skal prædikanten opfordre folket til at påkalde Guds hjælp[81]. Dette uddybes i 1540: »Semper in initio concionum fiat invocatio sed quam breuissimis verbis«[82]. Såvel Håndbogen 1539 som Th. er i overensstemmelse med KO. Hvorvidt der i Malmømessen har været en sådan bøn inden prædiken kan ikke med sikkerhed afgøres, da Håndbogen 1535 blot nævner, at præsten går på prædike

[78] Mallings V s. 141 ff.

[79] Udkastet er udgivet af *H. Knudsen* i Kirkehistoriske Samlinger I. Rk. I s. 55–117.

[80] Danske Kirkelove I s. 154.

[81] Danske Kirkelove I s. 60.

[82] Danske Kirkelove I s. 154.

stolen, men intet siger om hvad han skal foretage sig der[83]. At prædikenen er begyndt med en kort, frit formet bøn er dog ikke usandsynligt, da en sådan bøn er uliturgisk og derfor ikke skal angives i en ritualbog.

En ejendommelig skik, som vi i Danmark kun finder hos Th., er afsyngelse af nogle salmevers mellem Credo og prædikenen. I Bugenhagens KO fra Herford 1532 findes noget lignende: »Den geit de Prediker up den predikestoel, und vormanth en Pater noster tho spreken, offt singen Nu bidde wy den Hilgen geist u.s.w. na dem dat de feste sinth, Paschen, Pinxsten, Winachten u.s.w.[84]. I sine tre første KOO skriver Bugenhagen endvidere om påskeverset: »Christ is upgestanden schal me singen na wönliker wise, wen me de prediger anhefft«[85].

Praxis med en salme før prædikenen er altså ikke ubekendt fra Bugenhagen. Kilden til Th.s fremgangsmåde (der ikke findes i En ny Psalmebog) er sandsynligst Pommern KO 1542 eller en af den afhængig kilde: »Die predig mach einer ungeferlich mit solcken worden anfangen. Andechtigen im herrn Christo, diewile wi itzundern dat hilge godtlicke wort vorhandlen willen, up dat solkent fruchtbarlick geschen moge, also dat darvan gelavet, und wi gebetert, wille wi um sine gnade und um mitwerkeinge des hilgen geistes bidden und sprecken ein vader unse, effte singen den lavesank, kum hillige geist here godt etc. In den winachten ein kindelein so lavelick, in ostern Christ is upgestanden, in den pingsten nu bidde wi den hilgen geist«[86].

Også fra katolsk tid kender man eksempler på salmer som indledning til prædikenen. Det var netop på dette sted, modersmålsalmer havde lettest ved at slippe ind i messen[87].

KO tilstræber tydeligvis en forenkling i den liturgiske indramning af prædikenen. Jvf. også synodens bestemmelser om at den indledende bøn skal være kort. Th. er ikke formelt i uoverensstemmelse med KO og synodalbeslutningen, men han sætter

[83] A ii r.

[84] Bergsma s. 91.

[85] Bergsma s. 177.

[86] Bergsma s. 112.

[87] *Hans Bernhard Meyer*: *Luther und die Messe-Konfessionskundliche und kontroverstheologische Studien* Band XI (Paderborn 1965) s. 102.

sig alligevel ud over de givne ordninger, når han foretager denne voldsomme udvidelse af den liturgiske indramning af prædikenen.

Th. arbejder her i forlængelse af Malmø/Bugenhagen-traditionen. Malmømessen har, for hver gang den optræder i revideret skikkelse (1533–1535–1539), optaget mere og mere af Bugenhagens liturgiske materiale. Desuden har Malmømessen altid en salme før prædikenen, nemlig *Nu bede vi den Helligånd*, som af Th. det meste af året har været sunget inden evangelielæsningen, men som i pinsen bruges samme sted i Th. og Malmø: umiddelbart før prædikenen.

Salmer før prædikenen forekommer altså i Malmø og hos Bugenhagen, men er ellers ikke et almindeligt fænomen. Th. har Malmømessens liturgiske kendetegn: salmesangen og modersmålet.

11. Salme.

Efter prædikenen synges *Nu er os Gud miskundelig, Behold os Herre ved dit ord*, »en anden salme efter lejligheden, eller også litanier, når særlig nød og trang og svære landeplager er for hånden«.

KO er meget kortfattet i afsnittet om messen, men uddyber reglerne for prædikenes liturgiske indramning i afsnittet om prædikenen [88]. Her er ikke angivet en dansk salme efter prædikenen, men først efter kirkebøn og fadervor. Derimod findes en bestemmelse om *da pacem* eller litanier ved særlige lejligheder. KO har ikke en salme efter prædikenen som Th.

I Malmøtraditionen er det således, at *Nu er os Gud miskundelig* i Messeembedet findes samme sted som hos Th., medens salmen i Håndbøgerne 1535 og 1539 først kommer efter prædikestolens liturgi.

En salme på dette sted i messen er ingenlunde en almindelig foreteelse. I katolsk gudstjeneste er der få eksempler på en sådan praxis [89]. I evangeliske messer forekommer det meget sjældent. Der kan derfor næppe være tvivl om, at Th. her bygger på Messeembedet. Borregaard nævner, at KO foreskrev, at der efter prædikenen skulle synges en salme, der helst skulle være en bøn om fred [90]. Det er mere korrekt at sige, at KO forordner en dansk

[88] Danske Kirkelove I s. 60 f.

[89] Meyer s. 102.

[90] Borregaard s. 115.

salme eller litani eller da pacem som sidste led i prædikestolsliturgien. Th.s salme efter prædikenen afspejler en anden liturgisk praxis end KO. I KO er den danske salme først og fremmest en fredsbøn på linie med da pacem og litaniet. Der kan da også frit vælges mellem en af disse tre former. Thomissøns to salmer handler ikke specielt om fred, men står i afsnittet om bøn og taksigelse. Der er altså ikke overensstemmelse mellem KO og Th. her.

I Håndbogen 1535, hvor messen er påvirket af Bugenhagen, har en udviklet prædikestolsliturgi skubbet sig ind mellem prædikenen og salmen. Håndbogen 1539 er også på dette punkt mere i overensstemmelse med KO, idet salmen er anbragt efter prædikestolens liturgi[91].

Spørgsmålet er i øvrigt, hvorledes Th.s anvisninger skal fortolkes. Skal begge de angivne salmer synges? Det efterfølgende »eller en anden salme efter lejligheden« samt Th.s almindelige fremgangsmåde i registret med at skrive alternativsalmer viser, at der – som i Malmømessen – kun skal synges én salme efter prædikenen.

Karakteristisk er det i øvrigt, at Th. ikke omtaler prædikestolens liturgi bortset fra en kort notits om litaniet. KO giver udførlige anvisninger for denne del af gudstjenesten. I byerne består denne liturgi af kirkebøn+fadervor+dansk sang især om fred eller litani eller da pacem. I landsbyerne består den af de samme led, men med en halv times katekismusundervisning som indledning. Håndbogen 1539 nævner alt dette og har en formular til en almindelig kirkebøn.

Spørgsmålet er så, om Th. bevidst har slettet prædikestolens liturgi, eller om den skal underforstås. Det synes ejendommeligt, at Th. i det mindste ikke nævner bønne for kongen, som man lagde megen vægt på. Den almindelige kirkebøn havde sin plads i en lang række evangeliske messer, især af den »Bugenhagenske« type. Kirkebønnen er fast led i Malmøgudstjenesten fra salmebogsmessen 1533. Når Th. ikke har denne bøn, er der tale om en meget alvorlig overtrædelse af KO. Dette kunne tyde på, at Th. underforstår bønne, men ikke nævner den, fordi der er tale om en forholdsvis fri bøn, hvor kun indholdet, men ikke den sproglige formulering er forordnet. Alligevel er den rimeligste løsning, at Th. bevidst har udeladt prædikestolens liturgi.

[91] E ii r.

Der kan gives flere argumenter for denne opfattelse. For det første har Th. ellers alt med. Når han gengiver det mindste »amen«, hvorfor skulle han så underforstå et helt liturgisk kompleks? For det andet: Et enkelt led af prædikestolens liturgi har Th. dog med, nemlig litaniet. For det tredje: hvad katekismusundervisningen angår, synes vi at være på forholdsvis sikker grund. Th. har med fuldt overlæg ikke taget den med. Dette ses af det lille efterskrift til registret, hvor han nævner, at katekismen er indeholdt i messens øvrige led[92].

Med dette efterskrift har Th. måske ønsket at komme eventuelle bebrejdelser i forkøbet. Han vil forklare, hvorfor han ikke har katekismusundervisningen fra prædikestolen.

Udeladelsen af fadervor, der i KO følger efter kirkebønnen, skyldes sikkert ønsket om at undgå gentagelse af fadervor, der også findes efter nadverformaning.

Tilbage bliver så bønnen for kongen, ordets fremgang m.v. Her har Th. ikke noget direkte at sætte istedet. Men salmen efter prædikenen kan i det mindste i nogen grad gøre det ud for en kirkebøn. Begge de foreslåede salmer findes under rubrikken *bøn og taksigelse*. Bøn for ordets fremgang er et væsentligt motiv i begge salmerne. Endnu bedre har det været, når litaniet blev fremført. Litaniet og kirkebønnen indeholder det samme, blot formen er forskellig. Dertil kommer, at bønnen for »Kongen oc Rigens Raad« hører med til litaniet[93]. I øvrigt har der på disse tider næsten altid været »nød og trang og svare landeplager for hånden«[94], så der har tit været brug for litaniet.

Når Th. har udeladt prædikestolens liturgi skyldes det næppe blot et ønske om at forenkles i forhold til KO. KO er snarere mere enkel end Th., der især i salmebogens andenudgave har en ind-

[92] »Til Beslutningen siungis en kort Psalme. Oc er det vel beramt i den Christelig Euangeliske Messe paa Danske / som Her Claus Mortensøn / Guds ords Tienere oc forfremmere i Malmø oc andersteds i Skaane etc. loed Prente i Malmø aff Oluff Vlrickss Anno 1529. At der skulde siungis sist i Messen de Ti Guds Budord. Gud Fader vdi Himmerig / sin villie hand oss kiende etc. Blad III: Thi at naar der saa siungis i Messen / de Ti Budord. Item / Fader vor / Troens Artickler: Oc Daaben oc Alterens Sacrament der ocsaa forhandlis / Da bliffuer den gantske Catechismus der tilsammen tracterit oc forhandlit.«

[93] Se Thomissøns salmebog Ji ij v.

[94] Litaniet blev da også indskærpet adskillige gange i årene efter KOs fremkomst. Se Kirkehistoriske Samlinger 2. Rk. II s. 443 ff.

viklet procedure med salmevers før og efter prædikenen[95]. Snarere skyldes udeladelsen, at Th. er en gennemført salmemesse – den mest udprægede salmemesse vi nogensinde har haft i Danmark. Th. må bevidst have udeladt de lange prosaled. I stedet har han indsat danske salmer. Prædikestolens liturgi var svulmet meget op. Det gælder især i Bugenhagens gudstjeneste og de gudstjenester, der er påvirket af Bugenhagen. Th. har hele katekismusundervisningen spredt i gudstjenesten på danske salmer. Th.s liturgi har uden tvivl været opfattet mere levende og afvekslende end gudstjenesten i KO. Prædikestolens liturgi må have været følt meget trættende. Den varede også meget længe. Prædikenen + prædikestolliturgi har været omkring halvanden time (længst på landet). Prædikestolliturgien var svulmet op til at blive en gudstjeneste i gudstjenesten. Den skabte stor afstand mellem prædikenen og altergangen. Ikke desto mindre var det prædikestolliturgien, man fra officiel side prioriterede højest. Således kom følgende forordning i 1540: »Finiantur sacra ad summum intra duas horas, et qui plures habent ecclesias, in necessitate potius abbrient officium, vt vocant, in alterutro quam concionem euangelii et catechismi«[96]. Det er vel næppe muligt at finde en sætning, der afslører så meget af det liturgiske syn, der lå bag udformningen af reglerne for gudstjeneste i KO, som denne.

Th. forenkler således ikke, men han forkorter kraftigt i prosaen i forhold til KO (og også i forhold til gudstjenesterne i Malmø-salmebogen 1533, Håndbogen 1535 og Håndbogen 1539). Han har mange flere salmeled. Menighedens og præstens indsats veksler bestandigt hos Th. På dette punkt er Th. helt i overensstemmelse med Messeembedet, medens den senere Malmøtradition med optagelse af Bugenhagens prædikestolliturgi *som type* ligger mere på linie med KO.

KO anfører, at katekismusundervisningen skal holdes på landet. Når Th. ikke nævner denne undervisning, *kunne* det tyde på, at messen er beregnet til byer. Manglende katekismusundervisning er dog ikke et tegn på, at vi står overfor en bymesse, da katekismusundervisningen meget hurtigt efter KOs fremkomst

[95] Se *Anders Malling*: Hans Thomissøns tilføjelser i salmebogens 2. udgave, i Kirkehistoriske samlinger 1970 s. 50.

[96] Danske Kirkelove I s. 157.

blev forordnet til bykirkens gudstjenester. Dette blev indskærpet adskillige gange i de følgende år.

Kornerup mener, at Th. er beregnet til landsbyer, men han argumenterer ikke for dette[97]. Han er dog sikkert nået til denne opfattelse, fordi der ikke er megen latin i messen, og fordi det anføres, at det er degnen og folket, der svarer. Dette kan man dog ikke bygge for meget på. For det første er der dog én latinsk sekvens i messen. For det andet har man sikkert kun haft kor i domkirker og større bykirker. Messen hos Th. er sandsynligvis en standardmesse, der har været beregnet til brug i alle kirker. Jvf. også bestemmelsen fra 5. november 1569 om at ordinantsen, bibelen, salmebogen og gradualet skal findes i alle kirker[98]. Dette skulle være tilstrækkeligt til at afvise den gængse påstand om, at Th. specielt er beregnet til landsbyer[99]. Endelig må det heller ikke glemmes, at der gik fire år, inden gradualet kom. I disse fire år har man klaret sig med salmebogen alene. Det er sikkert hovedårsagen til, at salmebogsmessen klarede sig bedre end gradualets mere komplicerede liturgier.

12. *Nadverdel.*

Under salmen efter prædikenen må vi forestille os, at præsten går fra stolen til altret, hvor han bereder vin og brød til altergæsterne[100]. Når salmen er ude holder præsten en formanings-tale til kommunikanterne. Th. henviser her til den formaning, der blev anbefalet på den københavnske synode 1540. Th. har her en trykfejl: »Oc Formaningen / til dem som ville berettis / læser hand aff Alterbogen / som den der staaar paa Skertorsdag / effter som den bleff samtyekt in Synodo Hafniensi / Anno etc. 1541«[101].

[97] Den danske kirkes Historie IV (København 1959) s. 84.

[98] Se note 2.

[99] Abrahamsen s. 107.

[100] Kirkehistoriske Samlinger 2. Rk. II s. 504: »Hver præst skal til prikke vide tallet på altergæsterne . . .«.

[101] Danske Kirkelove I s. 155. Jvf. også Borregaard, der s. 28 note 28 fremhæver, at »flere af Thomesens årstal er uøjagtige«. Alt tyder dog på, at synodens årstal er det eneste, der er galt hos Thomissøn. Se min artikel i Reformationen i Norden (ovenfor note 3). – Om nadverformaningen se *P. Severinsen*: Ord og skik ved daab og nadver (Odense 1912) s. 80 f. Om udtrykket »in Synodo Hafniensi« se Danske Kirkelove I s. 154, s. 253 og s. 462.

Håndbogen 1539 indeholder en længere formaning, der dog stort set siger det samme som formaningen i alterbogen. Håndbogens formaning er mindst dobbelt så lang som alterbogens, men bestemt ikke dobbelt så indholdsrig.

I forholdet til Malmømessen 1529 går Th. her sine egne veje, idet han med udgangspunkt i KOs bestemmelser har skabt en enkel og klar nadverliturgi. Forskellen mellem Malmø 1529 og Th. kan iagttages i dette skema:

<i>Malmømessen 1529</i>	<i>Th.</i>
fadervorparafrase	formaning +
sanctus	fadervor
indstiftelsesordene	indstiftelsesordene
salme: Dig være lov . . .	
pax domini + agnus dei	
formaning	
uddeling, derunder synges:	uddeling, derunder synges:
	Dig være lov og pris
	O Guds lam uskyldig
Jesus Kristus er vor salighed	Jesus Kristus er vor salighed.
Gud være lovet altid	Gud være lovet altid
Salutation + responsorium	Salutation + responsorium
Nadverkolekt.	Nadverkolekt.

Th. følger stort set KOs bestemmelser, hvad han i øvrigt også netop i nadverdelen er nødt til, da der findes et fuldstændigt ritual i alterbogen. En gennemgang af Th.s nadverdel hører derfor naturligt hjemme under en undersøgelse af alterbogen. Her skal blot nævnes, at Th. ikke har opgivet Malmøtraditionen. Med Håndbogen 1535 var rækkefølgen af de gudstjenstlige led ændret i forhold til Malmømessen 1529. Luthers fadervorparafrase gled ud og rækkefølgen blev: formaning, fadervor, indstiftelsesord og uddeling. Bortset fra at sanctus i Håndbogen findes før formaningen, er der tale om den samme rækkefølge som i KO. Th. omtaler i lighed med KO ikke sanctus[102].

KO nævner ikke meget om salmesang i forbindelse med nadveren. Kun salmen *Jesus Kristus er vor salighed* nævnes. Dertil tilføjes: »eller noget andet«. På synoden 1540 uddybes dette. Her

[102] Se dog Danske Kirkelove I s. 154.

nævnes at salmen *Gud være lovet altid* skal bruges som taksigelse. KO+synoden 1540 har således ikke *Dig være lov og pris*, som er fælles for Malmømmessen og Th. Th. har altså de samme salmer som Malmømmessen i den samme rækkefølge. Kun er Malmømmessens *O Guds lam som borttager* afløst af *O Guds lam uskyldig* [103].

Th. har i nadverdelen fulgt KO (der ikke er i modstrid med Malmøtraditionen her) og fyldt ud med stof fra Malmømmessen (vel at mærke fra selve Messeembedet). Håndbogen 1535 nævner kun *Jesus Kristus er vor salighed* og *O Guds lam*.

Afslutningen på nadverdelen er ens i KO og Th., bortset fra at KO mangler responsorium. Her følger Th. Malmømmessen.

Ved velsignelsen er det omvendt: Her udelader Th. responsorium med KO mod Malmømmessen.

III. *Sammenfatning.*

Thomissøns holdning til ordinantsens forordninger er ret suveræn. Der er i forhold til ordinantsen tale om ændringer, tilføjelser og udeladelser.

Th. gengiver ikke mekanisk Malmømmessen. Hans gudstjeneste er ikke opstået ved en udfyldning af kirkeordinantsens skema med liturgisk materiale fra Malmø. Der er tale om en meget bevidst udvælgelse. Thomissøn søger bag om Håndbogen 1535 til selve Messeembedet. Messen i Thomissøns salmebog er mere beslægtet med Malmø 1529 end med Malmø 1535 og 1539. Dog kan Thomissøn på enkelte punkter på egen hånd fortsætte den udvikling, der er særegen for Malmøtraditionen: en sammensmeltning med Bugenhagens gudstjeneste. Dette gælder især for salmeversene før prædikenen, som Thomissøn sandsynligvis selv har hentet ind fra Bugenhagens liturgier.

Messen i Thomissøns salmebog er dog på ingen måde en gudstjeneste, der er særligt påvirket af Bugenhagen. Thomissøns liturgiske ideal er en afvekslende, forholdsvis enkel messe på modersmålet med hovedvægten lagt på danske salmer. Som type er Thomissøns gudstjeneste anderledes end messen i ordinantsen og de af Bugenhagen påvirkede messer (herunder messen i Malmøhåndbøgerne 1535 og 1539), der er præget af tung prosa. Thomissøn har en let overgang fra prædikendel til nadverdel.

[103] Se Malling IV s. 33 ff.

Denne messe giver os vigtige oplysninger om brydningerne mellem to messetyper i dansk liturgisk tradition: Kirkeordinantens messe og Malmømessen. Selv om der er gået 40 år mellem Messeembedet og Thomissøns salmebog, har Malmømessen bevaret sin indflydelse. Det er således helt forkert, når S. H. Poulsen hævder, at »Malmømessens Grundtræk forsvinder næsten ganske med Thomissøns Psalmebog 1569«[104]. Den første reformations-tids evangeliske modersmålsmesse levede med messen i Thomissøns salmebog videre og bevarede sin indflydelse langt ind i den lutherske ortodoxi.

Thomissøns gudstjeneste viser, at man ikke *for* skematisk må skelne mellem Malmøtraditionen og KO. Det var muligt indenfor rammerne af KO at bevare meget af det gamle. Og det var også muligt at få en messe, der på nogle punkter er i klar uoverensstemmelse med KO, autoriseret.

[104] S. H. Poulsen s. 21.

Frederik August Hertz

Lægprædikant og socialist

Af *Arne Pedersen*

De religiøse grupper, der omkring 1853 begyndte Indre Missions virksomhed, kom især fra de laveste sociale lag; en del af dem var vakt gennem grundtvigianismen, men den største del kunne ikke finde sig tilfreds i den glade grundtvigianisme, fordi deres livsvilkår var alt andet end glade. Hos flere vakte fra denne kreds fandt Søren Kierkegaards kritik af den officielle kirke og dens præsteskab derfor også grobund. Kierkegaards angreb kunne ses fra et socialt synspunkt, og de folk, der boede i København, kendte kun kirkens præster som officielle embedsmænd. Kirken havde ikke megen kontakt med befolkningen, idet alle dens forretninger ordnedes af kordegnene. Præstens løn bestod for en stor del af betaling for kirkelige handlinger, og man fik service alt efter, hvor meget man kunne betale. Kierkegaards motiv var ikke socialt, men kristeligt; han krævede den indrømmelse, at den officielle kirke ikke efterfulgte Ny Testaments kristendom. Uden at Kierkegaard var klar over det, skabte hans kritik et grundlag for et socialt angreb på den danske folkekirke, men først optog en del af det vakte lægfolk kritikken og anvendte den til et socialt-religiøst angreb på kirken, da de i stærke vendinger beskyldte præsterne for at tage penge for hellige handlinger og derved besudle dem[1].

Bedst kendt blandt de vakte er gartner N. Johansen[2] og lærer M. A. Sommer[3]; begge havde forbindelse med Fr. A. Hertz og fik betydning for hans udvikling. Hertz er født 1833, dato

[1] Se f.eks. P. P. Jørgensen: H. P. Kofoed-Hansen, 1920, 488. P. G. Lindhardt: Søren Kierkegaards angreb på Folkekirken, 1955.

[2] Om Niels Johansen, se Dansk Teologisk Tidsskrift, 1948, 213 ff. Poul Holt: Indre Missions Historie 1861–1961, 1961, 79 ff. 93 ff. 134 ff. 146 ff.

[3] Om M. A. Sommer, se Emil Larsen: Mogens Abraham Sommer, 1963. Poul Holt: a.s. 146. Dansk Teologisk Tidsskrift, 1948, 176.

og sted har jeg ikke kunnet finde, men 1853 blev han udlært som malersvend i Roskilde[4]. Kort efter må han være flyttet til Københavns-området og have bosat sig som svend eller mester i Sundbyvester på Amager. Hvordan han fik forbindelse med Indre Mission vides ikke, men fortegnelser i Indre Missions Tidende over missionærens rejseruter viser, at den grundtvigsk påvirkede indremissionær J. Larsen på en af sine ture 1858 har aflagt besøg hos Hertz på Amager[5].

Hertz var på dette tidspunkt selv grundtvigianer, og 1857 spurgte han i N. Johansens blad, Brevbærer, hvor pastor Grundtvig havde brugt udtrykket »sniksnak« i en af sine salmer[6]. Han fik dog intet svar, men året efter tvang hans religiøse interesse ham ud i offentligheden; måske var J. Larsen hans forbillede, i hvert fald siger N. Johansen, at Hertz kalder sig missionær og holder indre-missionsmøder hver søndag i Pilestræde 10. N. Johansen var imod Hertz' virksomhed og kritiserede, at han havde taget den op på eget initiativ. Hertz tog i skarpe vendinger til genmæle: »Under Gud den hellig Aands Vejledning, og efter at have raadført mig med mine nærmeste Venner har jeg besluttet med Guds Bistand at benytte ugentlig nogle faa Timer til at vidne om Sandheden«. Hertz vidste godt, at han ikke var god nok, at hans hjerte var syndigt, men han ventede ikke opposition fra N. Johansen og hans Brevbærer, »snarere fra Pluraliteten af de Godtfolk, som en vis Mand kaldte uden Omsvøb for Menneskeædere og som jeg kalder for de examinerede Christne, der indbilde sig at have Privilegium paa Sandhedens Forkyndelse, betragtede med Mistro Enhver der fører et christeligt Vidnesbyrd i den offentlige Forsamling, uden dertil et foregaaende Studium ved Universitetet at være ordentlig ordineret og beskikket; dog hvor Herrens Aand er, der er Frihed, og min Frihed i Herren haaber jeg ikke nogen med fuld Ret skal gøre mig stridig«[7]. N. Johansen lod sig dog ikke så let besnakke, men skrev, at man måtte have en forening eller en gruppe mennesker til at kalde sig, for at kunne bruge titlen missionær, og desuden beskylder han Hertz for hovmod, thi selv om han har opgivet at bruge missionærtitlen over

[4] Oluf Bertold: Pionerer, 1938, 154.

[5] Indre Missions Tidende, 1858 nr. 10.

[6] N. Johansen: Brevbærer mellem Christne, 1857, nr. 22.

[7] sst. 1858, nr. 5 og 7.

for ham, så benytter han den dog stadig i annoncer. Hertz svarede, at Herren var tømmermand, Peter fisker og Paulus teltmager, så han var udmærket tilfreds med at være missionær og beholde sit daglige arbejde. Indlægget sluttede med at citere Grundtvigs: Jeg ved et lille Himmerig. N. Johansen tog tråden op her og citerede Brorsons: »her skal du være i daglig Kamp og Strid, der skal du bære din Krans til evig Tid«; og bad Hertz standse et »Øjeblik« og tænke over sagen[8].

Hertz tog sig ikke af N. Johansens advarsler, tværtimod udvidede han sin virksomhed og dannede 1859 et lille selvstændigt, religiøst samfund: Apostolsk christelig Menighedssamfund, hvis medlemmer alle var grundtvigsk påvirkede »paa en nær af Blædels«. M.h.t. barsedåben stod det frit, hvilken stilling man ville indtage, men enhver, der ville være medlem, skulle udmelde sig af »Statskirken«, og bekende sig til den apostolske trosbekendelse. Dåben var genfødselsens bad, og den hellige nadver var Herrens kød og blod, og det gav »Løvemod« og glædebankende Hjerter til at leve i Verdens Fare«. Samfundet ønskede gerne en udtrådt præst til at forvalte sakramenterne, men indtil videre valgtes en af brødrene dertil. Børn af samfundet måtte ikke få religionsundervisning i de offentlige skoler, men kunne deltage i samfundets nadver, når de bekendte den troendes pagts dåb. Der måtte være lydighed på disse punkter, ellers kunne kirketugten udelukke fra nadveren. Såvel grundtvigianismen som Kierkegaard er let genkendelige i bekendelsens formulering. Det lille samfund havde kun ti medlemmer, og deres bekendelse var underskrevet af Hertz, Amager, en skomagersvend Carlsen, Kbhvn., og kurvemager J. J. Bülow, Nørrebro. Alle stammede fra håndværkerklassen, boede på broerne og var fattige og uanselige mænd[9]. Senere tilføjedes, at den præst, som skulle betjene samfundet, der nu var vokset til 11 medlemmer, ikke blot skulle fratræde sit embede, men også fragå »Statskirkens« dogmer[10]. Hertz begyndte fra nu af at udvikle et had til præster, tydelig påvirket af Kierkegaards kritik, og han henviser direkte i en artikel i Øre-Sund til Øjeblikket nr. 2 og 8. Han anklager præsterne

[8] sst. 1858, nr. 8.

[9] N. Johansen: Brevbærer, 1859, nr. 4 og 5. Om Blædels vækkelsesvirksomhed, se: W. Hjort: N. G. Blædel, 1881, 72 ff. 115.

[10] Brevbærer, 1859, nr. 7.

for al den elendighed, de med deres »Statskirke«, deres officielle kristendom gennem tiderne, har forvoldt; de bærer skylden for den ulydighed og død, der raser i samfundsklasserne. Og han slutter: »Herren erklærer Eder Krig, og vi, som I saalænge har bedraget, vi ville ogsaa i Herrens Navn Krig, ja Krig mod Eder paa Liv og Død. Det skee!«[11].

Hertz' samfund bestod kun kort, for just som det blev oprettet, kom M. A. Sommer til København og tog, om man så kan sige, byen med storm. Den menighed, han fik oprettet, slugte både Hertz og Bülow; de blev udnævnt til menighedsældste og skulle uddele nadveren, når Sommer var på sine togter rundt i landet[12].

Sommer var en urolig og ubeständig sjæl, der ikke kunne holde sammen på de menigheder, han fik oprettet. Efter kort tids virksomhed i København nærmede han sig i overmod det, N. Johansen hos Hertz kaldte hovmod, en syndfrihedslære; han påstod, at troende vel kan fejle, men ikke synde. Synder han alligevel, da korsfæster han Kristus og kan ikke mere få tilgivelse[13]. Sommer tog afstand fra enhver form for udvortes gudsdyrkelse, fra sakramenter og menighedsdannelse, og nedbrød dermed selv ethvert grundlag for sine menigheders beståen[14]. Desuden fornægtede han treenigheden, så hans kætterier, også i forhold til det, Hertz' lille samfund opstillede som trosregel, var tydelige[15]. Der opstod derpå voldsomme stridigheder, under hvilke Øre-Sunds redaktør, P. C. Koch, og N. Johansen undsagde Sommers vranglære[16]. Menighederne splittedes, kurvemager Bülow, forhenværende »ældste« i Sommers menighed og medstifter af Hertz' samfund, faldt fra og kritiserede Sommers lære[17]. Hertz så dog anderledes på sagen, han fulgte Sommer i tykt og tyndt. I Øre-Sund skriver han, at den kritik, der har rejst sig mod Sommers syndfrihedslære, synes at komme, se og sejre, men han kan ikke godtage den, ja mener endog, at der vil komme ting for dagen

[11] P. C. Koch: Øre-Sund, 1859, nr. 8.

[12] Brevbærer, 1859, nr. 16 og 18. P. C. Koch: Øre-Sund, 1857, nr. 4 og 1858 nr. 40.

[13] sst. 1858, nr. 51; 1859, nr. 17. M. A. Sommer: Pilegrimen, 1859, nr. 2.

[14] Øre-Sund, 1859, nr. 17. Pilegrimen, 1860, nr. 19.

[15] sst. 1859, nr. 7. Sommer skrev i sit eget blad under pseudonym for at vise, at »andre« har samme tanker som han selv, jvf. Øre-Sund, 1859, nr. 48.

[16] sst. 1859, nr. 29, 40, 42, 45, 48, 53. Brevbærer, 1859, nr. 16–20.

[17] Øre-Sund, 1860, nr. 2.

til endnu større »Confussion« for alt, hvad der ellers gælder for sund teologi i kristenheden. Han undrer sig over, at fuldkommenhedslæren spottes og forbandes blandt alle åndelige. Skylden herfor ligger i de kristnes halten til begge sider, da de, for at udjævne modsætningen, kun taler om fuldkommenhed i art, men ikke i grad, i kvalitet, ikke i kvantitet, i beskaffenhed, ikke i udvikling. Vi, der har forstand på den kostelige perle, vil bevare den, og Herren bekræfter dette: »Vorder Fuldkomne som Eders himmelske Fader er Fuldkommen«; selvom han siger, at det sker først i himlen, fortsætter han dog straks med et citat fra Johannes: »Hvad, der er født af Gud, synder ikke, og kan ikke synde, fordi hans Sæd bliver i ham«. Dette er en uimodståelig spore til at afstå fra al synd, så man kan leve uden frygt, da den fuldkomne kærlighed driver frygten ud[18]. Sommers lære om fuldkommenhed medførte, som så ofte hvor sådanne tanker har fået indpas, opløsning af det normale moral mønster på det seksuelle og ægteskabelige område. Sommers lære lå meget nær mormonismens lære om flerkoneri. Selvfølgelig kom striden om Sommers vranglære også til at dreje sig om dette nye kætteri, og debatten blev åbnet med offentliggørelse af et brev fra G. A. Lammers, den norske præst, der havde ordineret Sommer, og som havde oprettet menigheder i lighed med Sommers. Lammers tog afstand fra Sommers vranglære, især læren om fuldkommenhed, thi en sådan lære ville medføre, at man i »Kjødet kan omgaaes, hvem man vil«. Lammers hævder, at Sommer er på vej ud i mormonisme, og derved »stifte de Kjødets Evangelium for de Rige, som staar i den grelleste Modsætning til, hvad de ellers lære om Frihed, Lighed og Brodersind«[19]. Lammers havde fået besked om dette nye kætteri fra en af de ældste i den sjællandske menighed, Lars P. Møller, fra en brevskriver i Haderslev og igennem et svensk tidsskrift, hvor en forhenværende svensk præst, Åkerlund, offentliggør et brev, Sommer skrev for at få lov til at oversætte Åkerlunds bøger til dansk[20]. Her skrev Sommer, at han er ven med

[18] Øre-Sund, 1859, nr. 40.

[19] sst. 1860, nr. 10; afskrift fra Lammers menighedsblad, januar.

[20] Brevet findes i et svensk tidsskrift: *Nya Tiden*, og er dateret 29. oktober 1859. Det har desværre været umuligt at få nøjere angivelse af tidsskriftets årgang og nr.; jeg har mine oplysninger fra en xerokopi fra Det kgl. Bibliotek, Stockholm. *Nya Tiden*, 1859–60. Sommer havde givet sin første kone løbepas 1859, ifølge P. C. Koch havde Sommer hele skylden for det bristede ægteskab, E. Larsen: a.s. 148. Lammers citerer Sommers brev fra *Nya Tiden* i sit blad for februar 1860.

missionær M-d, men at de ser forskelligt på meget, og at M-d angriber ham i bladet Øre-Sund; især er de uenige om ægteskabet, som den »kjære Mand« ikke ved noget om, han ved ikke, at det er en »heel werdslig privat Christendommen ganske uvedkommende Sag, enten en Mand bliwer enig med en, to eller flere Hustruer at leve med. Han forstaer icke Herrens Ord i 2. Samuel 12:8, förstod han dette, så faldt han ikke i Forargelsen« (Sommer forsøger at skrive svensk). I sit svar siger Åkerlund, at det er trist, man angriber mormonerne på grund af deres polygami, for det er det eneste lærepunkt, hvor de er usårlige[21].

Sommer forsvarede sig bravt mod de angreb, der blev rettet mod ham fra tidligere medarbejdere. Han henviste til Luther, der ikke fandt det forargeligt, at en mand havde flere koner, og ville dog overfor kristenhedens horehuse påstå, at patriarkernes livsmåde var et sandt mønster[22]. Lammers mener, at Sommer i sit forsvar omgås bibelcitater med stor letsindighed, og skriver, at man har måttet udelukke mange af de norske menigheder på grund af usædelighed[23]. Sommer søgte at sno sig fra sit indlæg i Nya Tiden ved at hævde, at han ikke havde tænkt, at brevet skulle offentliggøres[24]. Men følgen blev altså et endeligt brud mellem Lammers og Sommer, og mellem P. C. Koch, N. Johansen og Sommer; derefter opløstes menighederne. Sommer standsede Pilegrimen og søgte at skabe nyt røre om sig i provinsen[25].

Hertz lod ikke høre fra sig, men hans virksomhed kan spores ad anden vej. N. Johansen skriver, at han blev mormon, sandsynligvis påvirket af Sommers lære; det har dog ikke været muligt at finde dokumentation for denne oplysning[26]. Hertz afviser

[21] Nya Tiden, xerokopien.

[22] Øre-Sund, 1860, nr. 10. Pilegrimen, 1860, nr. 22.

[23] Øre-Sund, 1860, nr. 11, Lammers menighedsblad for april og maj.

[24] Pilegrimen, 1860, nr. 22.

[25] Øre-Sund, 1860, nr. 13.

[26] N. Johansen: Et offentligt brev til Hr. L. Pio om Socialisme og Religion, 1877, 9. I mormonbladet Skandinaviens Stjerne (1857–80) fortælles, at adskillige blev ekskluderet hvert år, men kun én er nævnt ved navn, og han blev udelukket for hor og svindel i 1858; Hertz' virksomhed som mormon kan tidligst være begyndt omkr. 1860; han nævnes aldrig i bladet, men kan udmærket have været mormon alligevel, eftersom det kun rummer få oplysninger om Danmark (men des flere om Utah). – I kakkellovnsrenser F. L. Zimmermanns lille pjece eller novelle, Jesus fandt ham, 1886, er Hertz uden tvivl model til hovedpersonen, fritænkeren og socialisten J. Lambertsen, der gennemløber nøjagtigt samme udvikling, som

dog aldrig Johansens beskyldninger, end ikke den der angår bedrageri overfor mormonsamfundet[27]. Hertz fortæller i sin korte selvbiografi fra 1887, at han kom ind i sekterisk virksomhed, men ikke, hvilken sekt han var medlem af. At det var mormonisme er altså mere end sandsynligt, og måske var det den nye tanke om flerkoneri, som skulle skabe større »Confussion« for kristenheden, end læren om fuldkommenhed[28].

Hertz deltog i krigen 1864; om krigen medvirkede til, at han blev fritænker, vides ikke[29], men ifl. N. Johansen skal han være blevet påvirket af et jødisk-rabbinsk skrift, Rabbi Jesuah, og fra dette skulle hans fritænkeriske udvikling have taget sit ud-spring[30]. Hertz skriver selv, at hans forbilleder i den fritænkeriske periode var mænd som Rousseau, Horrebow og H. C. Ørsted o.s.v. Han holdt sig i nogle år til en sammensat filosofi, en art panteisme, men blev endelig afgjort ateist, og nu var det revolutionsmændene, der begejstrede ham, især de mest radikale af 1793[31].

Vel udrustet, med et frit syn på det seksuelt-moralske både i og udenfor ægteskabet, med et socialt-kritisk syn på præster og »statskirke«, og med så megen selvstændighedsfølelse oparbejdet, at han turde stå frit, var Hertz særdeles velegnet til at tage del i den socialistiske bevægelse. Han meldte sig under den røde fane 1871; måske har han endda haft forbindelse med socialismen, medens han efter krigen gik på valsen i Tyskland[32]. I arbejdet for socialismen traf Hertz sin gamle ven, M. A. Sommer[33], der i sine erindringer skriver, at han opholdt sig i København,

N. Johansen beskriver vedrørende Hertz. Zimmermann og Hertz havde været socialister sammen, men havde bekæmpet hinanden på fritænker møder, hvor Zimmermann altid forsvarede kristendommen. Zimmermann er uden tvivl forfatter til et af digtene i Hertz' tidsskrift, *Evangelisk Familie-Ven*, 1890, nr. 3.

[27] *Social-Demokraten*, 1877, 7/3.

[28] *Evangelisk Familie-Ven*, 1887, nr. 1. Et offentligt Brev til Hr. L. Pio, 9. Øre-Sund, 1859, nr. 48.

[29] O. Bertold: a.s., 154.

[30] Et offentligt Brev til Hr. L. Pio, 9.

[31] *Evangelisk Familie-Ven*, 1887, nr. 1, p. 5.

[32] O. Bertold: a.s. 154; således barber E. W. Klein, der var tysker; formand for det social-demokratiske parti 30/5, 1874–6/8, 1875. Snedker S. Pihl; formand 16/8, 1873–2/11, 1873. Pihl var officiel deltager i den internationale konference i Haag 1872, fordi han havde lært sprog, medens han gik på valsen.

[33] Sommer introduceres i partiet i *Socialisten*, 1871, nr. 11.

da det socialistiske røre begyndte, og »nu saa jeg at min Virksomhed egentlig havde været Socialisme i den reneste form, derfor var det mig en stor Glæde at hjælpe til«[34]. Sommer blandede idelig sine socialistiske og religiøse anskuelser sammen i sine agitationstaler; de var i reglen ligeså meget vækkelses- som politiske taler[35]; her var Hertz mere sober, han var jo fritænker, d.v.s. anerkendte nok en eller anden styrende magt i tilværelsen, men det behøvede ikke at være en guddommelig magt; først langt senere begyndte han at omtale sig selv som ateist. Hertz fik da også en meget længere levetid i det socialistiske parti end Sommer, der kun var med i 16 uger[36]. Sommer blev skubbet ud af en af lederne, P. Geleff, der vist følte sin stilling som medlem af bestyrelsen og som rejseagitator truet af den energiske prædikant[37]. Sommers stilling var meget stærk i Jylland, hvor så godt som hele den socialisme, der fandtes i de østjyske byer, havde sin baggrund i det religiøse røre, han tidligere havde vakt; dette må Geleff have erfaret, da han var på agitationsrejse her i slutningen af 1871[38].

[34] M. A. Sommer: *Stadier paa Livets Vej*, 1869–91, II, 52.

[35] *Socialisten*, 1871, nr. 11 og 20. *Aarhus Amtstidende*, 1871, 10/11, 18/11, 20/11. *Folkets Avis*, 1871, 20/12. *Dags Telegraf*, 1871, 13/12.

[36] *Stadier* II, 43.

[37] *Aalborg Posten*, 1872, 6/1, 20/1, 24/1, 27/1, 1/2, 5/2. *Aalborg Stiftstidende*, 1872, 20/1. *Socialisten*, 1872, nr. 4; dér meddeles, at Sommer skulle have udspremt det falske rygte om P. Geleff, at han ikke var medlem af Internationale. Tanken er ikke usandsynlig; Sommer anvendte alle midler for at opnå sine formål. Han benyttede sig ofte af uhæderlige metoder, se bl.a. det falske brev til P. C. Koch, Øre-Sund, 1860, nr. 21; og den falske signatur N.N. under brevet i *Pilegrimen*, 1859, nr. 7; samt et brev fra Chicago, 3/5, 1872 til den fængslede L. Pio, hvor Sommer påstår, at Pio havde påtænkt at starte en revolution den 5/5, 1872 (O. Bertold: a.s. 125 f.). Oplysningerne er falske, måske en hævnakt for at skade Pio. Uroen og fælledslaget opstod spontant efter førernes fængsling; der var i hvert fald intet forberedt, der underbygger Sommers påstand.

[38] Sommer infiltrerede afdelingen i Aarhus; han var sikkert korrespondent til Aarhus Amtstidende, hvis redaktør, Lars Bjørnbak, var medlem af Internationale. Socialismen i Aarhus var mere en afdeling af Bjørnbaks antigrundsrigianke venstreparti end en afdeling af Internationale, Aarhus Amtstidende, 1871, 13/12, 18/12, 19/12. Sommer og Bjørnbak optrådte også sammen på et møde i Aalborg, *Aalborg Posten*, 1872, 6/1. Flere af medlemmerne var præstehadere i lighed med Sommer, skarpest var skærslipper Johansen og murer F. Sørensen, Aarhus Amtstidende, 1872, 26/8, *Socialisten*, 1871, nr. 17. Bjørnbak bekæmpede også præsterne som statstjenestemænd, H. Jensen: Lars Bjørnbak, 1937, og Aarhus Amtstidende, 1872, 6/3, 12/3. Bjørnbaks stilling til den officielle kristen-

Sommer optrådte med megen bravour i sin korte glansperiode og havde ikke ringe succes som agitator; med Hertz var det anderledes. I december 1871 sammenkaldte han Københavns malere til et offentligt møde i dansesalonen Phønix; dog angav han ikke i annoncen, hvem indbyderen var, men alligevel mødte en talrig skare op. De fremmødte gav dog udtryk for deres undren over, hvem der vel var indbyder, og hvorfor man var sammenkaldt, og Sommer, der var til stede, meddelte, at malersvend Hertz stod bag mødet, men han var desværre ikke kommet endnu; derfor tog Sommer ordet og udtalte: at man var samlet for at kræve højere løn. »Saasntart imidlertid den morgenrøde Missionær Mogens Abraham Sommer havde holdt en af sine gode gamle Aftensangsprædikener, assisteret af en malersvend Hertz, faldt hele Menigheden pludselig fra! og en kraftig Bas intonerede »Dengang jeg drog afsted«, og hele Koret marcherede ud og lod den internationale Profet tilbage«[39]. Når dette forsøg faldt så

dom var dog mere positiv end Sommers, Aalborg Posten, 1871, 26/10; 1872, 6/11; og H. Jensen: a.s. 38.

I Aalborg var stillingen ikke meget anderledes, også her havde Sommer stor indflydelse. Kredsformand for Internationales afdeling var skibstømrer, Jørgen Weed-Fald, jvf. E. Tang Kristensen: Ole Weed-Fald, 1918, og Henry Petersen: Den baptistiske vækkelse i Nørrejylland, 1962. Weed-Fald havde udviklet en religiøs anskuelse meget lig Sommers og Hertz'. Fra at være baptist var han søgt til mormonerne, men blev også her skuffet; efter læsning af Kierkegaards Øjeblikke var han nået frem til næsten samme religiøse stadi som Sommers og Hertz', Jørgen Weed-Fald: Belysning af nogle af vore Dages uholdbare Trosbekendelser, 1855, 188. Sommer og Weed-Fald kendte også hinanden; de optrådte sammen med Bjørnbak på det før nævnte møde i Ålborg; Aarhus Amtstidende, 1872, 8/1. Man protesterede derfor også i Ålborg mod, at Sommer blev udelukket, men Geleff fastholdt sin handling, Aalborg Posten 1872, 20/1.

I Horsens var forholdene ikke meget anderledes end i Århus og Ålborg. Her var Møllebygger Chr. Johansen en af lederne, og hans interesse for religion lignede Sommers, Social-Demokraten 1874, 9/12; Horsens Avis, 1872, 13/5, 30/5. I Horsens rejste der sig også protester mod, at Sommer blev ekskluderet, Dags Telegraf, 1874, 16/12; O. Bertold: a.s. 177 ff. Aalborg Stiftstidende, 1871, 3/11; Aarhus Amtstidende, 1871, 26/10; Horsens Avis, 1871, 11/11; Randers Amtsavis, 1871, 26/10.

[39] Berlingske Tidende, 1871, 23/12; Dags Telegraf, 1871, 20/12; Folkets Avis, 1871, 20/12. Udtrykket »morgenrøde« hentyder til et blad, Sommer havde udgivet, og selvfølgelig til hans nuværende »røde« virke. Det lykkedes dog Hertz at starte en socialistisk fagforening for malere et par år efter. Hertz var sikkert ikke særlig agtet blandt sine fagfæller, han fik hverken posten som formand eller kasserer; han var mere interesseret i politiske og ideologiske spørgsmål, Socialisten, 1873, 10/1.

uheldigt ud, skyldtes det, at malerfaget fra laugenes tid havde en virksom og udmærket svendeforening, med både syge- og begravelseskasse, og den havde formået at skaffe lønforbedringer uden socialisternes hjælp[40]. Mødet medførte, at Hertz blev afskediget af sin mester, et ikke ualmindeligt resultat af virksom deltagelse i socialistisk agitation[41].

Internationales historie løb alt imens videre. Pio, Brix og Geleff blev arresteret og dømt for forsøg på oprør mod den danske stat og forhånelse af religionen, og Internationale blev forbudt[42]. Hertz var med i den gruppe, der stiftede den nye socialistorganisation Demokratisk Arbejderforening[43]; men mere interessant er det, at han var medlem af Den blandede Fagforening, stiftet den 18/12 1873[44], i løbet af 1874 antog den navnet »Broderbaandet«; det hentyder til, at man kun måtte deltage i foreningens møder, når man bar et bånd i knaphullet[45]. I denne forening, der havde mange træk af loge, opstod, da førerne havde fået deres dom, en sand dyrkelse af disse »Martyrer« og »Frelser«, desuden groede den tanke sig stærk, som havde spiret tidligere, at socialismen var den sande kristendom; den apokalyptiske undergangsstemning gav god næring til sådanne tanker[46]. I Broderbaandet samledes næsten alle de ledende »Pionerer«; her kom også de fleste af de ledere, der kom til efter førernes flugt. Blandt disse var handskemager P. Knudsen, i mange år partiets leder og stærkeste ideologiske kraft; også skomager C. Hørdum, en anden af de kommende ledere, var en hyppig gæst i Broder-

[40] Henry Bruun: Fagbevægelsens Historie indtil 1900 I, 1938, 173, 202 ff.

[41] Socialisten, 1872, 5/4.

[42] N. P. Sørensen: Uddrag af den i Socialistsagen befalede Defensors Indlæg for Arresterterne L. Pio, P. Geleff og H. Brix, 1873. G. Kringelbach: Socialisternes Sag, 1873. y.: Tvende Indlæg i Socialistsagen, 1873. Den sidste er skrevet af Pio og Geleff. Berlingske Tidende, 1873, 29/7, 5/8, 6/8, 15/8.

[43] Berlingske Tidende, 1871, 18/8, 22/9, 27/9. Folkets Avis, 1873, 18/8, 26/8, 29/9.

[44] Stiftet 18/12, 1873, opløst igen 6/11, 1874, jvf. Socialisten, 1873, 20/12.

[45] Om navnet »Broderbaandet«, se: Social-Demokraten, 1874, 2/7. Foreningen blev opløst 1874, Social-Demokraten, 1874, 10/11; der blev stiftet en ny blandet fagforening, men den blev rent politisk. Hertz var en tid formand for Broderbaandet, Folkets Avis, 1874, 10/5 og Sociale Studier i dansk Historie efter 1857, 1930, 46.

[46] Folkets Avis, 1873, 4/5, 22/9. Socialisten, 1871, 25/11; 1872, 21/4. Berlingske Tidende, 1871, 30/10.

båndet[47]. Hertz tog ivrigt del i kulten af »Førerne«; her fik hans religiøse gemyt afløb; her var nye »guder« at dyrke. Han blev således Pios hofsanger, og i adskillige velmente, ikke altid lige veldrejede, digte og viser hyldede han de elskede martyrer, således på Pios fødselsdag, 12/12 1873: »Var det sjunget for din Vugge, / Var det Skæbnens dunkle Bud, / At et Fængsel skulle lukke, / For din Idræt stolt og prud. / Har da Nornerne, de stærke – / Fast urokkeligt bestemt: / Naar med Held han bedst kan virke, / Skal han vorde gemt og glemt?«

I Hertz' digte smelter kristendom, førerkult og eskatologisk håb for socialismen sammen til en enhed, f.eks. i digtet Pinsefesten: »Hvor skønt, naar Broderlighedens Aand / Var udgydt over Samfunds Klynge, / Naar Tvedragts-Sæden og Trældoms Baand / Ej mere skulde Borger tyngte, / Da havde vi Pinse over Land, / Kun en lyksalig og frigjort Stand«. / – »Hvor er den Læge saa vis og stor, / Som læger Samfundets Sot til Døden, / Som bringer Frelse, hvor Armod bor, / Som Dag forkynder i Morgenrøden, / Som mildt bevæger det haarde Sind, / Saa Ret og Kærlighed ledes ind«.

I digtet fra arbejdernes grundlovsfest 1874 smelter håb, tro og kærlighed sammen med krav om frihed, retfærdighed og broderskab: »Det Haab, som tit begejstret har, / Saa mangen hjemlig Sanger. / Det Haab at Tidens fylde har, / Den Frihed vi forlanger. / Det Haab skal spire i vort Bryst, / Det nære skal vort Mod vor Lyst, / Det kronens skal med Hæder. / – Vor Tro paa Folkets frie Ret / Og Sandheds visse Sejer, / Den Tro skal gøre Kampen let, / En Grundvold stærk vi ejer; / Med Tidens Aand i Pagt vi staar. / – En frodig Vækst, med tidlig Vaar, / Trods Modstand – den os bringer. / – Vor Kærlighed sin Prøve staar, / Med Brødres Vel for Øje, / At lindre Armodts tunge Kaar / Og stolte Hjerter bøje; / Vi elsker dem, som trofast stod, i Kampens Stund med Kraft og Mod, / Som Fængselets Kval maa lide«. /

Digtet til førernes pris på årsdagen for deres fængsling er fyldt med reminiscenser fra kristelige, pietistiske sange og af det eskatologiske håb for socialismen: »Uforfærdet frem i Marken, / Mænd og Brødre svigter ej, / Duen flyver ud fra Arken. / Snart vi finder sikker Vej. / Mørket snart og Tyranniet / Vige maa for Lysets

[47] L. Toucher, S. Pihl, C. Hørdum. Om alle disse, se Bertold: a.s. 156, 154, 163, 165 ff. Om P. Knudsen, se: A. C. Meyer: P. Knudsen, 1916, 16 f.

Straaler. / Gennem Blodets Daab befriet / Aldrig mer vi Lænken taaler.« /

Digtene var ikke den store poesi, men stærke agitations- og slagsange, fremført i et religiøst sprog, som arbejderne kunne forstå[48].

Det var også Hertz, der en pinsemorgen førte de socialistiske tropper ud til Vridsløse, hvor de tog opstilling i nærheden af fængselet og håbede, at vinden ville bære deres slagsange ind til de elskede førere[49]. 1874 var Hertz taler ved flere socialistiske møder; foruden at kræve Pio, Brix og Geleff løsladt talte han om sociale krav: hjælp fra det offentlige under sygdom, alderdom og arbejdsløshed uden tab af de borgerlige rettigheder[50]. Samme år gik den ene af Socialistens ejere fallit. Hertz købte hans halvdel af avisen for 5 rigsdaler, og blev enig med den anden udgiver om at standse bladet. Den ny avis fik navnet Social-Demokraten, og A. Mundbjerg blev redaktør[51].

I Social-Demokraten blev Hertz 1874 anbefalet til at agitere for socialismen i Jyllands største byer. Da Hertz var kommet til Jylland, indløb der i rask tempo rejsebrev fra ham; han stod nu på højden af sin virksomhed i det socialistiske parti. Ved det møde, Hertz foranstaltede i Horsens, var der 400 til stede, og han talte selv om socialismens oprindelse og fremtid. De undertrykte folks følelse af retfærdighed viste, at socialismens grundvold var af en så umådelig, ja »guddommelig« beskaffenhed, at dens virksomhed måtte være ustandselig, og dens mål sikkert som jordens løb om solen, begrundet i arbejdnernes trang til frihed. Han opfordrede arbejderne til at slutte sig sammen, ikke bøje sig, men afslå nådegaver og forlange ret. Derefter sagde møllebygger Johansen, at arbejderne fortjente langt mere navn af kristne end storborgerne, fordi de var ydmyge. Storborgerne burde melde sig ud af kirken og opgive deres hykleri. Til sidst lød der et leve for de opofrende førere, og man sang Proletarenes Vise og Socialisternes March. Igen spøjte skæbnen og det guddommelige hos Hertz; Johansen fulgte den linie, der var så almindelig blandt socialister i disse år. Fra Horsens tog Hertz til

[48] Socialisten, 1873, 12/12. Social-Demokraten, 1874, 24/5, 5/6, 14/8.

[49] Dags Telegraf, 1874, 27/5.

[50] sst. 1874, 5/5. Folkets Avis, 1874, 5/5. Dags Telegraf, 1874, 7/6, sst. 22/9.

[51] sst. 1874, 10/5, 11/5. Folkets Avis, 1874, 10/5.

Fredericia og Kolding og holdt møder. På Pios fødselsdag var Hertz igen i Horsens, og han var rigtig i sit es; salen var pyntet med granguirlander og transparente og billeder af Pio. Hertz læste en selvdigtet prolog og talte om førernes betydning for de danske arbejdere. Det samme gentog sig ved et møde den følgende dag i Aarhus. Herfra tog han nordpå til Randers, Aalborg og Hjørring, ingen af stederne havde han særlig succes[52]. Efter jul var Hertz påny i Jylland, og adskillige gange opfordrede han ligesom på sidste turné folk til at stemme på Venstre ved de forestående valg. Han fornyede altså det samarbejde med Bjørnbak, som Geleff havde søgt at sprænge i 1871[53]. Men på denne tur rejste Hertz uden partiets officielle autorisation som agitator, københavnermedlemmerne var blevet vrede, sikkert på grund af den lidt for stærke fraternisering med Venstre[54]. Når det gode forhold til partiet ikke sprængtes, skyldtes det nok den positive holdning Hertz altid havde vist de fængslede førere, der nu var blevet frigivet[55]. I april 1875 blev Pio, Brix og Geleff benådet på kongens fødselsdag, Pio og Brix var syge, og man frygtede, at de skulle dø, såfremt man opretholdt fængslingen; man ønskede ikke mere martyrdyrkelse end den, der allerede var skabt[56].

Pio kom, da han om sommeren selv havde overtaget ledelsen, hurtigt i klammeri med flere af de ledere, der havde taget deres tårn i bestyrelsen, medens han selv var fængslet. Men Hertz bevarede venskabet med Pio, Brix og Geleff; han var vel også bundet af at være den ledende i hele den førerkult, der var opstået under førernes fængsling; han havde dyrket dem næsten som guder og kunne derfor dårligt tillade sig at falde fra[57]. Hertz deltog med Pio og Geleff i flere agitationsrejser på Sjælland i 1876. Under disse møder indløb der så talrige interpellationer, at det oversteg, hvad Hertz havde lyst til at besvare,

[52] Social-Demokraten, 1874, 28/11, 8/12, 9/12, 12/12, 13/12, 15/12, 17/12.

[53] sst. 1875, 28/1, 18/3. Aarhus Amtstidende, 1875, 18/1, 10/2, 1/3. Randers Amtsavis, 1872, 19/1, 15/2. Thomas Larsen: En Gennembrudstid II. 1921, 352.

[54] Aarhus Amtstidende, 1875, 15/2. Social-Demokraten, 1875, 16/1.

[55] sst. 1875, 1/4.

[56] L. Pio: Erindringer, 1877, 72.

[57] Social-Demokraten, 1875, 5/10, 19/10; 1876, 20/5. O. Bertold, a.s. 163. E. W. Klein: Socialismen og dens Ledere, 1877. H. Bruun: Den faglige Arbejderbevægelse I, 1938, 225 ff.

og han afviste dem med, at han ikke var med for at give underholdning i en aftenskole[58].

I sommeren 1876 holdtes den første socialistiske storkongres herhjemme – Gimle Kongressen –, hvor partiets fremtid og ny organisering skulle drøftes. Pio søgte at vinde sin gamle position som enevældig »stormester« tilbage, men forgæves. De folk, som var kommet til, mens Pio var borte, fik deres chance for at komme til tops, skønt der ikke på selve kongressen var noget større flertal for det[59]. Kort efter nedlagde Pio sine hverv og trak sig ud af arbejdet [60].

Hertz mistede efter førernes fald meget af sin indflydelse, hans ledende stilling i førerkulten gav nu bagslag; men just på denne tid fik han andre jern i ilden. 1876 stiftedes nemlig en folkelig fritænkerbevægelse; på det stiftende møde var A. Winther dirigent, og de love, der blev fremlagt på mødet, havde Hertz til fader. I loven for foreningen stod, at man ved at være medlem forpligtede sig til at bekæmpe tanken om en personlig Gud, om Jesus som hans søn og om evigt liv. Disse kristelige dogmer skulle bekæmpes, fordi de stod fornuften imod, og fordi videnskaben ikke kunne anerkende dem. Religionen var en svøbe; den stod på reaktionens side og vandt aldrig mennesker i kraft af overbevisning, men kun ved traditionel overtalelse og hykleri, uklarehed i tanken etc. Foreningen ville virke for, at folk skulle melde sig ud af folkekirken og nægte at deltage i de kirkelige ceremonier. Oplysning skulle være det bærende element i foreningen. På mødet opponerede N. Johansen, men A. Winther og Hertz gendrev hans »hårdttrukne« brug af ordet fritænker; Hertz mindede om, at han for 20 år siden havde været ligeså stokreligiøs som Johansen nu, men var kommet til en fornuftigere overbevisning. Foreningens program blev derefter vedtaget[61]. Johansen havde ikke ændret sit syn på Hertz i de mellemliggende 20 år; det ses af et åbent brev til Pio; heri kritiserede Johansen, at partiet kunne bruge en mand som Hertz, der havde vandret igennem så

[58] Social-Demokraten, 1876, 1/2. Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmålets historie, 1864–1900, 1931, 97. Folkets Avis, 1875, 23/9; 1876, 6/3.

[59] Fyens Stifttidende, 1876, 10/6, 12/6, 14/6, 16/6. Social-Demokraten, 1876, 8/6, 11/6.

[60] Fyens Stifttidende, 1877, 20/2.

[61] Social-Demokraten, 1876, 6/10. – Om A. Winther, se: I. I. Ipsen: En Utopists Historie, 1926, 79 ff.

mange religiøse retninger; men ham selv havde man ikke kunnet bruge, for han havde aldrig villet deltage i religiøs forgudelse af førerne og havde ikke villet fordreje referater, så de passede til Social-Demokratens opfattelse, mens Hertz villigt var gået ind herpå [62]. Social-Demokraten skrev i sin anmeldelse, at den ikke kunne gå ind på Johansens angreb på Hertz og fritænkerforeningen; det måtte blive en privat sag mellem Hertz og Johansen. Socialismen må principielt bekæmpe enhver religion, der vil trøste de lidende, men den religiøse overbevisning, som den enkelte kommer frem til, nærer man agtelse for. Heri lå den dobbelthet, der kom til at præge socialistisk kirkepolitik i adskillige årtier, og som kan spores helt tilbage til Sommers og Hertz' små menighedsprogrammer. Statskirken skulle bekæmpes, men den private religion have lov at leve; en religion samordnet med staten kunne nemlig ikke være sand [63]. Det er mærkeligt, at et politisk parti, som overalt kræver, at staten får førsteret til at bestemme, ser fuldstændig liberalt på det åndelige liv. Disse tanker er da heller ikke hentet i paroler fra Karl Marx; man kendte ikke megen socialistisk teori i halvfjerdserne; den af teoretikerne, man så op til, var Lasalles og hans tanker om produktionsforeninger [64].

Selvom Hertz' politiske virksomhed blev indskrænket efter førernes flugt, var han altså på ingen måde arbejdsløs [65]. Han var et ivrigt og virksomt medlem af den førnævnte fritænkerforening; denne forening fik dog aldrig bred tilslutning blandt

[62] N. Johansen: Et offentligt brev til Hr. L. Pio om Socialisme og Religion, 1877, 11, 27.

[63] Sommers skrifter er alle imod »statskirken«, se: Øre-Sund 1858, 23/6–6/11. En bedrøvelig Ihukommelse af Provst Paulis jordefærd, 17/7, 1865. Følgen af Pastor V. Bierkedals Afskedigelse, 1865. Hvem har Ret Søren Kierkegaard eller Præsten? 1869, 7. Samtaler i Præstens Hus, 1860. Socialisten, 1871, nr. 19. Berlingske Tidende, 1871, 23/11. Hertz' udtalelser imod »statskirken«: Brevbærer, 1858, nr. 7; 1859, nr. 4, 5, 7. Social-Demokraten, 1877, 20/12; 1878, 4/1, 10/1; Socialisten, 1873, 17/9. – M. A. Sommers udtalelser for ret til privat religionsudøvelse se: Følgerne af Pastor V. Bierkedals Afskedigelse, 1865. Tugteriset, 1866. Socialisten, 1871, nr. 20. Berlingske Tidende, 1871, 30/10, 23/11. Om Hertz' udtalelser for privat religionsudøvelse og kamp imod »statskirken«: Brevbærer, 1859, nr. 4 og 5; Øre-Sund, 1859, nr. 8 og 40; Socialisten, 1871, 9/12. – Adskillelse mellem stat og kirke, ret til privat religionsudøvelse er med i socialisternes program fra 1871 og kodificeres i alle øvrige programmer.

[64] H. Bruun: a.s. I, 1938, 547.

[65] Fyens Stifttidende, 1877, 7/4, 10/4. Aarhus Amtstidende, 1877, 5/4, 6/4. Folkets Avis, 1877, 24/3, 7/4, 12/4.

den københavnske arbejderbefolkning. N. Johansen angreb den i sit åbne brev til Pio for at bruge religiøse slagord til politisk agitation, og det var ikke overdrevet[66]; det virkede tilsyneladende heller ikke dårligt på arbejderne, de blev revet med af begejstrede ord, men den antireligiøse kampagne havde ikke samme virkning, og masseudmeldelse af folkekirken blev der aldrig tale om.

Fritænkerbevægelsen gik ikke stille med dørene i firserne; den agiterede for fri kærlighed, borgerlig vielse og ligbrænding, alt det som var en rød klud for borgerskabet. Og det tør nok antydes, at Hertz var med; ikke blot havde han lavet foreningens love, men han blev også en slags rejseagitator for den[67]. Han forsøgte dog, inden den virksomhed kom igang, at få socialdemokratiets velsignelse til en ny agitationsrejse i Jylland, men nu blev der sagt nej; socialdemokratiets ledere ville have Hertz til at rejse rundt på Fyn og Sjælland, hvor der var mere behov for agitation. Hertz havde imidlertid netop besøgt Sjællands småbyer, og modtagelsen havde ikke været så tilfredsstillende som i Jylland; desuden var Hertz klar over, at der var kredse i Jylland, som ville modtage hans nye kælebarn venligt, medens mulighederne for noget sådant var ringe på Sjælland. Da tilladelsen til at rejse på socialdemokratiets vegne blev nægtet, erklærede Hertz, at han ville rejse for egen regning. Turen blev en kombineret agitationsrejse for de to foreninger, han støttede. Først gjorde han ophold hos sin gamle kreds i Aarhus; mødet her formede sig som agitation for fritænkerbevægelsen. Emnet var: »Den frie Tanke paa det religiøse Omraade«; der var ca. 300 til stede. Hertz gennemgik forskellige steder i bibelen, og kritiserede dogmer som jomfrufødsel, opstandelse og himmelfart. Ethvert menneske var i grunden en fritænker, for tanken var altid fri, ingen kunne kontrollere den, og fritænker var just den, der tænkte frit om de kristne dogmer og var uafhængig af det overnaturlige; derpå søgte han at give dogmet om treenighed et grundskud, og

[66] N. Johansen: Et offentligt Brev til Hr. L. Pio, 8.

[67] Vedrørende fri kærlighed, se: Den frie Tanke, 1878, nr. 1. Borgerlig vielse: a.s. 1879, nr. 5; 1881, nr. 8. Ligbrænding: a.s. 1878, nr. 3. – Der er næppe tvivl om, at man i Den frie Tanke, 1878, nr. 1, kan læse sig til, hvordan Hertz m.fl. har ændret stilling til religion. Tidligere var han fritænker med rod i Kierkegaards kirkekamp, men nu hedder det, at Kierkegaard blot er en station på vejen til ateisme.

tilsidst fik læren om det evige liv sin del af kritikken. Hertz advarede dog folk mod overilede beslutninger om tilslutning til foreningen. Man kunne ikke sådan uden videre blive fritænker, men måtte først gennemtænke sagen, ellers kunne man ikke klare de angreb, man mødte, og man ville også være bange for døden. Enkelte søgte at gendrive ham, men deres indlæg var for naive, ingen af de tilstedeværende havde tænkt så meget over sagen som Hertz, så den diskussion, der opstod, drejede sig ikke om kristendom, men om overtro; ud fra tro på spøgelse og varsler ville man slutte sig til Guds eksistens. Der blev indskrevet 30–40 mennesker, bl.a. to gamle kendinge, skærslipper Johansen og murer Thomsen. Et par dage efter holdt Hertz socialpolitisk foredrag i Skanderborg, og tog herefter til Horsens, hvor han var velkendt og vidste fra tidligere besøg, at der var adskillige religiøse socialister; han holdt sig klogeligt til det rent politiske og søgte desuden at mildne det chock, socialisterne her havde fået ved førernes flugtagtige rejse til USA; han søgte endvidere at opildne de få, der endnu flokkedes om den røde fane. I juleugen var han i Fredericia, hvor socialisterne blev ledet af en mand, der ikke interesserede sig for religion, så her var det fritænkerbevægelsen, der kom frem i Hertz' foredrag. Til sidst vendte han tilbage til Aarhus og holdt møde for den nyoprettede afdeling af fritænkerforeningen. Der var ca. 500 til stede, og nu forsøgte adskillige at gendrive Hertz' påstande. En høker Holst sagde, at Jesus godt kunne være søn af den Helligånd, »idet en Aand udmærket kunde betjene sig af Midler ufattelige for os«. Den kristne religion var desuden en udmærket trøst for fattige; når de her på jorden blev berøvet udbyttet af deres arbejde, kunne de trøste sig med retfærdigheden hinsides.

Holst angreb også fritænkerne for at styrke amoralske mennesker, for uden en Gud kunne man tillade sig at røve og plyndre; den kristne religion var nødvendig for at holde samfundets gavtyve fra at stjæle. Hertz imødegik ham; det samme gjorde murer Thomsen, der dog fastholdt, at der var en Gud. Politiet havde forbudt Hertz at modtage penge til fritænkerbevægelsen. Henimod mødets slutning opstod der uro i salen; det var ofte tilfældet ved fritænkerforeningens møder. Men det lykkedes dog at få indtegnet flere medlemmer i foreningen, inden politiet hentede Hertz m.fl. til afhøring; der blev også en del uro i byen, men snart

var alt roligt igen, og Hertz vendte dagen efter tilbage til København[68].

Københavns præster blev urolige over fritænkerbevægelsen blandt de laveste sociale klasser, og i firserne mødte ikke så få af dem frem og tog debatten op, men det opgav de hurtigt, fordi debatten næsten altid lå på et meget naivt plan[69]. Pastor C. V. V. Møller foreslog i Københavns konvent, at præsterne skulle møde frem for at »genne for Ulven«, men professor Fr. Nielsen sagde nej, for så ville fritænkere være nødt til en bedre argumentation end det væv, de som regel kom med[70]. Foreningen greb aldrig stærkt om sig; tallet på dem, der meldte sig ud af folkekirken, og som grund angav at være uden positiv religion, steg kun langsomt og stod på ingen måde i forhold til befolkningstilvæksten og den voksende kirkelighed i København i disse år. 1870 angav 63 personer at være uden religion, 1880 var tallet steget til 1063, men heraf var 480 fra provinsen[71].

Netop i de år, da Hertz var virksom i fritænkerforeningen, begyndte det socialistiske arbejde i Jylland at smuldre; afdeling efter afdeling blev nedlagt. Århus forsøgte at rive sig løs fra København, og Hertz blev sendt til sine gamle fæller for at mægle, men afdelingen stod ikke til at redde; den sygnede hen og blev først genoprettet i firserne af Harald Jensen[72]. Mange forhold virkede som en hindring for socialismens vækst; således førernes flugt, konjunkturedslag, vundne lønforbedringer gik tabt, og desuden gik der nogen tid, inden der kom en ny, fast ledelse i såvel partiorganisation som dagspresse; socialdemokratiet, der i 1871 havde haft en så eksplosiv start, blev nu reduceret til et hovedstadsfænomen; dog lykkedes det ved sejr og ihærdig agitation at vinde ny styrke, og i halvfemserne rykkede partiet påny ud i provinsen.

Social-Demokratens redaktør Saxo W. Wiegell fik 1877 ad-

[68] Social-Demokraten, 1877, 19/12, 20/12. For Hertz og flere andre var fritænkerforeningen og socialismen én sag; senere revnede dette samarbejde.

[69] Den frie Tanke, 1882, nr. 28, 1883, nr. 2.

[70] N. M. Plum: Københavns Præstekonvent 1843–1943, 1943, 166. C. V. V. Møller, kapellan ved Paulskirken 1874, sognepræst sammesteds 1881–91. Møller deltog i en debat i fritænkerforeningen 1882, Den frie Tanke, 1882, 2/4. – N. M. Plum: a.s. 166. – Professor Fr. Nielsen, biskop i Ålborg 1900, i Århus 1905.

[71] Stefansforeningens Tidende, 1884, nr. 7.

[72] H. Bruun: a.s. 362 ff. A. Sneum: Socialdemokratiet i Jylland, 1921.

skillige domme for injurierende artikler og flygtede derfor til USA. Sproglærer Bjørnstrup overtog nu ledelsen, men var ikke nogen særlig energisk bladmand[73]. Som ansvarshavende redaktør meldte Hertz sig 1878, og han blev antaget. Nu gav posten som »stråmand« for redaktøren ikke megen indflydelse, men på grund af Bjørnstrups lidet aktive rolle fik Hertz mere indflydelse, end man skulle have ventet, i hvert fald holdt fritænkerforeningens hårde linje mod de kristne dogmer og mod bibelen sit indtog i avisens lederartikler og på møder. Genstand for kritik var både den støtte, mange præster gav militæret og de krav, der af og til rejstes om lønforbedringer for præster. Bibelen blev angrebet som en løgnagtig bog, og man påstod, at den medvirkede til folkefordummelse. Kirkens dogmer måtte stå for skud, således treenighedslæren, tonaturlæren, jomfrufødselen, men også selve forsoningslæren og frelsesforståelsen blev angrebet[74]. Et forstærket krav om socialistisk kirkepolitik rejste sig i bladet. Man ville have kirke og stat skilt og skolerne gjort konfessionsløse; desuden ønskede man ægteskabet indstiftet ved obligatorisk borgerlig vielse[75]. Også en ivrig agitation for fritænkerbevægelsens søndagsskole var at finde i avisen[76]. Hertz blev påny hofpoet i bladet og deltog med talrige digte i agitationen[77]. Denne hårde linie blev dog kun af kort varighed, for da Brix blev løsladt, meldte han sig for at gøre sit formentlige krav gældende over for såvel Social-Demokraten som humoristbladet *Ravnen*; han hævdede, at en trediedel af avisen og hele *Ravnen* tilhørte ham[78]. Fritænkerbevægelsen fulgte Brix, der grundlagde en radikal socialistavis (*Herolden*), som skulle tage de gamle toner, der havde gjaldet med så stor popularitet i Pios tid[79]. Avis- og bladsagen kom for retten, og Hertz måtte møde som modstander af sine gamle kampfæller, da han jo var ansvarshavende for *Social-Demokraten*. Inden sagen var afsluttet, døde Brix, totalt ned-

[73] *Social-Demokraten*, 1877, 13/10; 1879, 20/9. R. Wiinblad: Redaktør E. Wiinblad. Træk af hans Liv, 1929. 45 ff.

[74] *Social-Demokraten*, 1879, 15/10, 5/11, 19/11, 5/12; 1880, 7/1, 28/2, 6/3, 29/4, 1/5, 2/5, 8/5, 12/5, 13/5, 2/6.

[75] sst. 1880, 3/2, 6/2, 7/2, 3/4, 7/4.

[76] sst. 1879, 23/11; 1880, 11/4.

[77] sst. 1879, 25/12; 1880, 10/1, 28/1, 13/6, 31/12, m.fl.

[78] sst. 1881, 14/1, 1/3.

[79] Således de ledende mænd, f.eks. W. Fleron og A. Winther, m.fl.

brudt efter sit lange fængselsophold [80]. Den ydre årsag til bruddet med fritænkerbevægelsen var ringe: Socialisterne havde berammet et møde angående vinterens arbejdsløshed, men den pågældende aften havde fritænkerne lånt salen i Rømersgade til en diskussion om »Naturkræfterne i Strid med Theologien«; socialisterne ønskede at få salen til deres møde, men det nægtede fritænkerforeningens bestyrelse. Bjørnstrup skrev harmdirrende, at det var mærkeligt, at disse mænd i fritænkerforeningen ikke kunne se, at arbejdsløsheden var vigtigere end deres teologi; nok ville socialisterne støtte den frie tanke, men fritænkerforeningen måtte ind på et andet spor. Baggrunden for denne udladning var den irriterende opposition fra heroldisterne. Fra nu af gled avisen tilbage til sit tidligere stade: sporadisk kritik af kirken og især af præsterne, af og til dog med et stænk af angreb på selve kristendommen [81]. Kort efter overtog E. Wiinblad posten som redaktør, og avisens linie gik mere i retning af det socialpolitiske end det ideologiske; Hertz' indflydelse gled atter i baggrunden; han måtte nøjes med små journalistiske job og så forøvrigt være stråmand, når den egentlige leder af bladet skrev artikler, der ikke kunne stå for presseloven; og Hertz tog adskillige gange stødet af over for domstolen, sad såvel bøder som hæftestraf af. For at klare de lange ophold på smalkost i cellen havde han pølser indsyet i foret på sin jakke og en flad flaske akvavit gemt på sig. Han modtog som løn for dette arbejde 10 kr. om ugen, og 15 kr., når han sad i fængsel [82].

1883 holdt Højre det såkaldte »Hillerødmøde«. Under mødet opstod tumulter, og Hertz hørte en af deltagerne, en højremand, true en arbejder. Dette meldte han til politiet; senere kom der endnu et vidne, som påstod og aflagde ed på, at manden også havde løftet sin stok mod arbejderen. Det sidste viste sig at være usandt, men det nu arresterede vidne påstod, at Hertz havde overtalt ham til mened. Hertz blev arresteret og totalt isoleret fra omverdenen. Han måtte igennem mange forhør og lange ophold i skabene, de små bokse, hvor fangerne ventede på at

[80] sst. 1881, 16/2, 2/6, 4/6.

[81] Social-Demokraten, 1881, 26/1, 5/2, 6/5.

[82] S. E. Jensen og F. Borgbjerg: Socialdemokratiets Aarhundrede, 1904, 336. – Sv. Thorsen: Den danske Dagspresse I, 1947, 55. – Social-Demokraten, 1884, 15/1; 1925, 26/7.

komme til afhøring[83]. Det blev ikke bevist, at Hertz havde været vidende om meneden, men hele sagen nedbrød ham fysisk og psykisk. I cellen havde han kun bibelen at læse i; under læsningen blev han opmærksom på to skriftsteder: Romerbrevet 8,31-39 og 11,33-36; han kunne ikke komme bort fra disse ord; de kom til at bevirke en ændring i hans tilværelse, og i det næste par år førte det religiøse ham helt bort fra politik tilbage til en livsforståelse i pagt med den holdning, han havde haft i sin ungdom[84]. 1886 flygtede Hertz til Sverige, fordi nye domme truede ham. Da han atter vendte hjem, var omvendelsen en kendsgerning[85].

Hertz kom nu ind i en helt anden kreds, der samledes om grosserer og fabrikant A. C. Nissen, som 1886 havde meldt sig til tjeneste hos Indre Mission, efter at han var blevet uenig med Luthersk Missionsforening, der mente, at han gik for vidt med sit helliggørelsesarbejde[86]. A. C. Nissen var meget velhavende og kunne derfor begynde at udgive det religiøse ugeblad, Evangelisk Familie-Ven, for egen regning. Hvordan Hertz kom i forbindelse med Nissen, vides ikke, men han fik tildelt posten som redaktør for det nye blad[87]. Vilhelm Beck anbefalede bladet, og indremissionærerne havde lov at kolportere det[88]. Nissens hensigt var vel at skabe et organ med religiøs tendens blandt de bredere lag i bybefolkningen; desuden ville han lønne nogle indremissionærer af det eventuelle overskud[89]. I bladets første nummer skriver Hertz, at han egentlig aldrig har ophørt med at længes efter en Gud, og at han nu to år efter omvendelsesoplevelsen i fængselet har sagt verden farvel og indset, at Guds frelsesplan ikke alene kan skabe os forbedringer i dette liv, men også for

[83] S. E. Jensen og F. Borgbjerg, a. s. 336. – Aarhus Amtstidende, 1884, 19/1. Social-Demokraten, 1884, 6/1, 20/2, 22/2, 23/4, 24/4; 1883, 1/9, 30/12.

[84] Ifølge Hertz' erindringer i Evangelisk Familie-Ven er omvendelsen foranlediget ved disse steder i Romerbrevet. Ifølge I. I. Ipsen (En Utopists Historie, 78) skulle skriftstederne derimod være fra nogle af de mest dunkle steder i Johannes Aabenbaring. Hertz' erindringer bør her foretrakkes.

[85] Aarhus Amtstidende, 1884, 5/2, 21/12. – Evangelisk Familie-Ven, 1887, nr. 1.

[86] Indre Missions Tidende, 1887, 3/4.

[87] P. Helweg-Larsen: H. O. Lange. En Mindebog, 1955, 178.

[88] Indre Missions Tidende, 1887, 3/4. V. Beck gav grønt lys for kolportering. Se videre Evangelisk Familie-Ven, 1887, nr. 1.

[89] sst. 1887, nr. 1.

det kommende[90]. Bladet indeholdt adskillige små skildringer fra hverdagslivet, fortalt med opbyggeligt sigte, og en del religiøse sange; Hertz var selv en flittig leverandør af de sidste[91]. I øvrigt er der ikke navn under de enkelte stykker, og det er umuligt med sikkerhed at afgøre, hvad Hertz selv har skrevet. Ofte forsøgte man at udvide abonnenttallet ved at avertere i Indre Missions Tidende, hvis holdere havde ret til gratis prøvenumre af bladet. Dog havde man efter første kvartal ikke nået mere end 1200 abonnenter, måske ikke så ringe, men dog på ingen måde nok til at bladet kunne give overskud; det kunne lige akkurat bære sig selv[92]. 1888 byggede Nissen for egen regning et missionshotel i Løngangsstræde i København, og her samledes en kreds af vakte, som ikke sluttede op om Københavns Indre Mission, men knyttede til ved »Landmissionen«[93]. Adskillige gange anvendte Vilh. Beck for øvrigt denne gruppe til pression over for Københavns Indre Mission og fremhævede, at den ikke var den eneste mission, der kunne trives i byen[94].

På missionshotellet anvendtes den engelske form for eftermøder, hvor man efter det almindelige vækkelsesmøde tog de enkelte afsides til personlig samtale. Mange fandt vej hertil, for her var et fællesskab, som ikke kendtes ved bymissionens store offentlige møder[95]. Kbhvn.s Indre Mission blev i det store og hele ledet af byens præster, der var af højkirkelig observans, og de mange forskellige afdelinger i missionen blev ledet af det bedre stillede borgerskab, selvom staben af bymissionærer, der i reglen var rekrutteret fra arbejdernes eget lag, voksede støt i halvfemserne[96]. Den senere chef for Det kongelige Bibliotek, en af pionererne i kirkefondet, H. O. Lange, roste Nissens arbejde

[90] sst.

[91] sst. 1887, nr. 4 – 6 – 9 – 14 – 17 – 18; 1888, nr. 6 – 7 – 10 – 12 – 18 – 21 – 24 m.fl. Der er påske-, pinse- og julesalmer, hyldestdigte til enkeltpersoner, vækkelses-sange etc.

[92] Indre Missions Tidende, 1888, 19/2. – Evangelisk Familie-Ven, 1887, nr. 15.

[93] Indre Missions Tidende, 1888, 26/2; 1896, 19/4. Evangelisk Familie-Vens kontor var i Løngangsstrædes Missionshotel. P. Helweg-Larsen: a.s. 180, 201. Indre Missions Tidende, 1894, 6/5.

[94] sst. 1894, 12/8, 20/8.

[95] A. Fibiger: J. Friis Hansen, 1920, 57 f. – P. Helweg-Larsen: a.s. 180.

[96] Indre Missions Tidende, 1893, tillæg til nr. 33 og nr. 10. – Fra Bethesda: Københavns Indre Missions årsberetninger 1885–97, f.eks. 1892, nr. 10; 1893, nr. 10, 13; 1894, nr. 10.

og kom en kort tid med stor glæde til Nissens møder, men han faldt hurtigt fra, fordi han ikke kunne tage det snævre partivæsen og den sladder, der var i det lille samfund[97]. Vækkelsestemperaturen ved Nissens møder steg hurtigt over det normale og fremkaldte en feberhed syndfrihedslære, som ved århundredskiftet kom til at ride Indre Mission som en mare.

At Hertz også havde tanker af den art kan ses af et par digte, hvor han bevæger sig temmelig nær fuldkommenhedslæren, der i øvrigt ikke var fremmed for ham; han havde været inde på noget lignende i 1858–60. Et enkelt vers af et par digte viser dette:

»Frelst ved Jesu Hjerte, / Frelst fra Sorg jeg er, / Fri fra al Synd og Smerte; / Synden ej kommer der. / Fri fra hver Torn som saarer, / Saa bliver alt saa trygt. / Frelst ved min Jesu Hjerte, / Frelst fra al Sorg, jeg er, / Fri fra al Nød og Smerte; / Synden ej kommer der«[98]. Og et andet vers fra 1888:

»Nu Farvel i Verdens Plager; / Syndens haarde Trældomsstand, / Slave-Slid paa Satans Ager, / Hjertets vilde Feberbrand. / Gud Helligaand af Naade / Nu i min Sjæl vil raade. / For Jesu dyre Blod«[99]. Hertz bevæger sig i disse vers på den knivskarpe æg, hvor omvendelsens nu bliver det afgørende skillepunkt mellem livet før omvendelsen og efter, så at synden næsten bliver totalt overvundet, medens tilgivelsen overhovedet ikke nævnes. Forståeligt er dette, set ud fra Hertz' eget liv og hans omvendelses-historie, men han var ikke noget isoleret tilfælde, sådanne tanker groede hastigt op i Løngangsstræde.

Fra juni 1891 var Nissen ikke mere udgiver af Evangelisk Familie-Ven, og Hertz stod nu sikkert ene med det økonomiske. Bladet var vel blevet hans levevej; måske har Nissen forladt det, fordi dets abonnenttal ikke var steget, så det kunne præstere det overskud, han ønskede for at kunne udsende indremissionærer[100]. Der skete ingen synderlig ændring i det stof, der havde præget bladet hidtil. Alligevel gik det langsomt, men sikkert ned ad bakke, og Hertz foreslog da 1893 at anvende det som vækkelsestraktat; han tilbød ukomplette årgange fra 1887–89 for 4 kr.[101].

[97] P. Helweg-Larsen: a.s., 190, 201, brev af 12/5, 1889.

[98] Evangelisk Familie-Ven, 1887, nr. 14.

[99] sst. 1888, nr. 6.

[100] sst. 1891, nr. 14.

[101] Evangelisk-Familie-Ven, 1893, nr. 9.

Der anvendtes i disse år et stadigt stigende antal traktater til gademission, men da Løngangsstræde havde en ilde klang hos folk indenfor Københavns Indre Mission, fik han intet ud af sit forslag[102].

Ved nytår 1895 bad Hertz om mange flere abonnenter og opfordrede eventuelle holdere af bladet til at indskyde den nødvendige kapital, så bladet kunne fortsætte; han tilbød sikring i fast ejendom[103]. 1895 standser bladet, men netop i de sidste numre findes en artikelserie om helliggørelse, som viser, at Hertz stadig kredser om syndfrihedslæren. I en fingeret samtale mellem hr. Lovkjær og hr. Frigjort rulles læren op. Hr. Lovkjær fortæller om sin kamp for ad lovens vej at nå til frelsesvished; hr. Frigjort svarer, at man kan være troende, ja, nidkær for helliggørelse og kødets dødelse, uden at have livet. Kristi død er frelsesvejen, og derefter kan man handle ud fra nåden. Ud fra den er det ikke blot muligt at afstå fra synd, men også at afsky synd, så syndesmerten og frygten forsvinder. Når man er inde under nåden, begynder man et nyt liv i barnlig tillid til Gud; det er helligt, og det må bøje alt ind under sig; dette er helliggørelse. Vi er døbt til at afdø fra synden, og selve den fordærvede natur svækkes og dødes. Troen kan ikke bestå sammen med en eneste synd; derfor må den nedslagne tro altid genoprettes, så den kan skænke kraft til det gode. Den retfærdighed, man får ved Kristus, skænker en anden natur; om end man stadig kan synde, er man i troen retfærdig[104].

Der er altså tale om et både-og, men alligevel med en stærk drejning mod syndfrihed, selv om Hertz ikke er så afgjort som i 1859. Syndfrihedslæren udvikledes videre i denne kreds halvfemserne igennem[105]. Det blev meddelt Vilhelm Beck, men han nægtede simpelthen at tro det, og den klageadresse, pastor Th.

[102] Fra Bethesda, 1892, 6/3. Flere tusinde traktater blev uddelt. Indre Missions Tidende, 1893, 26/2. Traktater anvendtes især af bymissionen. Således både Københavns Indre Mission og landmissionens arbejde på Frederiksberg, sst. 1887, 3/4.

[103] Evangelisk Familie-Ven, 1894, nr. 24.

[104] Artiklerne om helliggørelse findes i Evangelisk Familie-Ven, 1895 nr. 13-18; nr. 18 er bladets sidste. Forbilledet til den formelle opbygning af artiklerne findes sikkert i Bunyans Pilgrimsvandring.

[105] P. G. Lindhardt og J. Swane: To Højkirke mænd, 1958, 442. – A. Fibiger: a. s. 57 f.

Løgstrup havde samlet underskrifter til, tilintetgjorde han[106]. 1899 var sagen dog en kendsgerning, som ikke kunne skjules eller benægtes, og Beck skred da til at advare mod bevægelsen, især var hans advarsler rettet mod pastor A. J. H. Mygind og en amerikaner, L. Von, der havde foranstaltet lattermøder, under hvilke latterens længde skulle angive, hvem der var stærkest berørt af Helligånden[107].

Hertz fik således også betydning for Indre Mission, om end i negativ retning; syndfrihedslæren, som han uden tvivl var med til at styrke fra dens begyndelse, blev en plage som var med til at bremse den enorme vækst, Indre Mission havde haft.

Hvorlænge Hertz holdt til i Løngangsstræde vides ikke; ej heller hvor længe han var med i Indre Mission; Hertz døde 1925, 92 år gammel. Social-Demokraten mindedes den gamle stridsbroder i en kort nekrolog, der mest lagde vægt på hans virke som redaktør af Social-Demokraten; desværre – for netop dette var det mindst betydningsfulde af hans virke for socialismen[108]. Langt større indflydelse fik han gennem sin interesse for religion, både i positiv og negativ retning. Den påvirkning, han havde modtaget fra Kierkegaard, og som i første omgang førte til en privat af »Statskirken« uafhængig menighedsdannelse, blev den ene komponent i socialistisk kirkepolitik helt ind i det 20. århundrede, idet det klart og tydeligt blev udtalt, at skulle religiøs gudsdyrkelse være sand, måtte den ikke støttes af staten. Bag denne tanke ligger tydeligvis Kierkegaards angreb, der netop via lægprædikanter som Hertz blev bragt ind i det socialistiske parti, og her fik en social drejning, så man i skarpe vendinger kritiserede en kirke, der modtog støtte fra staten, og et præsteskab, man anså for korrumperet af en pengegriskhed, som kom tydeligt frem ved betaling for kirkelige handlinger, hvor sportelsystemet betød, at den, der kunne yde mest, fik mest. Der var således ikke lige ret for alle i Guds hus. Det er mærkeligt, at samtidig med at partiet fastholdt, at religion var en privatsag, angreb det kirken for ikke at være en sand kirke.

I 15 år var Hertz virksom i det socialistiske parti og gjorde sig

[106] Dansk Kirketidende 1897, 9/5. Kirkebladet, 1897, 1/5. Indre Missions Tidende, 1897, 17/6. Aarhus Amtstidende, 1899, 19/6. Fra Bethesda, 1897, 25/4.

[107] Indre Missions Tidende, 1897, 4/4.

[108] Social-Demokraten, 1925, 26/7.

gældende, snart meget, snart mindre, alt eftersom hans urolige stjerne steg og faldt; religiøs var han alle dage, ikke mindst i de perioder, hvor han vendte sig skarpest mod religion[109].

Den anden komponent i socialistisk kirkepolitik, mere skjult, men ikke mindre virkelig, er: Kamp mod al religion overhovedet. Religionen bringer mennesker ind i en sløvhedstilstand og får dem til at glemme deres kamp for jordisk retfærdighed. Socialdemokratiet var her påvirket af fritænkerbevægelsens urolige hoveder, som stadig påstod, at religion var imod ethvert fremskridt, mod al udvikling og i uoverensstemmelse med darwinismen etc. Denne kritik kom, som sagt, sjældent til orde i socialdemokratisk presse. Den kom kun skarpt frem i 1880-81, just da Hertz havde nogen indflydelse på avisen. Også på denne front var Hertz således en af de forreste i kampen.

På den tredje front: socialdemokratiets angreb på kirkens sociale hjælpearbejde, var Hertz derimod aldrig virksom; måske fordi han selv levede i små kår, hans løn som håndværker eller som redaktør var ikke stor. På et møde i Roskilde 1884 udtalte han, at som forholdene da var, kunne private syge- og hjælpekasser endnu ikke undværes, men i princippet måtte et sådant arbejde drives for statens regning[110].

Hertz' indflydelse på socialdemokratiet strakte sig ud over den tid, han stod som aktivt medlem. Partiets ledere fra 1876 og indtil århundredskiftet: Knudsen, Holm, Hørdum og Andersen havde alle været Hertz' medarbejdere, mens han var formand for Broderbaandet, og de slagord, som dannedes i disse år, blev benyttet helt ind i det 20. århundrede.

Man kan sige, at Hertz indirekte også fik betydning for dansk kirkelivs struktur; for jo hårdere kursen blev lagt mod kirken, jo mere indflydelse det socialistiske parti vandt i rigsdag og

[109] Hidtil har M. A. Sommer været ene om den tvivlsomme ære at have ført Kierkegaards angreb ind i socialdemokratiet; men Sommer var kun med i partiet i 16 uger; hans indflydelse blev kun kortvarig, og han var for stedse lagt på is, selvom han forsøgte et come back til socialisternes talerstole.

Der er ingen tvivl om, at Fr. A. Hertz' indflydelse var langt større end Sommers. Hertz var med i det socialistiske arbejde fra begyndelsen i 1871 til partiet blev konsolideret og fik sin første mand ind i rigsdagen 1884.

Vedrørende Sommers forhold til socialismen og hans virke som mellemed mellem den og Kierkegaards angreb, se: P. G. Lindhardt: Den danske kirkes historie VII, 1958, 58; og E. Larsen: Mogens Abraham Sommer, 203, note 47.

[110] Social-Demokraten, 1884, 27/7.

kommunalbestyrelser, jo mere det i halvfemserne indtog land-distrikterne, desto stærkere rustede de kirkelige partier sig, og desto bedre blev de organiseret. Det blev ikke blot de kirkelige partiers indbyrdes kamp og konkurrence, der omkring århundredskiftet fik dem til at bakke ind i faste båse; også den socialdemokratiske kamp mod kirken medvirkede hertil.

Om Det kirkelige Raads tilblivelse

En undersøgelse af forhandlingerne i præstekonventerne 1881-83

Ved *Carl Trock*

Ved kgl. resolution af 8. oktober 1883 tog Jacob Scavenius, kultusminister siden 1880, skridt til nedsættelse af et kirkeligt råd, bestående af biskopperne og en teologisk og en juridisk professor. Det har en for lidt påagtet forhistorie[1], hvoraf første del skal berettes her.

Baggrunden er at søge i de skærpede modsætninger omkring 1880, som prægede både samfund og kirke. I politikken var alle forligsmuligheder mellem Højre og Venstre vel endnu ikke udtømte, men der blev stadig større vanskeligheder at overvinde. Kirkeligt set skærpedes modsætningerne mellem den store part af præsterne og vækkelserne. Indre Mission voksede sig stærkere og optrådte desto frimodigere overfor kirkeinstitutionen. Udefra set var grundtvigianismen fortsat en truende fare, skønt man her gennem 70'erne var blevet mere lavmælte og havde store indre vanskeligheder. Just for at overvinde dem forstærkede man fra sommeren 1880 sine krav om ændringer i folkekirken.

En række fremtrædende lægfolk var blevet myndige og nøjedes ikke længere med kritik af den etablerede kirke, men – understøttet af nogle yngre præster – tog de til orde for frikirke. De henviste til Grundtvigs ord og tidligere udtalelser fra fremtrædende grundtvigske præster, der nu blev stemplet som utroværdige, der kun legede med friheden, men i virkeligheden ikke ville forlade sikre økonomiske kår i »statskirken«. Striden i den grundtvigske lejr stod ikke længere om, hvad der i det mindste fra en side set kunne betragtes som noget udvortes, nemlig politikken, men om noget så centralt som kirkepolitikken. Under udfoldelse af megen politisk sans prøvede de mere moderate ordførere at blæse til samling og drage de oprørske kræfter med ind i et arbejde for frihed inden-

[1] Jfr. P. G. Lindhardt: Den danske Kirkes Historie VII, 264.

for folkekirken. Derfor kom mødet i Askov den 2.–4. august 1881 [2]. De bestræbelser lykkedes i nogen måde, selv om den grundtvigske højrefløj holdt sig borte fra Askov, og selv om mødet førte til 2 adresser til rigsdagen – at bestræbelserne så kun lykkedes for en ganske kort tid er en anden historie, som må ligge når vort emne er reaktionerne på Askovmødet.

For forståelsen heraf meddeles Askov-kravene, den store adresse krævede 1) præsteløftet erstattet af en forpligtelse til efter bedste overbevisning at prædike efter Bibelen og forvalte sakramenterne sømmeligt efter Herrens indstiftelse, 2) ret til præstevalg for sogne-menighederne, 3) ret til at indføre ny salme- og alterbog, hvor præst og menighed er enige om det, 4) tilladelse til børnealtergang og konfirmation uden hensyn til alder, udskrivning af skolen og bestemte søndage, 5) frihed for bisperne til under særegne forhold at ordinere lægmænd, 6) en særlig teologisk embedsprøve for mænd over 30 år, 7) tvungent borgerligt ægteskab og 8) en udvidet ret til brug af sognekirkerne for valgmenigheder og sognebåndsløsere. Den lille adresse omfattede alene punkterne 4, 5 og 7.

Det intense røre før og efter Askovmødet forhindrede den store part af præsterne i at gennemskue, at kravene var hule kompromiser; præsterne var alvorligt bekymrede, de kendte altfor godt grundtvigianernes politiske formåenhed. Adresserne blev derfor anledningen til, at mange præster fandt sammen om påny at rejse krav om kirkeforfatning. Og præstekonventerne blev et naturligt forum for drøftelserne; de havde i 70'erne været stedet, hvor man forhandlede om de mere beskedne ændringer, man her var optaget af, bl.a. en ny tekstrække [3].

[2] Om Askovmødet og dets forhistorie, se P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I, 81 ff. og Anders Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse I, 268 ff. Med megen respekt for begge skildringer er der nok stadig mere at sige om mødet, hvad jeg håber at kunne gøre i anden forbindelse.

[3] Til belysning af forhandlingerne findes et værdifuldt materiale i de ret udførlige referater i konventsprotokoller. Stoffet er næsten ikke udnyttet, skønt det både belyser en væsentlig side af forrige århundredes kirkehistorie og præsternes holdning i mange debatspørgsmål. Københavns Præstekonvent fik en ret mådelig skildring i 1943 (ved Niels Munk Plum), det sydvestjyske Konvents historie er skildret i Ribe Stifts Årbog 1952 (ved K. Høgsbro Østergaard), mens det sydvestsjællandiske Broderkonvent, hvorfra optegnelser allerede tryktes i 1890, var af helt anden karakter, et vennelag. På min tilskyndelse har Holger Bernt Hansen grundigt behandlet »Fynske Præstekonventer« (1965), forsåvidt angår tiden 1809–1848. – Trods ret store anstrengelser for at opspore konvents-

Askovadresserne syntes først drøftet i Smørum-Sokkelund herreders konvent. Provst V. C. Schousboe, Høje-Tåstrup, rejste sagen den 14. september 1881. De 15 tilstedeværende præster var alle imod, skønt i hvert fald 1 erklærede sig for at være grundtvigianer. Man var af den overbevisning, at kravene ville betyde folkekirken »fuldstændige Opløsning«, men trøstede sig med, at kirkestyrelsen ikke ville lovgive derom, før en kirkelig repræsentation var hørt. Mødet resulterede i at man henvendte sig til »Kjøbenhavns Convent (og maaske flere Conventer) for at bevirke en samlet Henvendelse til Kirkebestyrelsen«[4].

Roskilde Konvent blev dog det første af de 5 større, betydende konventer, som tog sagen op (11/10). Formanden, provst Jens Paludan-Müller, Snesere, lagde for: Kirkekommissionen 1868-70 skulle have indledt en ny udvikling, men var kommet til at betegne en afslutning. Alt var siden gået i stå og syntes at afvente, at der kom en repræsentativ forfatning. Men rigsdagen var utilbøjelig til at afgive magt til et kirkeråd, og kirkefolket så ikke uden grund med frygt på en sådan institution. Da livet i folkekirken også langt fra var afklaret til at udmunde i en fælles ordning, så ville det vare længe, inden der kom en forfatning.

Skønt afgjort modstander af næsten alle kravene fra Askov, så havde mødet overbevist Paludan-Müller om, at man ikke kunne blive ved det bestående. Askovmændene havde utvivlsomt ret overfor meget af det nedarvede. Men ubesindigt og utålmodigt ville de fjerne alt, hvad der endnu stod i vejen i folkekirken, og det ved en henvendelse til rigsdagen, ikke ved at kravene vandt frem ad den frie overbevisnings vej. Nogle af dem måtte dog vide, hvad det kunne føre til, »navnlig under den nærværende politiske Stilling, at Folkekirkens inderste Livsinteresser blive lagte i Hænderne på Medlemmerne af en bekjendelsesløs Forsamling med Opfordring til at tage sig af dem«. Noget sådant var uhørt. Vist lovgav rigsdagen om kirkens forhold, men det var hidtil sket efter at der »forud var vundet Enighed om det indenfor Kirkens eget Omraade«. Nu pånødte et lille mindretal alle andre en samfundsorden, som de frabad sig.

protokoller savner jeg viden om et betydeligt antal; nogle findes nok i landsarkiverne blandt usorterede præstearkiver, andre må findes i præstegårde, i så fald er jeg meget interesseret i meddelelse derom.

[4] Konventsprotokol, Landsarkivet, København.

Derefter tog Paludan-Müller de enkelte krav op til behandling, der kunne kun ventes noget godt af kravene om en ændret præsteuddannelse og om at ikke-teologer skulle kunne blive præster. Kravet om præstefrihed betragtede han som »ganske opløsende for vor Folkekirke baade som kirkepolitisk Institution og som Troes- og Bekjendelses-Samfund«. Forhandlingen burde ende med en fællesudtalelse [5].

Paludan-Müllers oplæg er medtaget så udførligt, idet det kan stå som repræsentativt for en mere mådeholden og velovervejede reaktion. Adresserne havde forsvarere under en ganske hed forhandling [6]; andre fandt at det måtte være nok med en offentliggørelse af forhandlingerne, således sognepræst Skat Rørdam, København, der ellers fordrede at man også vendte sig mod det stive kirkestyre og mod kultusministerens tilrettevisning af de præster, der havde underskrevet adresserne til rigsdagen, ikke brugt tjenestevejen. Her står »vore borgerlige rettigheder« på spil, sagde Rørdam [7]. Den overvejende stemning var for en resolution, og det gennemgående argument var, at der i Askov var rettet henvendelse til rigsdagen. Den vedtoges med »stor Majoritet (mod 6)«.

I udtalelsen hed det, at man ikke ville betvivle Askovfolkens oprigtige hensigt, men der var ikke almindelig samstemmen om de ønsker, de bifaldtes kun af en enkelt retning. Deres gennemførelse ville nødvendigvis betyde »en Omstyrtning af Landets bestaaende Kirkeforhold, saa at Grundlovens Bestemmelse om den evangelisk-lutherske Kirke som den danske Folkekirke, maatte ophæves; – Menighederne blive prisgivne en fuldstændig Vilkaarlighed, hvad

[5] Konventsprotokol II (1858–82), Roskilde Stiftsbibliotek. Jfr. det fyldestgørende referat i Dansk Kirketidende 1881, 804 ff., 825 ff., 1882, 11 ff., 36 ff.

[6] Stemningen for at gå angrebsvis frem var for overmægtig hos det store flertal, »det er ikke blot i Askov man bliver livlig, når man flokkes« (V. A. Esmann, Karise, i Dansk Kirketidende 1881, 677). H. E. Meyling, Roskilde, motiverede sin underskrift på den lille adresse, dels ud fra tilslutning til kravene, dels fordi hver enkelt deltager i Askov blev grebet af den inderlighed, som herskede overalt; her var ikke tale om at angribe folkekirken, men om at søge at bevare den og hindre udrædelse (Dansk Kirketidende 1882, 39 ff.). – Provst F. V. Andersen, Ringsted, brugte så kraftige udtryk, at han bad om, at de ikke blev refereret (anf. skr. 11 ff.): »Er det ikke Utroskab at gaa til en konfessionsløs Rigsdag og bede den løse Sym-bolforpligtelsen«, i det mindste er de mænd med »deres Utaalmodighed og Selv-raadighed dem ubevidst gaaet over til Utroskabs«.

[7] Ejendommeligt nok er denne sidste udtalelse udeladt i referatet i Dansk Kirketidende, skønt Rørdam offentligt havde sagt det samme i sit modskrift mod Askovadresserne, »De kirkelige Frihedskrav« (5 f.).

Lære, Liturgi og Sakramentforvaltning angaar; – samt al virkelig Administration umuliggjort».

Den 17. oktober kom sagen for i Kiøbenhavns geistlige Convent, hvor stiftsprovst C. Rothe lagde for. Han havde været med i Roskilde og havde affattet forslaget til resolutionen, som dog var mildnet inden vedtagelsen. Askovkravene viste, sagde han her, at man ville en frikirke med ren indenpentisme. Ønskerne var så indgribende, at man ikke kunne tie, det drejede sig om folkekirkens eksistens. 24 ønskede en udtalelse, kun 8 var imod, blandt dem sognepræst Krag, Skt. Jakobs kirke, der beroligede: Man kunne være vis på, at adressen ikke blev lov, ved en udtalelse kunne man derimod skyde besindige grundtvigianere fra sig. Resultatet blev en udsættelse, idet kun 14 kunne tilslutte sig Roskilde-resolutionen. Ved et påfølgende møde (14/11) kom man ikke længere, først ved det næste igen (12/12) faldt afgørelsen: 9 stemte for en udtalelse, 10 var imod og 9 undlod at stemme. Det resultat, fandt Rothe, ville stå som et mindre heldigt monument i konventets historie. Hvis tavsheden siden blev taget til indtægt for adresserne, så måtte han sige, at ingen i konventet havde udtalt sig for dem [8].

Endnu en gang vendte konventet tilbage til spørgsmålet (6/2 82). Overfor Rørdams kritik af det konservative, ubevægelige kirkestyre som havde medansvar for adressernes fremkomst måtte Rothe forsvare Sjællands biskopper. Det var ministeren der styrede, bisperne var blot rådgivere indtil man fik en kirkeforfatning. I øjeblikket var det ikke tilrådeligt at arbejde i den retning, men det ville være en vinding at få et kirkeråd til at udtale sig om indre kirkelige anliggender.

På Fyn blev Askovadresserne drøftet ved 2 møder (3/11 81 og 11/5 82) efter indledning både af en modstander og en tilhænger. Stemningen var overvejende imod, nogen resolution blev der dog ikke vedtaget [9].

[8] Konventsprotokol IV (1880–94), Rigsarkivet.

[9] Sognepræst C. J. H. Fog, Bogense foreslog på det 1. møde: »Da Rigsdagen er bekjendelsesløs, da Grundlovens Løfteparagraf ikke er opfyldt, saa misbilliger Konventet alle Henvendelser om kirkelige Sager til Rigsdagen«. Ialt 10 udtalte sig mod adresserne og det forkastelige i henvendelsen til rigsdagen, men her havde de fremtrædende forsvarere som valgmenighedspræsterne Vilh. Birkedal, Ryslinge, og Niels Lindberg, Kerteminde. Sognepræst Andreas Leth, Middelfart, en af hovedmændene bag Askovmødet, tilføjede, at han ikke ventede, at alle forslagene

I det fjerde af de store konventer viste stemningen sig klart imod, Roskilde-erklæringen tiltalte dog ikke de 23–25 der var med i Ålborg, (møde 7/11), men formanden skulle give dagspressen referat af forhandlingerne, så menighederne kunne erfare, hvad deres præster havde drøftet: Billigede man »ingenlunde« de 3 punkter i den lille adresse, så var kravene delvist berettigede, særligt det om konfirmationen; de andre, om præstefrihed, frihed i valg af alterbog og præstevalg ville antagelig føre til folkekirkenes opløsning [10].

I Konventet for det sydøstlige Jylland – det sidste af de store – mødtes 50 præster (9/11). Efter en livlig diskussion tiltrådte de 33, som det unøjagtigt hed sig, »Udtalelserne fra Roeskilde og Kjøbenhavns Convent« [11].

Forhandlingerne i efteråret 1881 – sådan som det kendes også fra en række mindre egns- eller provstikonventer [12] – viser en udtalt ængstelse hos mange præster; de fleste erindrede valgmenighedslovens tilblivelse i 1868 og frygtede noget tilsvarende kunne ske igen med krav, der ikke var dem mindre imod, hvis forhandlingspolitikken blev genoptaget. Derfor – og ud fra deres kirkesyn – var det forkastelige ikke alene de stillede krav, men også at der var rettet henvendelse til rigsdagen. Følgelig gjaldt det for præ-

blev gennemførte, særligt ventede han resultater vedrørende ægteskabet og konfirmation. – Forhandlings-Protocol for det fynske Præstekonvent, begyndt 1849, beror hos konventet.

[10] Forhandlingsprotokol for Aalborg-Propsties og Kjær-Herreds Præstekonvent I, Landsarkivet, Viborg.

[11] Konventsprotokoller er forgæves eftersøgt. Forhandlingen ved efterårs-mødet i Horsens kendes fra dagbladsreferater, jfr. Dansk Kirketidende 1881, 745 f.

[12] Konventet for Vejle amts søndre provsti afsluttede 3 timers livlig forhandling uden nogen vedtagelse, her var også flere fremtrædende grundtvigske med (møde 10/11, jfr. Dansk Kirketidende 1881, 746). Bjevskov Herreds Konvent havde allerede forud for Askovmødet drøftet de der rejste spørgsmål (31/5 præstefrihed, 12/7 konfirmationen) og drøftede 18/4 82 Askovmødet uden at meget refereres (protokol beror hos konventet), sådan også i Baarse Herreds Convent; om borgerligt ægteskab bemærkedes dog, at der var overvejende stemning for at betragte det som et nødvendigt onde, som folkekirken i sin magtesløshed måtte affinde sig med (møder 14/9 81, 2/6 og 24/10 82, protokol hos konventet). 14/7 82 samledes Nørre-Musse Herreds Geistligheds Convent, meningerne var delte, heder det, mere oplysende tilføjes det, at kun 3 af 11 præster var for tvungent bgl. ægteskab (Protokol i Landsarkivet, København); denne sag mødte langt større forståelse i Vends Herreds Provsti Convent (27/10 81; protokol hos konventet); stillingen meddeles ikke efter drøftelser i Langelands konvent 7/10 81 (protokol hos konventet).

sternes mere tavse flertal at få frem, at det ikke var mere end en enkelt retning, der havde udtalt sine ønsker i Askov.

Heroverfor kan indvendes, at reaktionen dog var ret behersket, da det kun var et beskedent antal præster, som mødte frem i konventerne og gik imod Askov-kravene. I så fald ser man nok tingene udfra viden om senere tiders mere frimodige optræden og glemmer, at her drejede det sig om kirkens mest besindige embedsmænd, som trådte frem uden tilskyndelse af deres foresatte, bisperne. Selv i Askov havde der ikke været mere end henved 120 præster med; heraf afholdt $\frac{1}{3}$ sig fra at underskrive, mens de øvrige fordelte sig nogenlunde ligeligt på de 2 adresser.

I den første tid efter Askov gjaldt det protesten, og forhandlingerne drejede sig mindre om, hvad man i stedet selv ville og fandt det betimeligt at arbejde for, både i de enkelte spørgsmål og med hensyn til folkekirkens ordening i det hele taget. Men de overvejelser var også med, således forelagde sognepræst P. Scharling, Randers, et resolutionsforslag i Konventet for Randers og Omegn, som vedtoges. Heri stod tillige: Hvis der skal reformeres, så er den rette vej forhandlinger ved »Kirkens egen indre Styrelse, som for Tiden har sit Organ i vore Biskopper og Landemoder, hvorved der alene kan opnaaes Sikkerhed for, at de kunne udføres i den evangelisk-lutherske Kirkes Aand og paa dens Grund«[13].

Det var Ålborg-konventet, som bragte denne vinters forhandlinger ud over protesternes stade. Ved et nyt møde (22/2 82) opfordrede provst J. P. Bekker, Sulsted, til, at konventet virkede for at få opfyldt grundlovens løfteparagraf om en kirkeforfatning. Det førte til, at der blev nedsat et udvalg til at arbejde med sagen og i juni måned forelå en betænkning[14].

Betænkningen mundede ud i et ønske om en kirkeforfatning (31ff.), men det blev fremsat uden hård polemik mod de grundt-

[13] På mødet 29/11 81 stemte flertallet af de 21 deltagere for Scharlings forslag. Et mindretal vedtog en anden udtalelse, som også misbilligede Askovkravene, der formentlig ville medføre folkekirkens opløsning. Men det hed her videre, at der dog måtte ændringer til »efter nærmere Drøftelse og Forhandling ved Landemoder, Præstekonventer og Menighedsmøder, navnlig med Hensyn til Konfirmation, Ægteskabs Indgaaelse og en udvidet Ret for Biskopperne til at meddele Ordination« (Randers Amtsavis 30/11, jfr. Dansk Kirketidende 1881, 829 f.).

[14] Betænkning om Kirkeforfatningssagen, udarbejdet af det af Aalborg Præstekonvent nedsatte Udvalg (Ålborg 1882). Medlemmerne var konventets formand, stiftsprovst Chr. S. Gad, provst Bekker, sognepræst J. J. Bjerre, Vester Hassing, og pastor S. M. Repsdorph, Ålborg.

vigske[15], og hvad udformningen angik, var man ret så føjelig: Skulle der være »Frygt for Gejstlighedens Overgreb, saa har man da i al Fald den Udvej, at man . . . kan gjøre Lægelementet til det Overvejende«, uanset at det ellers er imod, hvad der er gjort gældende i den lutherske kirke og hvad der er gennemført i næsten alle nyere kirkeforfatninger(41). Hvis det ellers førte til en overenskomst, så kunne mange også gå med til den indrømmelse, »at Synoden blot bliver raadgivende i alt, saa at den kirkelige Lovgivning i et og alt ubeskaaren fremdeles fuldt ud bliver hos Kongen og Rigsdagen«. Dette sidste var dog ikke blot en indrømmelse til andre, men rigtigt i sig selv. Forblev magten hos den verdslige repræsentation, selv om uvedkommende motiver undertiden kunne gøre sig gældende her, så undgik man kompetencestridigheder mellem de 2 repræsentationer, og vandt at kirken i dens forskellige afskygninger blev hørt og alle sager blev underkastet en grundig behandling, hvorunder alle parter, regering, rigsdag og befolkning, kunne danne sig en alsidig begrundet mening (42f.).

Det var hævdet, at tidspunktet med al sin uro, gæring og strid, var ubelejligt, men netop under sådanne forhold måtte der arbejdes for et organ, hvor et samarbejde blev muligt. Udvalget var af den overbevisning, at forfatningssagen før eller senere måtte tages op, hvis man ville gennemføre de reformer, der var ønsket – vel at mærke på en måde, så de blev til kirkens sande vel. Betænkningen sluttede: Vil man her vente, indtil alle parter har fået sikkerhed imod ethvert misbrug, eller indtil der er kommet større klarhed i sindene, da kan man måske komme til at vente, indtil det er for sent.

Den grundtvigske pastor Repsdorph (underskriver af den lille

[15] Det nævntes, at folk som Vilh. Birkedal, valgmenighedspræst V. J. Hoff, Ubberup og forstander Ludvig Schrøder, Askov, ville fastholde folkekirken som luthersk i henhold til grundlovens ord, en fælleskirkelig repræsentation var da ikke udelukket. Mange andre grundtvigianere ville med dem ikke kalde folkekirken en borgerlig indretning, men bevare den; ved udformningen af en forfatning måtte der vises frisind mod de forskellige retninger, ikke gås frem efter strengt konfessionelle principper (32 f.). Den harme, der var vist Askovfolkene, skyldes ikke alene de overdrevne krav, men at de hidtil ukendte forlangender var stilet til rigsdagen. Flere af de folk havde siden tilføjet, at de ikke ville overrumple den øvrige del af menigheden og ikke ventede forslagene gennemførte i en fart, men ville have sat sagen i kraftig bevægelse. Men for mange andre havde det først set ud som en overrumpling, hvad der til dels undskyldte de hårde ord, som var faldet (43 f.).

adresse) delte ikke ønsket om en kirkeforfatning; han begrundede det siden med, at med den uro der var, ville følgen blive den masseudtrædelse af folkekirken, som man i Askov havde søgt at undgå. Men han var enig med udvalget om at ønske sagen drøftet i konventet, det kunne måske føre til, at nogle af ønskerne fra Askov blev gennemførte[16].

Den 6. juli 1882 samledes ialt 52 præster fra Vendsyssel og Ålborg amt, og under den lange drøftelse kom næsten alle tænkelige synspunkter frem. Det vedtoges at rette henvendelse til 19 andre konventer og opfordre dem til at henvende sig til landemodet i deres stift, for at sagen ad den vej kunne indbringes for regeringen med anmodning om at fremme dens gennemførelse[17].

Som motivering nævntes, at kirkens indre og ydre forhold ikke fortsat burde forvaltes, uden at menighedens røst kunne høres på en mere fyldestgørende måde. Forholdene havde udviklet sig sådan, at der sammen med en besindig gennemførelse af berettigede krav trængtes til en ordning af kirkeforfatningssagen. Man afholdt sig fra nærmere at angive, hvordan ordningen skulle være, idet man ikke var enige om, hvilken kompetence en kirkerepræsentation skulle have, og hvordan den skulle sammensættes. Der var dog enighed om, at der burde tages skridt til opgavens løsning, idet man sådan tilsigtede at rejse en bevægelse derfor. Ialt 33 præster stod bag henvendelsen, 10 andre kunne ikke være med, men ønskede dog sagen forhandlet rundt om i konventerne (blandt dem Repsdorph), mens 9 ikke underskrev nogen af henvendelserne.

Ud fra viden om sagens fortsatte gang og hele afslutningen med Det kirkelige Raads oprettelse kan man fristes til at spørge, om der fra starten lå en fattet plan bag, som så snildt gennemførtes efterhånden. Den der bagefter udvælger det, der understøtter noget

[16] Anf. skr. 2, jfr. mødereferat fra 6/7.

[17] Oprindelig – og længe efter – ses det kun at have været tanken at rette henvendelse til landemoderne, jfr. Dansk Kirketidende 1882, 529; 1883, 177. – Foruden til de 4 andre store konventer sendtes henvendelsen til følgende konventer: Hjørring, Thy, Mors, Syd-Salling, Viborg og Omegn, Randers, Århus, Kolding og Omegn, Sydvestlige Jylland, Langeland, Vest Lolland, Nykøbing Falster, Vestsjælland og – efter anmodning – det sydøstlige Sjælland. Kun for den mindste dels vedkommende foreligger konventsprotokoller, men hvad de 5 store konventer angår, da mangler kun protokollerne fra det for det sydøstlige Jylland helt. Og herfra, som i nogle andre tilfælde, refererer Dansk Kirketidende udførligt vedrørende 1882, men for det følgende års vedkommende desværre med en afgørende udeladelse.

sådant, forenkler nok. Men der savnes privat korrespondance til nærmere at bestemme meningen bag det, der blev sagt i konventerne, og udtalelserne dér er refereret mere eller mindre fyldestgørende. I henvendelsen fra Ålborg-konventet hedder det, at man tog fat »eftersom der ikke ses andet Steds fra at virkes for denne Sag«. Man måtte prøve; betegnende sagde provst Bekker: Sagen vil næppe kunne gennemføres med det første, men den stille magt må vækkes. – Og videre kom man, fordi Askovmødet just havde givet en slående anskuelsesundervisning i, hvor risikable forhold man levede under. På den baggrund kunne man andre steder som i Ålborg betvinge vidt forskellige synspunkter om, hvordan kirkeforfatningen burde være. Skulle der nås noget – og det følte nødvendigt – så måtte man lempe sig.

Det løse startprojekt, den megen imødekommenhed – der var jo frierier til besindige folk både i Indre Mission og blandt grundtvigianerne, der fik stillet nogle reformer i udsigt – voldte vel vanskeligheder fra flere sider, men det blev dog sagens redning.

Af de store konventer tog det i Roskilde først sagen op (19/10 82). Selvfølgelig var der højst forskellige meninger blandt de ca. 50 mødte, for målet måtte drøftes. Formanden, provst Paludan-Müller kunne godtage et bisperåd, udvidede landemoder kunne så siden blive bindeled til menighedslivet; men menighedsråd fandt han var en umulighed. Og kom disse 2 instanser ved lov, så var kirken sikret mod magtmisbrug, mens det ville være håbløst at drømme om mere. Grundtvigianerne professor Fredrik Nielsen og Skat Rørdam var ikke afvisende, for det gik mod frikirke; derfor måtte man arbejde for det, der kunne fremme hensynet til helheden, ellers splittedes kirken i en mængde småkredse. Heroverfor stillede sognepræst H. C. D. Müller, Ledøje, idealerne op: Der må på alle punkter og af al kraft arbejdes for en forfatning. Også professor Peder Madsen advarede mod at give køb og gå fra de fastslåede grundsætninger som fremgik af sagen selv (d.v.s. ligelig repræsentation i synoden af gejstlige og lægfolk, og vetoret i indre kirkelige spørgsmål). Resultatet blev, at det med alle stemmer mod 4 blev vedtaget at svare Ålborg-konventet imødekommende. Uenighederne klarede man sig fri af ved at bemyndige formanden til at forhandle med formændene for de 4 andre store konventer [18].

[18] Sådan havde man klaret sig under forhandlingerne om en ny tekstrække. – Konventets II protokol (1882–94), er bortkommet, men Dansk Kirketidende refererer udførligt, 1883, 49 ff., 85 ff.

Fyens Stiftskonvent (9/11) undgik på lignende vis, at sagen standsedes af modstridende ønsker eller forskellige vurderinger af mulighederne for at få noget gennemført. Det sidste fandt indlederen, stiftsprovst A. Damgaard »aldeles haabløst«. Ængstelsen for at komme i folkets vold var også her kendelig. Men stemningen var for at noget skete, og med alle stemmer mod 2 vedtoges det at fremme sagen[19].

I København var synspunkterne ligeså divergerende (13/11). Folk som stiftsprovst Rothe, pastor J. P. Paulli, Domkirken, og provst V. C. Schousboe fandt, at den konservative del af kirken måtte vise, at der var liv i den. At målet var en synode, burde præciseres overfor landemoderne; de erkendte, at det fik man ikke, der var vel heller ikke folkene til det, et kirkeråd/bisperåd eller en permanent kirkekommission var antageligt. Peder Madsen derimod mente, at det måtte være tiden at få en synode, om den da nogensinde skulle komme, det var ikke nok med et bisperåd. Der kunne vel findes duelige folk til en synode, men menighedsråd var en umulighed, det krævede langt flere oplyste mænd. Skat Rørdam måtte fastholde, at det ikke var rigsdagen der havde hovedskylden for, at der intet var sket, det var biskopperne og landemoderne som havde ladet tingene stå uændret i den sidste menneskealder. Man kunne se tiden an i tillid til, at landstinget nok ville standse nedbrydende love. Men Peder Madsen vidste, at landstinget ikke havde mere kirkelig sans end folketinget, det var kun konservativt. Også her blev resultatet, at formanden skulle optage kontakt med Ålborg-konventet[20].

På samme vis syntes forhandlingerne afsluttet i Konventet for det sydøstlige Jylland[21]. De videre muligheder bedømtes med

[19] Deltagertallet er ikke oplyst. Mod talte sognepræst C. N. Lorenzen, Ryslinge og sognepræst Holger Fr. Rørdam, Brændekilde. Denne sidste var betænkelig, ønskede vistnok en god forfatning, men den man kunne få ville øge forvirringen og virke som sprængstof.

[20] Deltagertallet er ikke oplyst. – Konventet var »ubetinget« for sagens fremme ad den påviste vej, vidste stiftsprovst Gad, Ålborg (Dansk Kirketidende 1883, 180).

[21] Dansk Kirketidende bringer et omhyggeligt referat, udarbejdet af formanden (1883, 25 ff.); mødet sluttede med at han udtalte, at sagen skulle forhandles på et nyt møde i løbet af foråret, et sådant refereres ikke (jfr. 475 og 873), men det er en kendsgerning, at formanden (Clausen fungerede ved møder i Horsens, ellers Mørk Hansen) deltog i de påfølgende forhandlinger med de 4 andre formænd og siden underskrev den henvendelse, som deres arbejde resulterede i (anf. skr. 858).

optimisme (formanden, dr. Johs. Clausen, Horsens) som med pessimisme (sognepræst M. Mørk Hansen, Vonsild). Sognepræst Carl Fog var godt tilfreds med den bestående forfatning og frygtede uhyggeligt valgvesen ført ind i kirken. Da kan selv »erklærede Venstremænd, som [er] opslugte af det politiske og ingen Sans have for Kirkens Anliggender, komme ind i Kirkeraadet«. Sådanne erfaringer i andre lande havde fået provst Høegh-Guldberg, Vær, til at tvivle om, hvorvidt en synodal ordning var forenelig med luthersk opfattelse. Men det var at se for mørkt på tingene, fandt flere (dr. Clausen, Mørk Hansen, provst J. C. C. Skou, Skanderborg m.fl.). Det var dog mere pligtfølelse, der fik mange præster til at følge den sags udvikling, end begejstring eller håb om snarlig løsning, mente provst C. B. Brammer, Stouby. Det var trøstesløst, at der ikke var fremkommet et eneste forslag, der kunne garantere kirken en relativ uafhængighed af den bekendelsesløse rigsdag og en konservativ reformering.

Forhandlingerne i de mindre konventer nuancerer billedet noget mere, og det dækkende nok, trods de mange steder, hvorfra der mangler oplysninger.

I Thisted, på Mors (i det gamle konvent) og i Randers gik man »ubetinget« ind for at fremme sagen gennem landemoderne[22]. På Langeland blev tilslutningen enstemmig, skønt i hvert fald en af underskriverne på den lille Askov-adresse var med[23], sådan også i Bårse herred[24]. De 8 præster i Bjerger herreds konvent var også positive, men overvejende. Provst E. Høyer Møller, Kølstrup, var da for, men det var noget der først kunne få betydning, når hele folket, menigheden vågnede til bevidsthed og klarhed over kirkens forhold; blev sagen rejst nu af præsterne ville folket blive mistænksomt, det måtte først selv indse, hvor værgeløs kirken var.

[22] Ifølge oplysninger af Ålborg-konventets formand, stiftsprovst Gad, som i et resumé over sagens gang nok vurderede for positivt (Dansk Kirketidende 1883, 177 ff.), han nævnte at man i København også ubetinget havde været for, jfr. iøvrigt her note 26. Vedr. Thisted se Nationaltidende 27/1 83: 9 af 10 præster stemte for.

[23] Nemlig sognepræst Chr. L. Nielsen, Rudkøbing, men rigtignok under forudsætning af, at der kun blev tale om et rådgivende organ, hvori lægfolket fik langt det overvejende flertal, konventsprotokollen om mødet 18/10 82.

[24] Enstemmig tilslutning til de 5 konventers henvendelse, fraværende var den fremtrædende missionsmand, sognepræst Fr. Zeuthen, Everdrup, konventsprotokollen om møde 26/6 83. – Protokollen fra Bjeverskov herred giver ikke reelle oplysninger om stillingen ved mødet dér 5/9 82.

Og formanden for Fyens Stiftskonvent, sognepræst G. Strøm, Marslev, havde tænkt sig ved næste møder dér at foreslå, at samtlige landets konventer i en fællesudtalelse skulle gå ind for, at der blev nedsat en kirkekommission til at behandle forfatningsspørgsmålet[25].

I Nykøbing Falster blev der kun et knebent flertal for sagen[26], og i det sydvestjyske konvent afvistes den, da der var lige mange for og imod[27]. I Kolding var der et flertal imod, og i Vejerslev gik alle 8 præster imod[28]. Præsterne i Vends herred gik alle imod, skønt flertallet ønskede en forfatning, men tidspunktet var ubetimeligt[29].

Selv vurderede stiftsprovst Gad, Ålborg-konventets formand, udfaldet sådan: Der var hos den overvejende del af præstestanden tilbøjelighed for at få en kirkeforfatning; »og Præsterne maa antages at ønske den ogsaa paa de Menigheders Vegne, som ere dem betroede«, sluttede han forhåbningsfuldt videre. Sagens videre gang lå nu i hænderne på de 5 konventsformænd, alle hældende i samme retning, nemlig foruden stiftsprovst Gad[30], stiftsprovst Rothe, København, provst Paludan-Müller, Roskilde konvent, sognepræst Strøm, Fyn og dr. Johs. Clausen, det sydøstjyske konvent. Deres indbyrdes forhandlinger foregik med åbent blik for

[25] Konventsprotokollen om møde 27/9 82 (Landsarkivet, Odense). Han fremsatte forslaget 22/5 83, efter at stiftskonventet havde afsluttet behandlingen af den verserende sag (Dansk Kirketidende 1883, 623).

[26] I Dansk Kirketidende rubricerede stiftsprovst Gad konventet blandt de, der i det hele var velvillige for sagen, dog med enkelte i modsat retning (1883, 180), men Lolland-Falsters landemodeberetning oplyser: Konventet havde ønsket sagen fremført med 9 stemmer mod 8 (1883, 40).

[27] Konventsprotokollen om møde 5/10 82, 17 stemte for, 17 imod. Dette konvent var oprettet samme forår, vel for at understøtte kirkeforfatningsbestræbelserne, men fik ikke initiativtageren, provst J. C. R. Valeur, Guldager, som formand, derimod grundtvigianeren sognepræst P. N. Petersen, Alslev, jfr. K. Høgsbro Østergaard i Ribe Stifts årbog 1952, 85 ff.

[28] Dansk Kirketidende 1883, 180. Jfr. 227, hvor det refereres at grundtvigske folk havde sagt i Kolding: Vi befinder os meget vel under de nuværende forhold, hvor præster og menigheder i praksis har al ønskelig frihed, fordi de gamle love ikke overholdes strengt. På Mors må der her være tale om et rent grundtvigsk konvent, dannet i modsætning til det bestående.

[29] Protokollen om mødet 23/11 82; den stillingtagen betød ikke, at alle ændringer skulle udsættes, men det der navnlig nævntes som ønskelige ændringer var flere punkter i vielsesritualet.

[30] Ved et møde 23/10 82 valgtes stiftsprovst Gad til at repræsentere konventet under forhandlingerne.

mulighederne på et senere tidspunkt. I København (2/10 82) havde Rothe således udtalt som sin mening, at rigsdagen ville afvise sagen, men administrativt kunne ministeren gøre noget. Og i Fyens Stiftskonvent (9/11 82) vidste stiftsprovst Damgaard, at der var tænkt på at rette henvendelse til biskop Monrad og bede ham anvende sin indflydelse.

I formændenes overvejelser indgik planen om en fællesudtalelse fra præstekonventerne (Strøms idé) og et påtænkt bredt anlagt møde til støtte for reformer, som videre kredse måtte ønske. De kom dog til det resultat, at de måtte handle nu uden at afvente de initiativer og affattede en henvendelse til biskopperne og landemoderne[31].

Formændene for Ålborg og København handlede i henhold til givne bemyndigelse. Fra Sydøst-Jylland mangler der som nævnt oplysning om sagens afslutning (jfr. note 21). De 2 sidste formænd måtte forelægge resultatet i deres konventer. I Fyens Stiftskonvent (22/5 83) kunne formanden, pastor Strøm, godt forstå, hvis der var skuffelse over det noget lidt, der var kommet ud af de 5 formænds samvirken, og ønsker om et udformet forslag. Det var noget uopnåeligt, der måtte tages hensyn til, »hvor stærkt Anskuelserne i den Henseende staa imod hinanden«. På den anden side kunne han afvise ængstelse for, at man bandt sig til de beskedne krav, som Ålborg-konventet havde villet nøjes med (stiftsprovst Damgaards indvending). Der havde været enighed mellem de 5 om ikke at lægge det forslag til grund, de havde alene haft til hensigt at sætte landemoderne i bevægelse for sagen. Med 28 stemmer mod 8 fik formanden bemyndigelse til at underskrive henvendelsen[32].

Sagen kom for i Roskilde samme dag (22/5), henved 80 præster var mødt. Mødet fik yderligere spænding derved, at det var kommet til brud mellem valgmenigheden på Mors og det folkekirkelige styre; provst Cederfeld de Simonsen, Nykøbing Mors, redegjorde i et længere foredrag for sin optræden i den sag. Det kan kun have stimuleret ønskerne om at få en kirkeforfatning. Stiftsprovst Gad

[31] Gad i Dansk Kirketidende 1883, 181. Korrespondance mellem de 5 formænd er intetsteds bevaret sammen med konventsprotokollerne. Bevarede private arkiver giver heller ikke nogen hjælp; nærmest disse år kommer vi i Paludan-Müllers arkiv (Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling 3410 4°), her findes korrespondance fra konventsforhandlingerne om 70'ernes emner.

[32] Jfr. Dansk Kirketidende 1883, 580 ff.

var kommet fra Ålborg (ligesom Paludan-Müller havde været med deroppe), og stiftsprovst Rothe, formand i København, var med nu som før. Rothe forsvarede formændenes indstilling; det gode var, at den var holdt i almindelighed, ligesom landemoderne heller ikke skulle drøfte sagens enkeltheder, blot udtale trangen for regeringen, som da måtte afgøre det enkelte. »En Synodal-Forfatning tilraades næppe nu af mange; vi ere sikkerlig bedst tjente med en Udvidelse af Bispemagten«, føjede han til. Stiftsprovst Gad sekunderede: »Folketinget burde undgaas, men Ministeriet kunne ad administrativ Vej gjøre meget for os; Biskopperne kunde selv i Landemoderne gjøre meget, naar de fik Lov til at tilkalde dygtige Præster og Lægfolk«. Med »langt overvejende Majoritet« vedtoges, at de 5 formænd alene, uden flere underskrifter, skulle henvende sig »til Landemoderne« og den udarbejdede indstilling godkendes[33].

Henvendelsen var stilet »Til Biskopper og Landemoder«. Det var en begæring om, at de ville indgå til »Kirkeministeren« med en indtrængende anmodning om, at folkekirkens forfatning »i Overensstemmelse med Grundlovens § 75 bliver ordnet ved Lov«. Det løfte stod stadig uindfriet, imens havde udviklingen i samfund og kirke grebet så dybt ind i det folkekirkelige menighedsliv, at det stod i fare for en stille opløsning eller dog en ubestemmelig omdannelse. I deres embedsgerning savnede præsterne »stundom i høj Grad« støtte i en ordnet forfatning. Når borgerlige og religiøse frihedskrav trængte ind i menighederne var de henviste til deres eget skøn om, hvem de som præster havde fuld forpligtelse og ret overfor, og hvorledes de i tjenesten – til bedste for sammenholdet – skulle forene hensynet til gældende, men forældede lovbestemmelser og hensynet til de krav, som ændrede samfundsforhold stillede.

Det var omsorgen for »et ensartet Tros- og Menighedsliv« der lå bag henvendelsen. Præstegerningens stigende vanskeligheder var biskopperne og landemoderne til fulde bekendt med, derfor fortrøstede man sig til, at de på de kommende landemoder ville indgå til den øverste kirkestyrelse med indstilling om at ordningen af folkekirkens forfatning føres til en sådan afslutning, at »Ordets Tjeneste« bliver støttet derved.

[33] Dansk Kirketidende 1883, 537 ff. På mødet vedtoges det iøvrigt, at der for fremtiden kun skulle leveres referater til Dansk Kirketidende »i langt kortere Form«.

Henvendelsen sendtes også til kultusministeren – betitlet kirkeminister – i håb om at denne ville antage sig ordningen, »naar der sker Indstilling derom fra de kirkelige Myndigheder«[34].

Forhandlingerne 1881–83 gengav præstekonventerne nogen betydning – ikke overensstemmende med tidligere planer som et led i en kirkeforfatning – men som det forum, hvor præster udenfor de højt talende kirkelige retninger kunne drøfte forholdene og formulere deres ønsker. En følge var, at konventerne påny oplevede lidt af en opblomstring og nye blev dannet[35].

Resultatet af forhandlingerne blev selvfølgelig ikke en henvendelse til rigsdagen, men – efter nærmere overvejelser – til biskopperne og landemoderne, hvilket i nogen måde kunne kaldes ad tjenstlig vej. De folks hjemmewanthed i takt og tone ikke glemt er det nok rigtigt at se en reel glidning bag den formelle ændring m.h.t. adressater. Først tænkte man alene på landemoderne ud fra en følelse af, at her var mest at opnå; helt korrekt skulle henvendelsen være indsendt alene til biskopperne, men man kunne have begrundet formodning om, at her var forståelsen mindre.

Næsten spontant begyndte protesterne, bestemt af alvorlig frygt for hvad Askovmødet kunne føre til. Siden afløstes frygten af en følelse af, at der påny måtte gøres et forsøg på at få ordnet kirkens forhold, det var der baggrund for. Skulle ønskerne fremføres med nogen vægt, så vidste man, at det var nødvendigt at se bort fra ganske vidtgående forskelle i synet på, efter hvilke principper forfatningen skulle udformes. Det holdt hårdt alene at understrege det fælles ønske og at tie om andet, men det gik.

Når det lykkedes, så hang det sammen med, at det efterhånden blev klart, at såvel som Askov-kravene måtte kirkeforfatningsplaner visne som alt andet i rigsdagen, risikoen for hvad der kunne komme ud af det var blevet stærkt begrænset hos den del af disse gejstlige, som frygtede en bred folkekirke-repræsentation. Dette kunne vel have kølnet iveren hos en anden del, som trods alle betænkeligheder ikke kunne opgive det ideal – hvis ikke der havde

[34] Jfr. Dansk Kirketidende 1883, 537, referat i Ålborg-konventets protokol 7/5 83 samt landemodeakterne fra 1883.

[35] Til eks. note 27 og Dansk Kirketidende (1883, 350): 25/4 oprettedes et Konvent for Aarhus Stift, dels som et forum for aktuelle spørgsmål vedrørende kirke og menighed, dels som »et Organ, hvor igjennem Stiftets Præstekreds ved given Lejlighed kunne udtale sine Anskuelser om slige Spørgsmaal«.

været en stigende erkendelse af, at stilstand var noget uholdbart, det understregede den gærende uro rundt om. (Den uro var mindst mærkbar i København, hvor grundtvigianisme og Indre Mission endnu var fjerne ting, bl.a. derfor var der her bestandig mindre interesse om hele dette spørgsmål.) Derfor fortsattes arbejdet, og – trods de afgørende divergenser om den endelige ordening – så affandt denne del af præsterne sig med nødvendigheden, at det der kunne blive tale om var et råd af eller omkring biskopperne, nedsat administrativt af kultusministeren.

Undervejs kæmpede Skat Rørdam forgæves på sin dobbelte front, kritiserede Askov-kravene som biskopperne, der i deres ubevægelighed var medskyldige for hele røret. Kritikken blev som nævnt tilbagevist, biskopperne var jo uden indflydelse sagdes det, og som forhandlingerne skred frem, kunne flere udmale den rimelige frihed, der kunne ventes når biskopperne fik noget at sige [36].

[36] Foruden hvad der er refereret i det foregående, t. eks. H. E. Glahn, *Store Heddinge: Det rette middel mod al lovløsheden er ikke en kirkeforfatning, men at der i rent kirkelige sager gives frihed af biskopperne uden det verdslige ministerium spørges* (Roskilde 22/5 83, jfr. *Dansk Kirketidende* 1883, 555).

1970

En oversigt

Ved *Carl Trock*

1. *Folk og kirke.*

Det er en vurdering, når det først nævnes som noget bemærkelsesværdigt for 1970, at nogle af folkekirkenes klare fortalere kunne indlade sig på at spørge, om dens dage er ved at være talte (t.eks. domprovst Østergaard-Nielsen KD 24/3, domprovst Børge Roesen e. KD 17/6, biskop Hans Kvist Dagbladet 12/11). Mere visionært skildrede forfatteren Henrik Stangerup i sin film »Giv Gud en chance om søndagen«, hvordan den næstsidste folkekirkepræst forlader sin umulige gerning omkring århundredskiftet.

Det drejer sig dog ikke om år 2000, men om 1970. Her er det en så godt som ubestridt kendsgerning, at der er en stigende præstemangel. Det kan diskuteres om det skyldes lønforholdene alene, eller også hele den åndelige situation (jfr. siden p. 194 f.). Men en kandidatstipendiat, der var udset til at orientere om det teologiske studium, vendte tilbage fra gymnasierne efter at have mødt det gennemgående spørgsmål: Kan man med teol. embedseksamen blive andet end præst? (professor P. G. Lindhardt KD 10/9).

En anden kendsgerning er, at folkekirken stadig rummer det store flertal. Og afdelingsleder Per Salomonsens omstridte kirkegangsstatistik accepteret (jfr. 1970 137), så kunne biskop Kvist sige: »Når man sammenholder kirkegængernes antal med de mange, der følger en gudstjeneste i radio eller TV, kan jeg ikke se, at folkekirken i dag skulle være så svagt placeret, som nogle påstår« (MrBl

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: BeAW Berlingske Aftenavis Weekend; DKt Dansk Kirketidende; DMbl Dansk Missionsblad; Ft Folketings-tidende; Hskbl Højskolebladet; IMT Indre Missions Tidende; Jy-Po Jyllands-Posten; KC Kirkeligt Centrum; KD Kristeligt Dagblad; KiInf Kirkelig Information; KiVe Kirkens Verden; KP Kristeligt Pressebureau; MrBl Menighedsrådenes Blad; PrfBl Præsteforeningens Blad; RoSt Roskilde Stiftsblad; SJT Sjællands Tidende; AAST Aarhus Stiftstidende. Årstal tilføjes kun, hvor det ikke er 1970. – Hvor der henvises til tidligere årsoversigter i Kirkehistoriske Samlinger anføres alene udgivelsesåret.

1971 3). Også andre lagde vægt på de ca 800.000, der på en almindelig søndag bruger gudstjenesten på den ene eller den anden måde (forstander Chr. Thodberg, Haderslev stiftsbog 61, jfr. Børge Roesen: Aldrig har så mange lyttet som nu, MrBl 287).

Men er virkeligheden bag tallene anderledes? Biskop Kvist vidste også, at der er en skæbnesvanger kløft mellem kristendom og folkelighed (RoSt 152). En TV-diskussion om påsken gav en tydelig fornemmelse af, at nogle indbudte (ikke-kirkelige) kendte folks viden om kristendom ikke var blevet ført a'jour, efter at de var blevet voksne (redaktør Jørgen Ginnerup BeAW 9/5). I fjernsynet fik kirken foruden gudstjenesterne et »Kirkeligt spektrum«, men derudover er kirke og kristendom ikke meget med på skærmen. Den eneste omtale der kom, da »Næste uges TV« introducerede juleugens program, var: Julen begynder vi med »på god kristen vis at spise risengrød«. Et andet vidnesbyrd om menneskers forudsætningsløshed, trods medlemskabet i folkekirken, var måske, at samtlige hoteller i Randers – missionshotellet undtaget – modtog Mormons bog til fremlæggelse på hotelværelserne. Begrundelsen var: Når mormonerne henvender sig, må vi give dem samme ret som folkekirken, det gælder også de andre trossamfund (KD 16/11).

Der måtte lyde en varm tak på Indre Missions årsmøde til de mange, der yder en god kristendomsundervisning (IMT 496), men sådant sker på baggrund af megen tale om undervisningens problematiske forhold. Pessimister véd også, at morgensangen sløjfes i stadig flere skoler (IMT 718, KD 28/12), og det kan ske, fordi eleverne nu om dage taler med og ønsker morgensangen ændret og uden bøn (KD 11/12), mens de tillige vender sig mod kristendomsundervisningen som indoktrinering (KD 7/1 71).

Afskedigelsen af H. Engberg-Pedersen som forstander for Askov Højskole var med til påny at belyse en udvikling på de fleste højskoler (jfr. 1969 252). De er i nogen grad blevet »det tomme og fejede hus, som står ledig for den ånd, der kommer først ... Folkehøjskolens krise i dag er måske, at den endelig er blevet folkelig i den statistiske forstand, at den får sine elever fra alle miljøer, og derfor ikke har et miljø bag sig«, skrev domprovst Jørgen Bøgh, der vidste, at der i de sidste år har bredt sig en fims af revolutionære frelsesreligioner på mange højskoler [1].

[1] Hskbl. 625. Bøghs vurdering understregedes bl.a. af højskoleforstander Arne Brandt Pedersen, medlem af Askov Højskoles bestyrelse: Der er i højskolen

Der er mange, som tør fastslå, at ungdommen er religiøst interesseret, men det er »erstatningsreligioner« der fængsler (Bent A. Koch MrBl 287, Kirkeligt Spektrum 22/10, KD leder 24/10, Rich. Teislev AAST 14/6, Svend Biørn Berl.Tid 25/10, jfr. 27/12). Astrologien har længe fået rigeligt med plads i ugebladene, nu sukker arkiverne næsten under tilstrømning af folk, som vil vide det nøjagtige tidspunkt for deres fødsel (BeAW 11/12), og Nationalmusæets fikst opsatte udstilling »Buddhas veje« blev besøgt af 190.000, halvdelen var unge. – Folkekirken har et stort ansvar for den udvikling, fandt fabrikant Aage Damgaard; den udfordrer ikke de unge til at elske og skabe og arbejde tingene frem. Derfor åbnes deres sind for Østens selvoptagne, egoistiske livsholdning (Jy-Po 15/11). »Naturligvis er det kun et lille mindretal af de unge, som er grebet af denne religiøse besættelse. Og dog præger dens grundsyn de fleste unge bevidst og ubevidst« (Jørgen Bøgh, Dansk kirkeliv 101).

Der kan ligge en anden teologi bag, og ikke et træk på linie med det ovennævnte, når det nævnes, at flere ønskede det kristelige udeladt, da de uniformerede ungdomskorps drøftede nye formålsbestemmelser og løfter. Sådan også, når Kristeligt Studentersettlement overvejer det samme, her var det tillige et udslag af brugernes ønsker (KD 4/12). Måske var det sortseeri, eller forveksling af moral og kristendom, eller bundethed til tidligere tiders påståede moralnormer, når de ældre bestyrelsesmedlemmer gik, da studenterne på Grønjordsskollegiet trumfede igennem, at studenterpar uden vielsesattest skulle kunne flytte ind. Kollegiet skulle have været Københavns kristelige Studenterbevægelses store opgave, men her som i det hele var der ikke blevet noget, der viste at en kristen studenterforening stod bag, fandt de ældre [2]. Den sag og andre rejste spørgsmålet om private institutioner, der drives ud fra et

i det hele en konflikt mellem tradition og moderne krav, på Askov mærkede eleverne ikke, at skolen havde en holdning (KD 22/10). Selv kaldte Engberg Pedersen Askov for en humanistisk skole, ikke kristen (radioen 22/5); en kritisk skole kan ikke plante fødderne i den blå luft, nutidens erfaringer må gøres i lys af de gamle idéer, og hvad er bedre end idéerne om ret og frihed, der har gennemsyret europæisk kulturhistorie, sagde han i et debatoplæg ved det nordiske højskolemøde (Hskbl 543).

[2] KD 3/12 ff. Sådanne brydninger kom den lokalt valgte KFUM-bestyrelse i Odense udenom for sit kollegiums vedkommende. Den besluttede på forhånd, at bestemmelserne skulle være som andre steder, hverken mere eller mindre moralske eller umoralske, KD 19/2 71. – I København var der indført den nye praksis, at boligudvalget godkender lejemål uanset om vielsesattest foreligger; betingelsen

idégrundlag. Hidtil har deres frihed ovenfra været uantastet, men nyt forordnet brugerdemokrati kan f.eks. ændre menighedsbørnehavernes grundlag. Så sker der alligevel overgreb mod private institutioners grundpræg og deres indsats udelukkes[3].

Deltagerne i det konservative Folkepartis landsrådsmøde blev af finansminister Poul Møller stillet overfor spørgsmålet, om kirken var ved at blive kvalt i ligegyldighed. Poul Møller havde et helsemiddel, der skulle anbefales, Fællesmarkedet: »Hvis vi åbner for det store marked, for det store Europa, så kan den måske møde den udfordring, som er det eneste, der i det lange løb kan redde denne folkekirke« (BeAW 20/11). Her er nok sagt ligeså meget, at betænelighederne ved optagelse i Fællesmarkedet voksede, og at ikke mindst præster gik imod; pastor Birkedal Nielsen fik nu udtalt støtte bl.a. af sognepræst Søren Krarup (Berl. Aftenavis 25/7. BeAW 15/1 71: »De borgerliges (lands)forræderi«) og sognepræst Peter Riemann (Man sælger Danmark uden at kende prisen, DKt 478).

Vurderingerne af folkekirkens situation er jo subjektive, de kan anfægtes og de er blevet det. »Det er den sorteste løgn, når det påstås, at der ikke er kontakt mellem folk og præster i København«, konkluderede sognepræst Vilh. Krarup efter 25 års erfaring og fortsatte: Om folkekirken består? »Den er der. Jeg forstår ikke sådan et spørgsmål« (KD 23/6). Det er en fåtallig klike, som råber højt og via presse, radio og fjernsyn spår folkekirkens og kristendommens snarlige undergang, vidste pastor Riemann (DKt 331). Hvorfor lader aktivisterne i TV os aldrig møde en præst, der kan lide at være det, spurgte provst Vagn Kvist (KD 16/1).

Per Salomonsen fandt nogle nye tal, der kunne sige noget om udviklingen i hovedstaden. Indtil 1964 havde der så at sige været stabilitet, da vendte det, uden det er til at begrunde; folk er be-

er i stedet samliv af fast varig karakter, men dette forhold undersøges ikke nærmere, Sjt 3/9.

[3] Sognepræst Ejnar Larsen, KD 16/12. – Fhv. skoledirektør Aage Nørfelt, formand for »Kristelig Forening for Børneforsorg« må stadig værne privat indsats mod trusler fra det offentlige (jfr. 1970 note 11). I 1970 var det især Hanne Reintoft – nu kommunistisk folketingsmedlem – der måtte svares, da hun kritiserede den usunde religiøsitet, der præger børneforsorgen, KD 24/6. – Men den private indsats kan også trues på anden vis, således mente et udvalg, nedsat af forsvarsministeriet, at udviklingen var ved at gøre de private soldaterhjem overflødige, KD 11/7 67 f.

gyndt at lade sig »drive ud«, det viser sig ved navngivelser, udmeldelser, begravelser m.m.[4]. – Igen vakte dette håndgribelige opsigt (t.eks. AASt 17/5), skønt pressen nok selv kunne foranstalte sine egne kirkelige undersøgelser og sætte dem op (B.T. 17/11 69, KD 7/4, Jy-Po 5/7). – Selv vurderede Salomonsen sådan: Det skulle ikke undre mig, om den relativisering, som massemedierne og især TV fører med sig, er en væsentlig medvirkende faktor. Da det synes at være de unge, der er begyndt at forlade kirken, betyder det, at medlemstallet endnu ikke har nået bunden (1970 129). Det er især de unge, der melder sig ud, det vidste en købstadspræst af egne erfaringer. De søger på egen hånd efter noget engagerende og finder det uredeligt at blive stående i kirken og forarges over, at den lever højt på en virkelighed, som ikke er der. Det er ikke fanatisme, som får dem til at gå, blot fornuftig overvejelse (Fl. Helleskov, Lolland-Falsters stiftsbog 19, jfr. radioen 30/10: »Unge smækker med kirkedøren«, Gunner Tjalve, KC 4). Det er dog nærliggende at antage, at de i en modnere alder, hvor tilværelsens problematik bringer besindelse, genopretter det forhold, mente pastor Riemann (DKt 455).

Sidst på året forelå statistikken fra 1969 for hovedstadsområdet, den viste at flere igen havde brudt med kirken, og det vakte atter ganske stor opmærksomhed – vel også fordi Hanne Reintoft i Folketinget kort forud havde rejst spørgsmålet om en yderst nem adgang til udtrædelse[5]. Og umiddelbart efter nytår 1971 lancerede radioen endnu mere epokegørende, men helt forkerte tal fra provinsen.

[4] Politiken mente, at stadigt flere pårørende frabeder sig kirkelig medvirken ved begravelser; det kom frem, da en præst spurgte kirkeministeriet om, hvordan han skulle forholde sig, når han med sikkerhed vidste, at den afdøde selv havde ønsket kirkelig begravelse, noget langtfra enestående (4/11, jfr. KD og Sjt 5/11).

[5] Hanne Reintoft foreslog, at udmeldelse kunne ordnes ved et kryds i en ny rubrik på forskuds-skatteskemaet. Det må stoppes, at samfundet kræver kirkeskat af alle, selv fremmedarbejderne, og også hustruer, der ikke særskilt sættes i skat. Folk må kunne komme ud uden at blive uvenner med præsten, det er »helt absurd«, at så mange fortsat er medlemmer, sagde hun (Ft 3/12, 1883). Det kom da frem, at det kirkelige tilhørsforhold volder kommunerne problemer, især efter flytninger, så fremmedarbejdere, valgmenighedsmedlemmer og folk fra andre trossamfund kan blive sat i kirkeskat (KD 9/12, 29/12, 2/2 71 og 5/1 71: »alle ikke-officielle amerikanere får en kirkeskattebetaling automatisk«). Udmeldelser må respekteres fuldt ud, hed det efter bispemødet, der må ske korrekt opkrævning; her var en nyordning på tale, så præsterne får pligt til at melde udmeldelser til kommunerne (KD 8/1 71).

Kristeligt Dagblad brugte 19/12 forsiden på kirkestatistikken: »Fordobling« af kirkeudmeldelserne i 1969. (Tallet var 4564 mod 2967 i 1968; af navngivelser havde der været 2.400 mod knap 2.200 i 1968, i procent af dåbshandlinger en stigning fra 13,2 til 14,4; endelig var ca. 80% af en årgang 14-årige blevet konfirmeret[6]). KD mente at kunne udlede, at der var flest navngivelser i sogne med meget nybyggeri, så det er de nye generationer, der forstærker udviklingen (leder 21/12), mens Berl.Tid. endnu ikke fandt tallene alarmerende, men en fortsat vækst kan blive skæbnsvanger, hvis der ikke gribes ind. En fornyelse kan blive et spørgsmål om liv eller død (leder 21/12). Snart efter meddelte samme avis, at »stadig flere kan klare sig uden folkekirken«, for også i 1970 viste der sig at have været »en yderligere og meget mærkbar stigning« (27/12).

Radioavisen meddelte 2/1 71, at i 1970 havde 1.000 meldt sig ud i Kolding, for at spare kirkeskatten. Det gik landet rundt. Jyllands-Posten ofrede en forside herpå (4/1 71), skønt det tidl. havde oplyst, at folk blev i kirken trods skatten (30/8). Det måtte også dementere, kun 15 havde udmeldt sig; der var noget med 1.000, idet 962 ialt stod udenfor folkekirken. Også Morgenposten brugte for store overskrifter i forhold til indhentede oplysninger, at der ikke havde været større stigninger i de store provinsbyer (3/1 71, jfr. KD 8/1 71, KP 12/1 71, MrBl 1971 29, RoSt 1971 13).

Kendsgernerne blev så, at der i hovedstadsområdet sker en fortsat og forstærket vækst i antallet af udtrædelser, men at hovedstaden også her er foran det øvrige land. Bunden er ikke nået helt, mente Per Salomonsen, tilbage i kirken bliver måske godt 2/3 af befolkningen, svarende til hvad Socialforskningsinstituttets undersøgelse i 1964 viste (1970 129). Andre vil ikke forudsige noget, men hellere fremhæve, at folkekirken må have råd til at vise imødekømmenhed mod enhver, der ønsker kirkens bistand (Lindhardt, Jy-Po 7/1 71). Jyllands-Posten spurgte også, udfra en formening om, at kirken er ligesåvel tjent med de passive som med de fromme medlemmer. »Men sagen er slet ikke, hvad kirken er tjent med. Den står åben og den kommer med sit budskab ... Så tæller den ikke medlemmerne op, den er ikke et parti eller en selskabelig forening«. Dette sagt, så bliver det et væsentligt spørgsmål, om folkekirken

[6] Statistisk Månedsskrift 1970/71 nr. 5 angav fejlagtigt, at navngivelserne i 1968 udgjorde 11,7%, det var 13,2 (jfr. anf. skr. 1969/70 nr. 5) og 10,4% i 1967. – Til og med 1969/70 meddeltes kun det samlede antal konfirmander, først for 1969 sættes dette tal i forhold til en årgang 14-årige, uden at det angives om andre forhold (såsom udskydelse af det klassetrin, hvori konfirmandundervisningen foregår) må tages med i betragtning. Genindtrædelser har ikke været registreret i flere år, på grund af det ringe antal.

kan tage det ligeså roligt, at vi her i landet mangler kristelig oplysning (leder 4/1 71).

2. Folketing og folkekirke.

Også Venstre og det konservative Folkeparti fik nye programmer, begge steder kom der kirkelige afsnit med.

Venstre var længst fremme; problemet var ikke VUs krav om adskillelse mellem stat og kirke (1969 253), men at udtrykke sig, så man ikke låsede sig fast overfor udviklingen, eller engagerede sig ensidigt i den stående debat. Det lykkedes takket være udenrigsminister Poul Hartling.

Den bebudede konference om kirkepolitikken (1970 150) fandt sted sidst i januar. Poul Hartling indledte, han var formidleren under en meget livlig debat, og han sluttede af sådan: »Jeg tror vi alle har fået et indtryk af, at vort lille land er meget stort. Der er langt fra det ene hjørne til det andet . . .« (Venstres Månedst. Nr. 1, jfr. BøAW 31/1, Sjt 30/1 ff., KD 4/2 ff.). Mens der blæste en kold vind mod dem, der vil skille stat og kirke, det var et stærkt fælles syn (Fyns Tid. leder 1/2), så argumenterede Hartling for nogen større tilpasning til udviklingen og i det hele større liberalitet. Det kom til at præge det udkast, som landsmødet skulle tage stilling til. Her hed det:

»Samfundet skal sikre folkekirken orden i de ydre forhold og frihed for det åndelige liv«, d.v.s. uden indblanding i kirkens indre forhold, men også uden mindste indblanding i menneskers valg af religiøst tilhørsforhold. Derfor skal den kirkelige frihedslovgivning »fastholdes og udbygges såvel overfor folkekirken som overfor andre trossamfund«. Folkekirkens kirkelige udgifter skal »i størst rimelige udstrækning« afholdes af den kirkelige ligning, mens statens støtte principielt knyttes til funktioner, af interesse for hele samfundet. Folketingets opgave som »folkekirkens lovgivende forsamling« er at skabe rammer, så folkekirken kan tilbyde hele befolkningen betjening, »og som fremmer en smidig tilpasning i det moderne samfund«.

Sogneinddelingen må tilpasses befolkningsudviklingen, og hvor der er særlige lokale forhold (særlige befolkningskoncentrationer, hospitaler, uddannelsescentre m.v.) bør der kunne tages specielle hensyn, hvis der er rimeligt underbyggede ønsker om det. Udfra et principielt ønske om decentralisation skal menighedsrådenes beføjelser og ansvar styrkes, såvel over de kirkelige midler som den kirkelige udskrivning. – Om kristendomsundervisningen tav programudkastet ganske.

Offentliggørelsen gav anledning til et replikskifte om, hvorvidt Venstre nu gik ind for miljøpræster (KD 18/8 c. Sjt 19/8), at der var rakt aktivismen en lillefinger måtte erkendes (Sjt 22/9). Venstres Ungdom og kirkeminister Arne Fog Pedersen kom i klammeri om, hvem der var mest reaktionær, den der er imod at give trossam-

fundene en reel ligestilling eller den der fremmer en kirkeforfatning ved at fordre stat og kirke adskilt (KD og SjtT 30/6, 15/9 ff., talrige ledere i Venstres presse jfr. KD 21/7, 27/7, 5/9, 22/10).

På landsmødet kom VU i klart mindretal (også m.h.t. krav om en moderne familiepolitik). Et forslag, der udelukkede muligheden for miljøpræster blev forkastet, mens der bl.a. kom den tilføjelse, at kirkelig vielse fortsat skal have borgerlig gyldighed, som følge af at kirken er folkekirke; igen under forhandlingen her var Hartling ankermand. Endelig vedtoges det, at der må sikres børn i den skolepligtige alder ret til kristendomsundervisning »i konsekvens af kirkens folkelige baggrund« (KD og SjtT 21/9).

Hermed havde Venstre stillet sig på linie med de radikale og SF, hvad de økonomiske forhold angår (jfr. 1970 151). Fog Pedersen og Hartling drøftede siden en anden konsekvens af programmet, menighedsrådenes indflydelse. Den første fandt, at det var et ømtåleligt spørgsmål, når rådene vælges af så få, noget tilsvarende ville svække Folketingets indflydelse; Hartling mente dog, at rådene ville møde større interesse, hvis de fik flere beføjelser. Skønt usikker kunne Fog Pedersen ikke tilbageholde det spørgsmål, om de skulle afløses af kirke-udvalg, nedsat af kommunalbestyrelserne? (Liberal nr. 4).

I juni forelå så et programudkast, udarbejdet af den konservative folketingsgruppe. Uanset Konservativ Ungdoms krav om forandringer (1969 253) var her også tavshed om kirken. Det gentoges dog, at partiet vil bygge på den kristne-humanistiske kulturarv, et »uundværligt fundament« (jfr. 1970 161), og familien, »tilværelsens centrum«, skal bevares. Tavsheden vakte megen undren (alle-rede på Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmers årsmøde, Knud Frederiksen MrBl 160, jfr. 147 ff.), og førte til en strøm af henvendelser (KD 28/10). Vejen til at råde bod på det blev også her en kirkekonference, for ca. 40 indbudte.

Det var naturligt for et parti med stærke kirkelige interesser at klar-gøre sig sin stilling (Burgdorf KD 5/9, jfr. BeAW 20/6, 26/9, Berl.Tid. 13/9). I det udkast landsrådsmødet fik forelagt hed det: Ønsket er fortsat at bygge på den kristne-humanistiske livsholdning, og for at sikre den udvikling giver folkekirkeordningen den mest liberale og rummelige kirkestruktur. Man vil derfor yderligere styrke menighedslivet og ønsker »en videre demokratisering af menighedsrådenes arbejde og kompetence«. Det er noget væsentligt at børn og unge får en fyldestgørende kristendomsundervisning, idet der lægges vægt på de ældste klassetrin i folkeskolen og i de videre

uddannelsesforløb, hvor de unge er modne til overvejelse; sideløbende med andre fag skal der også orienteres i andre religioner og andet idéstof.

Udkastet vedtoges så godt som uden debat på landsrådsmødet (Fyns Stiftstid. 14/11 ff.). Hermed fik menighedsrådsinstitutionen endnu en tillidserklæring, og det kirkelige område i det hele var omfattet af partiets nye devise »forandre for at bevare«. Undervejs havde KU markeret sin holdning, men ikke synderlig stærkt; her var nemlig nogen tvivl om, hvorvidt en »adskillelse vil give reaktionære kræfter frihed til at styre kirken« [7].

Oprettelsen af Kristeligt Folkeparti (herom siden) var et nyt incitament både for Venstre og de konservative. Op til de sidstes landsrådsmøde foretog Poul Møller en møderække (for at imødegå en politisk bestemt uro i partiet), og i Herning afviste han ungdomsorganisationernes krav om at ophæve folkekirken: Vi vil være fattigere uden den, her er en frihed for tro og tanke som næppe i nogen anden kirke. Men der er kredse i folkekirken, som vil politisere deres tro, det er en fare – ikke for regeringen, men for kirken. Noget sådant er hverken kristeligt eller klogt (Herning Folkeblad 12/11).

En episode på Socialistisk Folkepartis landsmøde giver måske anledning til tvivl om, hvorvidt partiet har en egentlig vedtaget kirkepolitik (jfr. 1967 note 20). Der forelå et forslag om adskillelse mellem stat og kirke; det blev nedstemt efter at Aksel Larsen havde givet følgende praktiske begrundelse: Det forudsætter en grundlovsændring, i så fald er mange andre ændringer af ulige større betydning (KD 28/11 f., uomtalt i Minavisen).

Partierne havde ellers haft lejlighed til at demonstrere deres interesse for menighedsrådene, først ved den foreslåede liberalisering omkring rådighedsbeløbet (1970 149).

Her var præsternes stilling i menighedsrådene i søgelyset (1970 150), til foruroligelse flere steder (B. Riisgaard: Det fødte medlemsskab har hidtil været en kirkelig garanti, *Re-formatio* nr. 1); Birkedal Nielsen erklærede således: »Det væsentlige i spørgsmålet om kirkelig lovgivning er, at kirken aldrig skal være bange for udsigten til at miste indflydelse, og præsterne slet ikke . . . Forkyndelsen står altid stærkest, når den står uden

[7] NB 2/10; her nuancerede Radikal Ungdom sit krav om adskillelse, så folkekirken ikke bliver begunstiget, ved tilføjelsen: Den kan få støtte på linie med andre kultur- og fritidsforetagender.

støttere« (DKt 16). Sagen blev dog udskudt, det knøb med tiden og Venstre var betænkeligt, man ønskede dog en ordning i næste samling, forlød det (KD 30/1, 9/3, dog Jy-Po 12/3).

Siden hed det sig, at udvalgsformanden, Kr. Damsgaard (V), havde fået både ministeren og udvalget med til at give fuld frihed, idet beløbet skulle reduceres, mens nogle udgifter, bl.a. til kirkeblad, kunne være normale udgiftsposter, udenfor rådighedsbeløbet (KD 20/2 c. Sjt 20/2 jfr. KD 4/2). Det var forhastet, hverken Ole Samuelsen (R) eller Orla Møller (S) ville være med, udgifterne kunne blive fem-doblet (KD 21/2, 9/3, 3/4 f., 8/4). Udvalg og folketing fastholdt da ministerens forslag – endnu stærkere overbevist om, at det var en rimelig ordning; det var ikke dokumenteret, at der var behov for større beløb, sagde Orla Møller (Folketingsårbog 307).

Den konservative Burgdorf måtte dog undre sig over, at man ikke var kommet videre, det var fordi man altid stræbte efter enighed om kirkelig lovgivning (Ft 5018). Det er ikke altid nødvendigt, svarede Ole Samuelsen, men her drejede det sig om »en sag, der har med hele kirkesynet at gøre, da er det nødvendigt« (Ft 5021, jfr. KD 26/1, 8/4, 18/4); han håbede, at videre diskussion ville være afsluttet med denne gode løsning. Sådan også ministeren: Endelig kunne man måske komme til mere eksistentielle ting i stedet; debatten herom havde været ganske overdimensioneret, fordi »man ofte har set spøgelse ved højlys dag fra begge kirkelige hold« (Ft 5021). Sådan gik det ikke.

På menighedsrådsforeningens årsmøde beklagede Fog Pedersen resultatet, han havde »selv helst frigivet det komplet« indenfor et begrænset beløb (jfr. MrBl 161, Knud Frederiksen 160, KD 11/11). Det blev ikke bedre, da ministeriet i et cirkulære definerede den just givne frihed sådan, at vedtagelser af støtte til arbejde (som skal »tilrettelægges, ledes og udføres under personlig medvirkning« af præsten) alene må være »baseret på forslag og indstillinger fra sognets præst/præster« (25/6). Ministeren afviste kritikken deraf, dette havde været en forudsætning for folketinget (KD 14/8 f., 19/8 f., 1/9; KP 28/7; MrBl 195; jfr. Hskbl 565). Selv departementschef Aug. Roesen følte sig foranlediget til at forklare og forsvare (PrfBl 657) og mødte kritik for politiseren (s.st. 748, jfr. 792). Menighedsrådsforeningen var her tilbageholdende med kritikken; den ville gerne høre, hvis der var vanskeligheder rundt om, og søgte ved en – i ministeriet godkendt – redøgørelse at vejlede rådene, idet der var betydelig usikkerhed m.h.t. forståelsen af cirkulæret (MrBl 230 f., 1971 7 og 9).

De radikale har nedsat et kirkepolitisk udvalg. Det overvejede en administrativ forenkling, hvorved det folkevalgte element tillige blev repræsenteret i alle afgørende instanser; sognesammenlæg-

ningerne måtte det også gå hurtigere med (KD 30/1, jfr. 27/1). Dette sidste var finansudvalget ligeså optaget af (KD 3/2). Spørgsmålet blev ikke glemt, men dog overskygget af det forslag til »ændring af den kirkelige lovgivning som følge af ændringerne i landets kommunale inddeling«, som kirkeministeren fremlagde i marts måned.

Det havde længe været klart, at der måtte gives bestemmelser om samordning og prioritering, når der var indført fælles ligning indenfor kommunerne (1969 note 19), sagde Fog Pedersen. Den opgave var tiltænkt provstiudvalgene, mens menighedsrådene beholdt retten til at budgettere, det lokale ansvar skulle bevares og understreges. Særordningen i København tænkte ophævet (mod kommunernes ønsker); det betød større indflydelse for menighedsråd og provstiudvalg her, og også udgifter til landskirkeskatten. Der var tillige tale om en administrativ forenkling og decentralisering, mange afgørelser kom et led nærmere menighedsrådene. Forslaget kom på baggrund af administrationsudvalgets arbejde (1969 267 f.) og med overvejende tilslutning bl.a. fra biskopperne og menighedsrådsforeningen [8]. Ministeren lagde vægt på vedtagelse allerede i denne samling (Folketingsårbog 309).

Folketinget var temmelig betænkeligt, men dog indforstået:

Det må overvejes grundigt, sagde Bodil Koch, som her var Socialdemokratiets ordfører, det er en betydelig del af ansvaret, som flyttes fra de direkte valgte menighedsråd til provstiudvalgene, og uden mange overvejelser om deres sammensætning. Det berørte også andre ordførere, og tillige provstens stilling som født formand. Burgdorf (K) trøstede sig med, at provstiudvalgene også var folkevalgte, så det lokale ansvar blev understreget. Ole Samuelson (R) glædede sig over det lille skridt i retning af decentralisering, men luftede også tanken om at integrere den kirkelige administration under den kommunale. Morten Lange (SF) talte om helt anderledes effektive ændringer i den næsten uigennemtrængelige kirkelige lovgivning, hvor der altid var store vanskeligheder med at få noget ændret, han nævnte dog ikke bestemte mål (1. beh. 3/4, 4728 ff.).

[8] KD 22/1, 27/2, MrBl 154. – KD spurgte ministeren, om han ikke var betænkelig ved de mange møder med biskopperne. Han svarede, at det var han, men han måtte da have lov til at rådføre sig med bisperne, ligesom det skete med flere foreninger; det drejede sig heller ikke om en besluttende forsamling. Biskop Holm pointerede bestemt, at det ikke var bispemøder, de og ministeriet har intet med hinanden at gøre; det var en gensidig orientering, som ikke måtte overdrives. Minister og bisper kunne ellers enes og ordne tingene ved kgl. anordninger, det ville svække demokratiet (KD 22/1).

Bodil Koch havde glædet sig over, at ministeren forsikrede, at lovforslaget ikke foregreb en stillingtagen til strukturkommissionens arbejde; under 2. behandling føjede hun til: »Jeg føler mig personligt overbevist om, at det ikke varer så forfærdelig mange år, inden det bliver nødvendigt på en gennemgribende måde at tage den kirkelige lovgivning op til . . . revision« (25/5, Ft 6396).

Kirkeministeren erkendte, at forslaget drejede sig om store ting, men de var ikke af principiel karakter. Menighedsrådenes myndighed blev kun begrænset i én henseende, fordi der måtte ske en koordinering. Men Bodil Koch måtte præcisere, at rådernes kompetence blev beskåret »meget alvorligt«, provstiudvalgene kom til at bestemme. Derfor var det afgørende, at de blev valgt på en helt anden måde. Hertil svarede ministeren: Vel bliver provstiudvalgene »i vid udstrækning den tap, hvorom det kommer til at dreje sig«, men de er jo valgt af menighedsrådene.

Folketingsudvalget havde sikret sig et tilsagn om, at der inden næste valg var indført nye valgbestemmelser for provstiudvalgene. Hertil kom 2 ændringer, bestemmelser om, at menighedsrådene kan antage medhjælp for præsterne til konfirmandundervisningen, og om at rådene kan overlade kirkerne til brug for andre kristne trossamfund til gudstjenester og begravelser – i begge tilfælde dog forudsat tilladelse fra biskoppen [9].

De ændringer gav ikke anledning til megen drøftelse ude omkring, vel også fordi tiden var så knap. Menighedsrådsforeningen var jo indforstået, og vurderede nyordningen optimistisk, rådene ville ikke blive umyndiggjorte, hvis der blev vist samarbejdsvilje (MrBl 154). Biskop Henning Høirup belærte Bodil Koch: Menighedsrådenes væsentlige myndighed er fortsat budgetkompetence – og støttede

[9] Udvalget havde overvejet at gøre provstiudvalgene større end foreslået af ministeren, denne frarådede at gå ud over det foreslåede antal valgte medlemmer (2–4), det ville betyde en forskydning af kompetencen fra menighedsråd til provstiudvalg; provstens stilling røstes ikke, af praktiske grunde (KD 5/5). – Det var udvalget om præstemangelen, der var kommet med forslag om medhjælp til konfirmandundervisningen, det kunne komme på tale, hvor der var unormalt mange hold, men ikke sådan at nogle hold helt blev overladt en medhjælper; kravet om kvalifikationer måtte afgøres af præst, menighedsråd og biskop i det enkelte tilfælde. – Både Bodil Koch og venstremanden G. Holmberg havde forud rejst spørgsmålet om brugen af kirkerne. Ministeren svarede dem: Sådanne udlån må afhænge af de folkevalgte menighedsråd og deres valgte tilsynsmand, biskoppen. »Det kan ikke være et ministeriums rimelige opgave at skulle udøve et formynderskab« her (Ft 4/3, 3968 og 3973 ff.).

ministeren, som ved en besindig lovgivning reddede rådernes fortsatte eksistens og virke (AASt 28/7). Der blev dog spurgt: Vil man et dueligt folkekirkeligt lokalstyre eller er det alene etiketterne, der skal bevares (KP 7/4).

Under behandlingen i Folketinget havde flere været inde på nødvendigheden af nye kirkelige grænser, som følge af de nye kommunegrænser. Fog Pedersen oplyste, at man i ministeriet bevidst havde skyndt sig langsomt hermed, for at disse grænser først kunne være afklaret. I udvalgets betænkning nævntes det, at ministeren havde oplyst, at en regulering af sognegrænserne søges »afsluttet hurtigst muligt«, derefter kom så ændringer af provsti- og stiftsgrænser. Ønsker om at give generelle retningslinier var fremført, men altså opgivet.

Arbejdet med tilpasning af sogne-, provsti- og stiftsgrænser kom godt igang, og en kgl. resolution af 24/6 gav ministeriet bemyndigelse til at godkende sådanne ændringer. I stifterne udarbejdedes samlede skitser, og nogle steder var man så langt fremme, at de nye grænser var en realitet omkring nytåret 1971 [10]. Men forholdene er pinagtige, hvor sogne er blevet gennemskåret af kommunegrænserne. Ministeriet havde formuleret det princip, at dér burde kommunale og kirkelige skel følges ad; men det kan blive for urimeligt, fandt biskop Høirup, der må skabes overgangsordninger [11].

I den forbindelse meldte sig problemet om det altfor store Helsingør stift. Ministeren vidste, at det var noget ømtåleligt at ændre ved sognegrænserne, men de andre grænser kunne vel ændres smerte-

[10] Foranlediget af folketingsudvalget bad ministeren i foråret bisperne om at udarbejde forslag til nye provstigrænser; i Ålborg var man færdig i juni, mens ændringer i pastoratsgrænserne først vil komme efter indgående forhandlinger med menighedsråd og præster (stiftsbog 55); i Århus var der nogle steder »kaos« ved stiftsgrænserne, de nye amtsgrænser blev dog ikke fulgt i alle tilfælde. Dette ordnet må der foretages nyvalg til provstiudvalgene, fandt biskop Høirup, og da er faste regler »meget påkrævet« (Medd. fra Århus stift 20 ff., jfr. AASt 25/10). På Lolland-Falster syntes man ligeså langt fremme. – Ved provsteforeningens årsmøde i 1969 var det enstemmigt vedtaget at henstille til ministeriet, at tiden blev set an, indtil den kommunale inddeling var mere afklaret.

[11] Jy-Po 21/4: Det er forholdsvis få sogne, der læmlæstes, færre end frygtet. Problemet må løses på selvbestemmelsesrettens grund, både nu og når udviklingen med tiden fører til, at de bofaste familier kommer i mindretal, mens et flertal da ønsker, at deres del af sognet følger kommunegrænsen; mindretallet kan så løse sognebånd.

frit (KD 22/1). Han tænkte sig at lægge Sydsjælland til Lolland-Falsters stift (der da kom til at svare til amtet dér), Roskilde stift skulle så i stedet overtage den sydvestlige del af Helsingør stift. Muligheden for at oprette et nyt stift syntes på forhånd opgivet. Men der kom så stærke indsigelser fra Sydsjælland, at ministeren betænkte sig[12].

Betænkningen fra udvalget om afhjælpning af præstemangelen blev offentliggjort (nr. 562; jfr. 1970 154), og især hovedforslaget om etablering af en ny, men midlertidig uddannelse for folk over 35 år rejste stor debat.

Udvalget anbefalede, »at alle administrative muligheder for tilvejebringelse af en bedre fordeling af arbejdsbyrden mellem præsterne bør udnyttes i fuldt omfang«. Derudover blev det som omtalt foreslået, at der skulle kunne ansættes medhjælp til konfirmandundervisningen. Videre skulle et særligt udvalg nedsættes for at iværksætte en intensiveret oplysning på gymnasierne, det kunne få væsentlig betydning på længere sigt.

Det var overvejet, om forhold ved studierne hæmmede tilgangen. Professor, dr. theol. Borge Diderichsen fremkom med et forslag om en ret radikal tilpasning til studiets primære formål, præsteuddannelsen. Det skulle ske gennem 3 forskellige ordninger, alle af samme varighed som nu, heraf tænkes de 2 uden de gamle sprog og i alt fald den ene tilrettelagt for folk, der ikke var studenter, men dog havde visse forkundskaber. Diderichsen lagde vægt på, at dette svarede til den alm. universitetsudvikling, at tilgangen til studierne kunne øges og studiemulighederne tilpasses individuelle ønsker, mens den teol. uddannelse kunne bevares som universitetsfag. Udvalget tog ikke stilling hertil. Dons Christensen skrev siden, at forslaget var meget vigtigt, det burde »bakkes kraftigt op fra kirkelig side« (KD 23/3).

Hovedforslaget tilsigtede en hurtig afhjælpning af præstemangelen; kredsen af personer, der kan søge præsteembeder, skulle udvides, så folk over 35 år og med eksamen fra et dansk seminarium, eller med tilsvarende kundskaber i dansk, historie og sprog, kunne komme i betragtning, når de

[12] BeAW 2/5 og KD 4/5: Hele Københavns kommune må naturligt høre til Københavns stift, mente man i ministeriet; men en stiftsdeling bliver alligevel nødvendig, fandt biskop Leer Andersen. – Da ministeren drøftede sit forslag med de implicerede biskoper, påpegede de, at der burde oprettes et nyt stift, og ministeren lovede at drøfte denne ideelle løsning med partiernes kirkelige ordførere; omlægningen havde han ikke forestillet sig vilde volde mange vanskeligheder (KD 19/8, 13/10). Samtlige berørte menighedsråd, undtagen 2, protesterede mod en overflytning til Lolland-Falsters stift; her blev grebet dybt ind i et fællesskab og udenom rådene burde intet foretages, hed det (RoSt 159, 1971 16; KD 14/10). Muligheden for at oprette et nyt stift syntes udelukket («fedteri», KP 8/9), og en løsning øjnes nok ved at Roskilde stift øges uden at afgive noget (MrBl 1971, 3).

havde bestået en af kirkeministeren forordnet prøve. Udvalget lagde vægt på, at der blev etableret et undervisningstilbud med kyndig vejledning ved kvalificerede lærere. Man håbede, at det kunne ske i tilknytning til universiteterne, evt. folkeuniversitetet. Udgifterne skulle dækkes af præste-embedernes fællesfond, som også skulle yde – ikke nærmere angivne – »tilskud til personer, der forbereder sig til prøven«.

Ved alderskravet håbede man at fjerne betænkelighederne for, at denne nye vej skulle skade tilgangen til det teol. studium, og man mente ikke, at forslaget kunne medføre, at præsterne gled ud af den akademiske lønramme, så stort blev antallet af ikke-akademikere næppe. Præsteforeningens 2 repræsentanter, provsterne Henry Andersen og Bertil Wiberg måtte give udtryk for deres betænkeligheder i en særudtalelse, men var gået med ud fra ønsket om at sikre en forsvarlig betjening i folkekirken. En bedre lønmæssig placering var efter deres mening en nødvendig forudsætning for, at de teol. kandidater blev præster.

Debatten kom, især fordi der hos præsterne var store betænkeligheder ved at etablere en sådan uddannelse, ligesom selve dens udformning blev diskuteret kraftigt – men også fordi det blev diskuteret, om der forelå en situation, der gjorde det nødvendigt, d.v.s. om der virkelig var præstemangel, og endelig fordi udvalget blev kritiseret for manglende opfindsomhed.

En hurtig gennemførelse var jo foruddiskonteret (1970 155), men ministeren tøvede, selv noget betænkelig (KD 11/3), indvendingerne skulle imødekommes og større samstemmen var vel ønskelig.

Biskopperne gik ind for nøduddannelsen – der nævntes en varighed på 3 år (KD 9/1), men i hvert fald 4 måtte holde fast ved, at viden om græsk var nødvendig for præster (KD 5/5, 13/10). Menighedsrådsforeningen håbede på snarlig vedtagelse (MrBl 159). Men præsterne (PrfBl 459 ff.) og deres forening var meget betænkelige, eksakte kundskaber og grundlæggende viden er nødvendigt for en præst, kravet om forkundskaber var uklart, og der var ikke forudsat tilegnelse af tilstrækkelig viden, en særuddannelse måtte have karakter af en egentlig uddannelse, og pastoralteologisk undervisning skulle være obligatorisk (PrfBl 317, 387). Repræsentantmødet (28/5) endte ikke med en protestresolution, men reelt med opbakning af bestyrelsens standpunkt: Vi har afvist nøduddannelsen i den skitserede form, men er åbne overfor forhandlinger om en bedre (PrfBl 431, 435).

Kirkeministeren bad et udvalg – med Dons Christensen som formand, med var også forstanderne L. Brøndum og Chr. Thodberg – overveje tingene endnu en gang og navnlig overveje skærpede pensa-krav. Udvalget var færdigt, endnu inden der forelå et modforslag fra præsteforeningen, det var dog bekendt med dets indhold og måtte afvise det. Det vigtigste er, at vi får nogle folk med fornøden modenhed og betydelig bedre pastoral-

teologisk uddannelse end nu, og så kan der kun kræves et elementært grundlag, mente Dons Christensen (KD 30/9). Præsteforeningen fandt en uddannelse, der truer universitetstudiet, for uacceptabel og foreslog en uddannelse, »der ikke er ringere end den sædvanlige teologiske embedseksamen«. Først et grundkursus af 1–1½ års varighed, foranstaltet af præstehøjskolen og pastoralseminariet, det tog al tid og forudsatte løn til de studerende; derefter konstitution i et præsteembede med forpligtelse til at følge en 4-årig videreuddannelse, »en fuldt tilfredsstillende uddannelse på akademisk niveau«, inden der kunne ske fast ansættelse helt på lige fod med præster med teologisk embedseksamen; gennemføres denne uddannelse ikke, ophører konstitutionen, og retten til kjole og krave mistes (PrfBl 625). Det afviste det nye udvalg. Her kræves mere end af teologer, det er ikke et kursus for lægmandspræster, sagde Brøndum; Lindhardt vendte sig især mod kravet om græsk og fandt konstitutionsordningen umulig; Diderichsen mindede om sin forudsætning, at uddannelsen gennemføres i nær tilslutning til de teol. fakulteter (KD 30/9). Der blev dog givet tid til direkte forhandling med præsteforeningen (PrfBl 1971 125).

Præstemangelen er foruroligende, derfor kommer forslaget, sagde kirkeministeren; der er ikke tale om en 2. eller 3. rangs uddannelse, men om en pastoralteologisk skole, der bl.a. forudsætter større modenhed (KD 12/9). Den 24. november fremsatte han forslag derom i Folketinget, stort set i overensstemmelse med betænkningen. Han regnede med, at de forskellige opfattelser vedrørende pensumskravene kunne mødes, når et udvalg skulle afgive nærmere indstilling. Forslaget, der ikke var tiltrådt af præsteforeningen, burde »alene betragtes som en af de øjeblikkelige forhold affødt undtagelse« (Ft 1432; præsteforeningens trøst, bl.a. et krav om græsk, se KD 25/11).

Skønt helt uomtalt i betænkningen kom »Teologi for Lægfolk«-kursuset i Århus i en ganske ny position. Få år før var det bekriget (1969 262), nu henviste de 4 biskopper, der fordrede græsk (bl.a. Erik Jensen) til, at det kunne læres dér. Herfra kom der til gengæld replikker om ikke at nøjes med en uforsvarlig uddannelse og belæring om, hvad kirkens situation kræver.

Der kunne ikke fordres mindre ved en statsautoriseret uddannelse end ved et kursus, der ikke giver adgang til at søge præsteembeder, sagde bisperne (KD 13/10). – Overfor vedholdende kritik af, at folkene der søgte uddannelse dér syntes udelukket, måtte det erkendes, at her var også en mulighed for at forberede sig til den forordnede prøve (kirkeministeren Sjt 19/1 71, Dons Christensen afvisende KD 23/3). Til gengæld kom betænkningen under skarp kritik herfra: Kravene om kundskaber er ikke vidtgående nok, skrev lederen, dr. theol. Poul Nepper Christensen. De

teol. fakulteter vil blive tømt, og kirkens problemer og præstemangelen kommer man ikke ud af ved en form for nød-uddannelse; vejen frem er et øget engagement af et ansvarligt og veluddannet lægfolk, der effektivt kan aflaste præsterne (AASt 29/3, Berl.Tid. 5/4, KD 13/10). Kommer der en nøduddannelse, så må der være lige vilkår ved aflæggelse af prøve og i økonomisk henseende, så også vore kursister kan få støtte, pointerede han (Berl.Tid. 6/12). – Men hvad uddanner man til i Århus? Kursuset var kommet igang, fordi nogle ønskede at blive præster; men Johs. Aagaard havde pointeret, at det primære var at uddanne et dygtigt og modent lægfolk, som der nok ville blive brug for i fremtidens kirke (KD 14/10 og 13/12 69). I 1969 begyndte et nyt hold med 21, af det første hold bestod 20 prøven, 6 fik betinget ret til at fortsætte, uddannelsen er 3-årig (KD 11/8 og 19/9 69, 14/8).

Præstemangelen er kommet, fordi tingene ikke er gennemtænkt på ny, og fordi der er svigtet ved ikke at etablere en tjenlig præste-uddannelse, fandt provst Johs. Asmund. Det, der skal til, er en systematisk regulering, mens kravet om gudstjeneste i alle landets kirker opgives; i stedet for at tælle embeder må det gøres op, hvilke opgaver præster helt nødvendigt må påtage sig og de fordeles så på de præster, der er, mens det øvrige overlades uddannede kateketer, kordegne og sognemedhjælper (KD 8/5).

I Københavns stift er antallet af ubesatte embeder fordoblet på 4 år, og det er en tendens, der forstærkes, konstaterede biskop Westergaard Madsen (KD 15/10). På Vesterbro mangler halvdelen af de præster, der skulle være, og menighedsrådene samledes for at drøfte situationen. De vidste, at det er umuligt at få præster, på grund af de fordringer, som præster og kirkeministeriet stiller til boliger, tilmed ønsker ministeriet at sammenlægge kordegne- og kirkeassistentstillinger. Kordegnene ville man bevare, evt. med nyt stillingsindhold, hvis kirkebogsføringen faldt væk [13]; som sogne-medhjælper eller deltidssekretærer kunne de så deltage i præsternes arbejde (MrBl 285).

Udvalget om præstemangelen begrundede sit forslag udfra udarbejdede statistikker og prognoser. Præsteforeningens formand, Olav Lindegaard ville gerne være mere optimistisk og vente en stigende tilgang til studier og præstegerning, sociologer er for tilbøjelige til at forlænge øjeblikkelige tangenter og konkludere ud fra

[13] Jfr. Aug. Roesen: Arbejdet om rationalisering af kirkebogsføringen er blevet effektivt bremset ved, at den gamle tanke om indførelse af civilstandsregistrering . . . påny er blevet aktuel. Og denne gang skal man da vist til at tage tanken alvorligt, PrfBl 663.

dem om fremtiden (KD 21/2). Under drøftelserne om nød-uddannelsen konkluderede han på linie med betænkningen, »at vi kommer ikke uden om spørgsmålet om sognesammenlægninger i rimelig grad. Det vil nemlig i nogen grad kunne løse problemet« (PrfBl 435, jfr. her 1970 154). Kun provst Asmund foreslog dog, og det i nogen måde betinget, at bruge tvangsforanstaltninger. Og med sognesammenlægningerne går det kun lidt hurtigere. Det er biskopperne, der bærer læsset, sagde kirkeministeren og tilføjede, at han aldrig havde og aldrig ville gå mod en biskop skøn her (KD 12/9)[14].

Præstemangelen – og mindre tilskud til kirkebyggeri[15] – hjalp kirkeministeriet til at opfylde regeringens krav om besparelser i de kommende år, her regnede man med at spare 1,2 mill. kr., mens tilskuddet til nye kirker nedsattes fra 1.8 mill. til 1,2 mill. (KD 4/11, 1/12).

Under de drøftelser blev der flere gange antydnet en ny udvikling på universiteterne. Den blev formuleret under Folketingets behandling af ny styrelseslov for universiteterne. Her foreslog Morten Lange (SF), at de teol. fakulteter skulle nedlægges for i stedet at blive underafdelinger under de filosofiske; antallet af studenter kunne ikke berettiget at de blev opretholdt (Ft 4/2 3312, jfr. Sjt 16/2). Orla Møller støttede tanken, der bestemt ikke var fremsat af antiklerikalisme eller ugudelighed (s.st. 3325); et forslag fandt nok forståelse, men dog ikke Socialdemokratiets støtte (Ft Till. B 1945, 21/5 6328, jfr. Folketingsårbog 430. Om embedsmandsplaner i samme retning, se BeAW 8/1 71).

Når loven skal revideres 1972/73 bliver den ændring aktuel, mente professor Lindhardt, som fandt løsningen uacceptabel, så

[14] Ved sammenlægninger sparede 17 præster, 6 nye embeder blev oprettet. I Kbhvn. tog 20 og i Århus 28 embedseksamen, 17 blev præster ad utraditional vej (bl.a. kordegn nr. 11, et sogn sagde nej til en lægmand) eller anerkendt som berettiget til at blive det; nogle universitetsfolk blev deltidsansatte, oftest som hjælpepræster uden løn (jfr. Medd. fra Århus stift 70), en seminarielærer ansattes som præst for et lille sogn, mens 5 præster i mindre landsogne også fik opgaver i nærliggende byer. Dette modsvarede 65 embeder, der blev ledige ved afsked eller dødsfald. – Til det teol. studium kom der lidt flere, 61 i Kbhvn., 74 i Århus (jfr. her 1970 p. 156; 1969 p. 263).

[15] I hovedstadsområdet indviedes Tagensbo kirke, Margrethekirken, Islev kirke og Østervangkirken i Glostrup, i Viborg Vestervang kirke, i Ålborg Skalborg kirke og Vesterkær kirke (sidste etape) og i Frederikshavn Abildgårdkirken. Solrød Strandkirke ombyggedes til sognekirke, i Ballerup blev en midlertidig kirkesal taget i brug.

var det bedre at udbygge præstehøjskolen (JyPo 14/5, jfr. AAST 11/10) – eller at overføre de kristendomskundskabsstuderende til de teol. fakulteter, skrev Per Salomonsen, som aflivede en skrøne om, at studenter og amanuenser forberedte en aktion for at omdanne teologien til religionsvidenskab (KD 16/7, jfr. Hskbl 431, KD 6/2, 9/4, 1/5, BeAW 14/3).

Den bestående enhedsuddannelse for teologer anfægtes stadig stærkere (jfr. 1970 156), politikerne fordrer omlægning på universiteterne for at spare (Poul Møller, KD 1/12, Knud Nielsen (S) Ft. 8/12 2026) og embedsmændene forbereder noget sådant (BeAW 8/1 71).

De ændringer og den nye nød-uddannelse fører til at vi får et menighedsfakultet [16], men af praktiske grunde, ikke kirkelige. Nøduddannelsen bliver noget permanent og i løbet af en overskuelig fremtid vil der være flere præster uden teol. embedseksamen, end med, mente Lindhardt (KD 10/9, 12/9 tilbagevisning af ministeren).

Domprovst Bøgh gik i rette med udvalget, endnu inden betænkningen var offentliggjort. Der var ikke vist opfindsomhed, for udvalget var gået ud fra strukturkommissionsmodstandernes tese, at alt står godt til i kirken, i stedet for at analysere virkeligheden. Man overså præsternes, og navnlig landpræsternes, isolation og havde heller ikke gjort sig overvejelser om præsteuddannelsen, men gik bare ud fra, at præstestillingen ville virke tiltrækkende på 35-årige med uddannelse, stilling og familie at forsørge, og det uden virkelig økonomisk støtte (AASt 11/1, aftrykt i KD 23/1).

Det førte til livlig debat, bl.a. om at få universitetsfolkene ansat på deltidsbasis; det var ikke nævnt, for det skete jo allerede, svarede Dons Christensen (KD 28/1, debatten førtes over længere tid). Mange nye idéer kom ikke frem, men sognepræst Axel Riishøj pegede på en kateketordning, kom den kunne der ske flere embedssammenlægninger, men egentlig forestillede han sig ikke det som en nødløsning, det ville tværtimod være en ideal ordning at få kateketer med en pædagogisk uddannelse (PrfBl 204, jfr. Henrik Christiansen KD 14/1). I præsteforeningen var man inde på over-

[16] Først i Århus siden i København skulle der besættes et ledigt professorat, men ansøgerne blev for nærværende anset for utilstrækkeligt kvalificerede. Den ene ansøger i Kbhvn., dr. theol. Poul Henning Jørgensen, mente at han skulle holdes ude, fakultetet var omdannet til et menighedsfakultet med modsat fortegn (KD 16/3, KiVe 341, jfr. KD 27/2 ff.), men professor N. H. Søb måtte afvise, at han var ofret, fordi han gik imod eksistensteologi og afmytologisering (KD 19/3).

vejelser om en sekretærordning, hvor det var særligt påkrævet (PrfBl 434 f., jfr. KD leder 11/3).

Bøghs skarpe bemærkninger om nyordningen af pastoralseminariet (jfr. 1970 155), kaldte til sidst biskop Westergaard Madsen frem. Når biskop Høirup havde afløst ham som formand for direktionen, så skyldtes det *også*, at han anså nyordningen for en forringelse [17]. Når Høirup anbefalede nyordningen (KD 10/2, 17/2: Ingen i direktionen finder væsentlige fag utilstrækkeligt tilgodeset) måtte Westergaard Madsen svare, at når han havde accepteret hvad han fandt var en forringelse, så var det fordi dette var den eneste mulighed for at få en undervisning i Århus. Ministeriet havde forsikret, at pastoralseminariet i det store og hele skulle have samme omfang som hidtil; et indskrænket timetal var dog en del af den beklagelige forringelse, men man må regne med, »at det er en overgangsordning, der skal forbedres, så snart lejlighed gives« (KD 2/3, jfr. 23/2).

Disse afsløringer hang nok sammen med, at det i januar trak op til en ny krise omkring strukturkommissionen. Arbejdet havde ligget stille det sidste halve år, da ministeriet ikke kunne stille sekretærbistand til rådighed, og nogen ændring var ikke stillet i udsigt. I kommissionen var der stemning for at indstille arbejdet; men ministeren opfordrede den til at udsætte arbejdet, så den også kunne gøre sig bekendt med det lovkompleks, der var under udarbejdelse (jfr. her p. 184 f.), han stillede tillige i udsigt, at Per Salomonsen da kunne være til fuld rådighed som sekretær (KD 29/1 f., BeAW 14/2 og NB 6/2: ultimatum fra kommissionen). Kristeligt Dagblad skrev sine sidste hvasse kirkepolitiske ledere: Sig da noget, kære biskopper, til den tilfældighed, der råder i kirkeministeriet (24/1, 30/1), mens Højskolebladet konstaterede: Den kommission har længe

[17] KD 27/1. Biskoppen oplyste samtidig om nyordningens tilblivelse: Ved et møde 26/11 68 regnede direktionen med at drøfte kommissionsbetænkningen, men fik forelagt et helt andet forslag, udarbejdet i ministeriet, hvad kirkeministeren erkendte kunne kritiseres; 6/12 68 havde ministeriet imødekommet direktionens synspunkter, så alle dens medlemmer »fandt det rigtigt at forsøge, hvordan den skitserede ordning ville virke«. Derefter var der ændret i den kgl. anordning vedr. sammensætningen af direktionen, uden at man var underrettet derom. Divergenser i den anledning havde Westergaard Madsen helst ordnet bag lukkede døre. Debatten indledt efter Bøghs artikel 23/1, om biskop Erik Jensens medansvar se KD 2/2 ff., sidst 16/3: Der skal undervises under studiet og kun i få fag, ikke i nye modefag.

været død, det ses jo af at ministeren nedsætter små effektive udvalg til at arbejde med dens opgaver (Poul Bendix Knudsen, der nævnte ikke-eksisterende udvalg; 91).

Der kom formelig skred i studenterpræstesagen. Med henblik på Polyteknisk Lærestalt oprettedes et nyt embede ved Lundtofte kirke og den 30/11 blev den – langt over et halvt år før indstillede – pastor Jens Brøndum udnævnt (KD 12/12). I Århus kom der i hvert fald 2 studenterpræster, antaget af De studerendes Kirketjeneste. Kirkefondet ydede støtte til den ene, pastor Viggo Lissner, som tog sin afsked fra Rigshospitalet; den anden, pastor C. F. Hjerild ansattes som hjælpepræst ved Møllevangskirken, men kun som deltidsansat og med løn derefter, han skal tillige være præst for u-landsstuderende (KD 28/3, 1/4, 8/6, Medd. fra Århus stift 144).

Venstrepressen meddelte i maj, at der i folketingssamlingen 1970/71 ville fremkomme et lovforslag om tilskud til valgmenighederne, altså før strukturkommissionens betænkning kunne foreligge (SjT 16/5, jfr. Roesen, PrfBl 664). Det skete dog ikke.

Det forlød ved samme lejlighed, hvor det meddeltes at ministeren fik regeringens godkendelse af, at et lovforslag herom forberedtes, at kirkeministeriet havde prøvet at gøre op, hvad staten yder til kirken, og hvad folkekirken yder til gengæld. Statstilskuddet var godt 100 millioner, som modydelse opstilledes: Kirkegårdenes underskud 50 mill., vedligeholdelse af kirker 63 mill. og registreringsarbejde 11 mill., staten underbetalte altså (SjT 16/5, Roesen PrfBl 664).

Der forberedes nyordninger på Grønland. Menighedsrepræsentationerne skal have indflydelse ved bispevalg, ligesom der er tiltænkt dem flere beføjelser, når en kirkeskatteordning er indført; i de større byer og bopladser er der baggrund for at menighedsråd kan oprettes. Præstevalg kan der ikke blive tale om, det forbyder de geografiske forhold, mente kirkeministeren (KD 21/7 f., 17/10). Højskolelærer Mads Lidegaard var mere optimistisk, selv om han frygtede en mere symbolsk skatteordning. Grønlanderne kan få et virkeligt ansvar for de økonomiske forhold i menighederne, og ved præstevalget er de praktiske vanskeligheder nok til at overvinde. Kirken er den institution, som er nået længst i grønlandiseringen, danske præster er snart en saga blot. En anden forudsætning er kendskab til præsterne, og den er til stede på grund af radiogudstjenesterne (KD 31/7).

Diskussionen om den nye nøduddannelse af præster bragte yderligere lønforholdene i søgelyset (1970 152); de kom det også på grund af den nye lønningslov, der blev tolket som var betjening af

enhver institution tjenestepligt for præster, uanset sognetilhørsforholdet. Bestyrelsen opfordrede præsterne til at fortsætte det arbejde, en sådan holdning vil »såvel i offentlighedens som i myndighedernes øjne stille præstestanden i det gunstigste lys« og lette muligheden for en rimelig ordning, opgav man derimod et sted, så kunne tjenesten måske ikke genetableres (PrfBl 275, 686, KD 23/4). Der klagedes over lange vakancetjenester og vanskeligheder med at få ferie (PrfBl 460 ff.), mest påtrængende var det at få rådet bod på deklasseringen af de yngre præster (Lindegaard, PrfBl 315, jfr. 431 ff.). Her var stigende forståelse. Præstelønningerne er ikke konkurrence-dygtige konstaterede kirkeministeren med mange andre; navnlig de unge får for lidt, men ministeriet har ikke nogen særlig indflydelse, sagde han (JyPo 13/7, jfr. KD 7/7, 5/8, leder 14/7, Sjt 9/7, leder 27/6, Menighedsrådsforeningen, se MrBl 181).

Der gik næppe noget skår i præsternes glæde over at være betryggede ved at være knyttet til andre, større tjenestemandsgupper (PrfBl 314), da biskop Frode Beyer sendte en hilsen til repræsentantmødet: Foreningen har gjort os til tjenestemænd, det var vi ikke før. I sin tid som formand hævdede biskop Scharling, at præster var en stand for sig; han forudså en tid, uden kollats alene med statens ansættelsesbrev (PrfBl 462). Planer om at reducere antallet af kgl. udnævnelser, hvad der berørte alle præster, vakte dog ubehag. »Den kgl. udnævnelse er med til at garantere præsternes frihed og uafhængighed i embedsførelse og forkyndelse«, mente man i bestyrelsen trods alle forsikringer; men en særstilling her anfægter vort naturlige tilhørsforhold under den akademiske lønramme, det talte for at acceptere (PrfBl 1971 125).

3. Folkekirkens opgave.

Den megen jammerlige snak om penge blev dog provst Carl Hermansen for meget: Hvorfor siger man ikke, at det er den åndelige fattigdom, der er den egentlige grund til præstemangelen (KD 22/7).

[18] Bl.a. domprovst Bøgh i den tidl. nævnte artikel (AASt 11/1), sognepræst Erik Kyndal (præsten føler ikke, at der bliver gjort brug af ham med den uddannelse han har, KD 29/1), sognepræst Henrik Christiansen (mangelen hænger sammen med dybtgående åndelige teologiske og sociologiske kriser i folk og kirke; den afhjælpes ikke ved kunstgreb, kun ved vækkelse, KD 20/3; jfr. Knud Baagø KD 19/5, Asger Smitt KD 4/1 71). »Der er vist ingen tvivl om, at præstegerningen ikke mindst for mange unge nu om dage står som en meget problematisk for ikke at sige umulig bestilling«, skrev provst Wiberg; han havde også en god del skepsis overfor prognoser, de er tit slået fejl, dog også sådan, at det hele er gået hurtigere

Det var nu sagt af en del[18]. Det er ikke underligt, at få melder sig, når man først ansætter nogen til et stykke arbejde, og så med største selvfølgelighed forsømmer dette arbejde, skrev sognepræst Rudolph Arendt. Mon ikke tiden er inde til, at menigheden bestemmer sig. Hvis den ønsker præster, så må den vise det i handling, ellers skal man ikke undre sig over, at præstemangelen stiger (KD 16/7).

Biskop Dons Christensen følte sig siden foranlediget til den bemærkning: Vi overvinder i hvert fald ikke præstemangelen ved at bagtale præstegerningen, det bedste arbejde man kan have (KD 10/9). Forud havde pastor Rieman advaret mod at sjofle sin stand, det er et syndefald at betragte sig selv i præsterollen; en præst går i sin gerning bare fordi han véd, at han skal være der, for det ord, han skal forkynde bærer ham og hele hans gerning (DKt 46). Det er forkyndelsen, det er galt med, vidste Søren Krarup; når man ikke ved hvad man skal sige, så lægger man sig ydmygt som hunde og logrer for de dannede blandt sine foragtere, går tjenstvilligt ærinder og er lykkelig når man får ros som en nyttig lille socialrådgiver. »Folkekirken« står svagt, fordi man ikke vil holde fast ved prædikenen som det første fornødne og eneste afgørende; men hvis forudsætningen frimodigt fastholdes, er »kirkens« øvrige vanskeligheder begrænsede. Der tænkes for lidt og for sløjt over prædikenen, derfor breder uklarheden om kirke og kristendom sig. En menighed må forlange, at dens præst véd hvad han siger, og at der af prædikenen kan udtrages den grundlæggende påstand, hvormed prædikenen står og falder – om den bliver troet, det skal præsten ikke bekymre sig om.

Vanekristendom er den hæderligste form for kristendom, uden pral og selvtretfærdighed; bliver præsten i stedet for embedsmanden, der skal tilsige syndernes forladelse, til en religiøs specialist, så kommer der nervøse og urolige forhold. Krarup nævnte den felt-

end forudset (RoSt 132). – En præst stillede så at sige den menighed, hvor han var konstitueret, overfor et ultimatum, den måtte vise, at den ønskede præst og kirke (2. påskedag var der 4 i kirke, dagen før havde stedets præst gennem 27 år holdt afskeds gudstjeneste), Sjt 31/3. Sognepræst Tage Morsing undrede sig: Hvorfor bliver den slags selvoptagne bønhaser præster, de forråder i deres fornærmethed evangeliet (KD 6/4), og sognepræst Tranholm-Mikkelsen svarede ham: Som missionær har jeg haft et respektabelt forhold til folk, der var ligeglade med min tilstedeværelse; men præster er kaldede af mennesker og da er ligegyldighed undergravende; problemet er ikke præstens betydningsfuldhed, men om kirken er til for alle i sognet (KD 17/4).

præst som i 1864 råbte til en såret soldat, der skreg af smerte: »Hvad skriger du for? Du har dine synders forladelse!« Sådan er kirkens opgave i en tid, hvor man skriger af mange slags smerter og ikke ønsker sig andet end social og psykisk lægedom (Ålborg stiftsbog 13).

Pastor Jørgen Kristensen indlod sig på at formulere en folkekirkelig bestemt motivering for at gå i kirke (KiVe 318). Og når aktivismen var grundigt afvist, kunne pastor Rieman godt fremhæve rosværdig aktivitet, som Kirkefondets indsats for kirkebyggeriet (Vartovbogen 1969 130), de mange stille i landet, som bærer folkekirken, ikke råber op, men handler og holder tingene på ret køl, in casu Dansk Missionsselskab (DKt 331) og Kirkens Korshærs rådgivningstjeneste, som i en tid med rådvildhed, ensomhed og angst lader folk møde kristentro (DKt 1971 3). Men i almindelighed var det ellers en anden form for aktivitet, der prægede den teologiske debat i 1970.

Det er nævnt, at ungdommen henter impulser udefra, snarere end fra dansk folkelig tradition, sådan også ungdom med kirkelig kontakt. »Forandringens vind blæser kraftigt ind over kirkerne i disse år. Den plejer først at ramme Danmarks kristelige Studenterbevægelse«, som med sine internationale kontakter har føling med nyorienteringen ude, skrev formanden, docent Johs. Aagaard, i indbydelsen til årets Roskilde-møde (KD 30/1). Her blev én konklusion, at frelsen ikke alene drejer sig om den enkeltes forhold til Gud, men også sætter den enkelte i forhold til andre mennesker og bliver noget politisk. Sigtet er ikke uden videre velfærd, men befrielse for de magtstrukturer, der undertrykker mennesket[19]. Den optakt kunne siden hente yderligere inspiration både hos Kirkernes Verdensråd og det Lutherske Verdensforbund, som i kampen mod uretten i verden ikke ville lade det forblive ved fromme ord, men ved støtte til antiracist-bevægelser og samvittighedsfanger måtte følge ordene op. Dette måtte dog siden tilføjes, at det var retfærdighed, man gik ind for, men dermed ikke voldelige aktioner.

Upåvirket var denne nye tendens herhjemme nok heller ikke af hele ungdomsoprøret og dets kritik af det bestående. Den direkte

[19] KD 2/2. Der taltes meget i Roskilde om stigende utilfredshed med folkekirken, og »se skrev i Indre Missions Tidende: Det skal nok være rigtigt, men spørgsmålet er, om vi konstaterer det med sorg eller glæde? om det skal hæmmes eller fremmes? (126).

kontakt dertil er beskeden, men forsøges (Kirkefondets møde, KD 26/2 f. og 24/7 69; Johs. Nymark hos DMS, KD 12/11). Men forståelsen er der. Hatten af for initiativtagerne til Frøstrup-lejren, sagde Willy Gravesen, FDFs generalsekretær. Han ønskede samtale med de folk, de vil som FDF praktisere kristendommens kærlighedsbud; men forudsætningerne er forskellige, og folkene bag Det nye Samfund har den grundlæggende fejl, at de tror at mennesker er gode og kun gode, og derfor ønsker ubegrænset frihed uden noget ansvar (KD 5/7; jfr. t.eks. KD leder 9/9, Johs. Værgø KD 23/5, 10/6, Palle Dinesen Berl.Tid. 27/12).

Verden ude og hjemme er her vævet sammen. »Mission er og bliver evangelieforkyndelse. Men det er hykleri at forkynde evangeliet for mennesker og samtidig udbytte dem efter bedste evne«, dertil kunne biskop Th. Græsholt strække sig (DMS's årbog 1969 12). Overfor den nye stærke forandringens vind måtte pastor C. Rendtorff medgive, at der er grænser for, hvilken uret man kan lade bestå, hvor man kommer med evangeliet (KD 12/11). Men det hæmmer tjenesten, at den ensidige understregning af forkyndelsen har givet os en falsk dårlig samvittighed overfor gerningerne, sagde amanuensis Gerhard Pedersen; man har talt om, at kirkens mission skal være politisk neutral, men kirken pådrager sig under alle omstændigheder et politisk ansvar, hvad enten den handler eller ej. Engagement i kirkens sendelse fører uvægerligt til politisk engagement, og uden mister vor forkyndelse ligeså uvægerligt sin troværdighed i den tredje verden[20]. Handling er ofte den stærkeste forkyndelse; normalt vil kirken nøjes med den indirekte effekt, politisk bevidsthedsgørelse, men politisk handling kan blive noget nødvendigt, fremhævede Johs. Aagaard (KD 12/11).

Gør man politik til en saglighedssag, og vil man ikke nøjes med troen alene, så får kirken et direkte politisk ansvar, nemlig at sige, at politik ikke er en salighedssag, svarede Rudolph Arendt, og

[20] KD 2/11, iøvrigt Dansk Kirkeliv 124, Nordisk Missionstidskr. 250. Jfr. DMS's generalsekretær, Ole Bertelsen: Det er bespotteligt og ubibelsk at gøre kristendom til noget hinsidigt, Guds løfter skal opfyldes her, hans indgriben i historien må ikke fornægtes (SjT 24/8) og »Man kan ikke være opmærksom på Kristus og samtidig uopmærksom på verden« (KD 12/11); Henrik Christiansen KD 27/8; DMS's synspunkt-serie nr. 7, »Oprør i kirken«, samt DMS's missionssekretær, Karl Erik Wienberg: Vi er herhjemme ved at glemme, at man ikke kan spalte mennesker op, og påstå, at de sommetider er kirke og politisk uansvarlige og somme tider politisk engagerede og derfor ikke kirke, DMBI 18.

hvad evangeliet ellers indebærer af politiske konsekvenser, kan kun være noget indirekte (KD 3/2). Arendt blev ved: Et folk kan ikke samtidig have borgerskab i himlene og hævde sig ved magt i verden. Når det siges, at meningen ikke er at sikre kirken, det er kirkens sendelse man er optaget af, så må dertil svares, at kirken er sendt med evangeliet, ikke med loven. Der skal ikke tales om loven, som om den særligt er betroet kirken. Loven er god for denne verden, hvor ethvert rige skal forgå, og at påpege dette overfor den nye bølge af politisk messianitet, det er kirkens politiske aktivitet [21].

Vist der er risiko for, at kirken identificeres med det etablerede samfund, ikke mindst under folkekirkelige forhold. Også et politisk engagement med det bestående samfund er en fristelse, fortsatte Arendt, men når kirken be'r for »kejseren«, så er det ikke fordi han støtter kirken. Den må fortsætte sin opgave indtil Guds rige kommer, uanset om den tages til indtægt både fra højre og venstre. Den eneste kristelige gerning, der findes, er at forkynde evangeliet, den enkeltes politiske eller sociale engagement er ikke noget specielt kristent [22].

Afvisningerne var mangfoldige, kom med rigt varieret styrke og fra vidt forskelligt hold [23]. Hertil kunne igen repliceres: Man

[21] Arendt havde også bemærkninger til den frygtagtige måde, hvorpå det såkaldt etablerede samfund reagerede overfor »Det nye Samfund«, på lur – om man skal være lydør, det er måske nybrud, folk der er forud for andre. Vær rolig, skrev han, det er kun betegnelsen der er ny, ellers er det den hidtil sidste trøskede frugt af et grundforfejlet menneskesyn, der har domineret Europa siden Rousseau, en tro på at mennesket er godt nok, det er kun de andre der er noget i vejen med (KD 9/9).

[22] Arendt fortsatte, skal kirken som organisation engagere sig, f.eks. i hjælpearbejde, skal det ikke være for at gøre det kirkeligt; alene det praktiske og hensigtsmæssige kan begrunde kirkeligt hjælpearbejde (KiVe 239). Jfr. biskop Schiølers betænkkeligheder ved Folkekirkens Nødhjælp, som den har udviklet sig (RoSt 22 f.) og valgmenighedspræst Sv. Aa. Nørgaard, KD 23/6.

[23] Bl.a.: Asger Højlund (Aagaard glider længere og længere bort fra bibelsk kristendom for at identificere sig med sekularteologien; det er typisk rationalisme og liberal teologi, KiInf nr. 4), Regin Prenter (KD 9/12 og 28/12: Er kirken optaget af evangeliets politiske betydning, så forkyndelsen indrettes derefter, så forrådes evangeliet og kirken mister enhver politisk betydning), provst Sv. Aa. Nielsen (Dagbladet 3/10), Kr. Friis (IMT 126). Og fra andet hold bl.a.: Gudmund Schiøler (e. KD 26/8), Ole Christiansen (Der findes ingen almengyldig formel for kristnes politiske forpligtelse, det eneste sikre er, at forpligtelsen er der, Santalposten 61), Birkedal Nielsen (Vartovbogen 129), Helge Skov (Dansk kirkeliv 60: kirken må tydeliggøre, hvad den har at sige, til foruroligelse for dens konservative

spørger dog, ikke om kirkens ære og magt, men om hvorledes evangeliet når ud i det samfund, som revolutioneres, uanset om kirken reformerer sig eller ej. Vist er der fristelser, men fordi fristelserne er der kan man ikke nægte at tage problemerne op (redaktør Ravn Olesen KD 2/10). Teologisk terror har i den lutherske ortodoksis navn kunnet føre os ud i ørkenen, men heller ikke længere. Vi er ude af stand til at tiltale tiden, så det er til at se, hvad der er af Gud og hvad der er af mennesker, mente sognepræst Erik Rostbøll og spurgte: Hvordan formulerer vi i dagens situation ordene om Ordets frugter (KD 14/1, 27/2). Det er folkekirkens, ja hele kirkens dilemma, »at vi tilsyneladende ikke er i stand til i forkyndelsen at pege på sådanne handlinger som konsekvens af evangeliet, som lader den nød, evangeliet tager sigte på, have noget som helst reelt forhold« til den situation som vi er i, konstaterede pastor Kyndal. Det kan blive til en ny lovreligion, her må man i høj grad være på vagt; men det er også falsk og en forvrængning af evangeliet, hvis man frikender de der hører det for ansvar (KD 21/8).

Til disse frie brydninger mellem meninger kom det til konfrontation et par steder, hvor der var afgørelser at træffe. Det første var Det mellemkirkelige Råd. Her var lagt op til en beklagelse af Brovst-sagen (1970 168), og det kunne alle gøre – hver for sig; men nogen samlet udtalelse kom ikke, bl.a. biskop Westergaard Madsen bremsede det og bestemt, ingen taler på kirkens vegne. Der var også forberedt en drøftelse af forholdet mellem den 2. og den 3. økumeniske bevægelse (1970 145); det springende punkt var forholdet til folkekirken, ellers var der nok betæneligheder ved tendenserne det sidste sted, men forståelse manglede ikke. Men amanuensis Peter Højen fandt det nødvendigt med økumenisk handling, og den kunne ikke komme i folkekirken. Problemet er ikke det, kirkeordningen hindrer, men det, den ikke positivt kan fremme, fandt Johs. Aagaard. Den enkelte menighed får ingen inspiration, og Det mellemkirkelige Råd kan ikke – hvis Westergaard Madsen er med – give vejledning. Der må skabes et andet fællesskab for dem, der trænger til inspiration og vejledning[24]. Mødet sluttede med,

elementer, men sandelig også dens revolutionære), Stausholm-Fisker (i foragt for de ringe dage, hverves tropper til et moderne korstog, KD 26/8) og N. C. Lilleør (»Kristus . . . kom ikke for at afhjælpe menneskehedens udvendige nød, men det enkelte menneskes indre nød«, uanset om nøden er hos den mætte eller den sultne, hos fangen eller vogteren, KD 17/8).

[24] Jfr. Aagaards foredrag: Ingen anden kirke er så fantasiløs som den danske,

at der blev udtalt glæde over at samtale havde været mulig (KD 29/5 f.).

Johs. Aagaard er drivkraften i opgøret med den herskende teologiske interesse for »det specifikt kristne«, for at det globale ansvar og den økumeniske forpligtelse kan blive vedkommende (AASt 18/1, 22/2, 15/3). Han er aktivt med i og bag konferencer ude som hjemme, bl.a. »en uge til fremtiden« på Århus Universitet. Det kristne fremtidsperspektiv – håbets perspektiv – må rejses, nu hvor »eksistensteologien er ved at gå over i historien« (KD 3/8, 8/8). Og i Århus kom der et nyt initiativ, et center for dokumentations-service, ved siden af de mange andre initiativer (bl.a. 6 studenterpræster, heraf 2 katolikker og 1 metodist; KD 9/9, 18/12).

I august kom så forberedelseskonferencen for »kirkedage 1971« (1970 144). Her var lagt op til et nyt opgør med den danske specialitet, at kirken er et tilflugtssted for denne verdens problemer (adjunkt Asger Sørensen, Berl.Tid. 2/8, jfr. 29/3), og det kom. Kirkens fare er at blive opium, en form for LSD, der fører mennesker bort fra virkeligheden, så de end ikke vil retfærdighed, kærlighedens minimum, udtalte Johs. Aagaard (KD 7/8, 10/8). Arbejdet for kirkedagene fortsætter. Men med en ny og bredere sammensat komité, uden Aagaard, og med det sigte, at det skal være »et helt aabent forum« (generalsekretær Gunnar Hermansen, Nyt fra Kirkefondet nr. 3; jfr. 1970 144) – ikke en kirkerigsdag med resolutioner, men et samtaleforum for de forskellige synspunkter, sådan forsikrede den nye formand, skoleinspektør C. J. Stoklund[25].

vi er kommet så langt, at den ikke kan reformeres ved samarbejde, de forskellige grupper er så langt fra hinanden, at de ikke magter det (KD 21/4) – og samme: Man skal være stærebland for at se, at det ikke ender med adskillelse fra staten, tiden nu må bruges på at finde løsninger, så reaktionen ikke får magten. Og det haster, adskillelsen behøver ikke at være langt borte, ændringer kan komme fra den ene dag til den anden, folkets kærlighed til kirken er meget kølig (NB 2/10). Adjunkt Asger Sørensens betænkeligheder ved den kurs, se KD 30/5.

[25] KD 8/10, 10/1 71, jfr. leder 10/10. Økumeniske Meddelelser beretter: Mødets hovedemner var: Kirke på ansvarlig måde, kristne på en ny måde og kristendom på en forståelig måde. Deltagere, for hvem kristendom er handling og ikke snak, samledes til »et trøstemøde for de skuffede«, de var af den mening, at det er onsdunst at praktisere kristendom ved konferenceborde (Nr. 1). – Pastor Kyndal blev indvalgt i komitéen, han vidste at der med inspiration fra internationale sammenhænge kunne komme en afsporing af kirkedagene, en politisering med sammenblanding af lov og evangelium; den slags møder kan også blive til manifestation af en kristen front, men tidens udfordringer gjorde det rimeligt at

Overvejelser om gudstjenestens form (1970 156) kom videre. I januar påtog bisperne Johs. W. Jacobsen og Th. V. Kragh sig en hurtig og let revision, omfattende højmesse, dåb- og nadverritualerne[26]. Derved vindes tid til et grundigere arbejde, som ministeren tog initiativ til. Han bad fru Anna Sofie Seidelin, dr. phil. Jens Kruuse, professor Henrik Glahn og generaldirektør Hans Sølvhøj sammen med 4 teologer (de 2 nævnte bisper, forstander Thodberg og professor Niels Hyldahl) foreløbig se på ritualerne for dåb, nadver og vielse, også her skulle der arbejdes hurtigt.

Det vrimler fortsat med forsøgs- og ungdomsgudstjenester, også radioen kom med her. Der skal være rig lejlighed til at eksperimentere, men udenfor den traditionsrige højmesse, den bør bevares, mente biskop Westergaard Madsen (KD 15/10). Betænkelighed ved noviteter kom nok stærkere frem. Det er let nok at lave et nyt ritual, men vanskeligt at lave et, der ikke forældes hurtigere end det gamle, skrev Rudolph Arendt. Kravet om forståelighed bør imødekommes i vid udstrækning, men ikke ensidigt, det lettest forståelige er nu formaninger, og det at forstå er ofte en form for selvbekræftelse. Her er noget, der hænger sammen med evangeliet selv, der er et ord som skal gentages, ikke ændres. Det tilråber ikke mennesket et: videre, videre! Men et: stands, hold inde! (Dansk Kirkeliv 13). Det der skal til er en ny gudstjeneste, men ikke en anden, sådan formulerede forstander Thodberg sit mål. Og siden bør der kun forandres en enkelt ting ad gangen, og det forholdsvis langsomt, for »hvis den gudstjenstlige ensartethed og dermed det gudstjenstlige fællesskab i folkekirken forsvinder, så vil folkekirken også forsvinde« (Haderslev stiftsbog 58). Hertil kom afvisninger af den megen eksperimenteren. Det er underholdning efter tidens smag (Riemann, KD 7/8 jfr. 17/7), og »i de fleste tilfælde kommer kritikken vel fra dem, der ikke kommer for at deltage i menighedens guds-

vove at tage medansvar. Der trænges til en studieproces, til at menighederne bliver situationen bevidst, til skred i stivnede fronter og nye samtalemuligheder (KD 3/12).

[26] På januar-mødet drøftede bisperne også brugen af præstekjolen (1970 note 16) og henstillede til ministeren, at præster efter ansøgning kan få lov alene at bære alba, hvor menighedsråd og et menighedsmøde samtykker; dispensation skal dog kun gives for et tidsrum, da der kan være tale om et modelune. Ministeren tøvede (KD og Sjt 9/1), og yderligere forlød ikke (KD 19/3). Spørgsmålet syntes at have mistet interessen (dog menighedsmøde derom i Virum, KD 27/9).

tjeneste, og så kan det være lige meget med deres kritik«, skrev pastor Birkedal Nielsen (DKt 100).

Skolernes 5-dages-uge skabte problemer ved at afse timerne til

4. Folkekirke og folkeskole.

konfirmandundervisningen. Loven derom var endnu ikke vedtaget, da der skulle lægges skemaer, og tingene var ordnet længe før undervisningsministeriets cirkulære af 25/6 meddelte, at i skolelovens § 55 skete ingen ændringer, og de timer kunne ikke flyttes til lørdage eller »til iøvrigt at ligge uden for sædvanlig skoletid«. Resultatet blev temmelig mange steder kun 1 ugl. time [27]. Betænkningen om kristendomsundervisningen må afventes, sagde Helge Larsen, men den vil få betydning for afgørelsen her (KD 16/5), ja i skolen fik den det allerede, for i det nævnte cirkulære siges også: »Forudsætningen, at faget kristendomskundskab ikke må berøres i 7. skoleår, hvis der kun er tillagt det 1 ugentlig time, kan dog ikke længere fastholdes«.

Konfirmandundervisningens øvrige problemer, og navnlig alderstrinnet, optager sindene (Ålborg KD 4/3; Allerød KD 4/6, modsat SjtT 22/9, jfr. KD 1/4, 13/5 samt om forældrenes kirkegang 14/3 69). En opmuntring var det, at ministeriet stillede sig imødekommende overfor anskaffelsen af hjælpemidler til undervisningen, og at også menighedsråd kan gøre deres, gives der talende eksempler på (Æbeltoft, Medd. fra Århus stift 124 f.). Den af biskopperne udskrevne prisopgave (1969 272) fremkaldte kun 8 besvarelser, og hverken 1. eller 2. prisen blev uddelt (KD 2/9). Til gengæld ser det ud til, at præstehøjskolen ser det som en opgave at formidle videre arbejde i den retning.

Kristendomsundervisningen berøres ikke af den almindelige nedskæring af timetal, som 5-dages ugen medfører (Ft Till. A 2779);

[27] Se bl.a. KD 7/3, 21/4, 9/6; SjtT 30/5, 4/6, 19/9. I Gladsaxe accepterede præsterne 2 eftermiddage, som skolen skal holde fri; det var et midlertidigt forsøg, og man håbede at de øverste myndigheder ville bistå ved en varig ordning (KD 16/5), i Gentofte skete ingen ændring, men lærerne var utilfredse med at skolekommissionen ved et uheld var gået imod »skolens« ønske. – Overfor de større kommuners skolekommissioner stod præsterne vel svagere, da der rejstes krav om reduktion allerede i april (PrfBl 244 jfr. 387). Bisperne henvendte sig til kirkeministeren, for at forholdene kunne ordnes uden at den enkelte præsts forhold til skolen blev belastet, denne informerede undervisningsminister Helge Larsen, som officielt udtalte, at der ikke var sket nogen ændring (KD 16/5), biskop Græsholt vejledte tillige stiftets præster (KD 4/6).

kommissionens arbejde skal afventes, sagde undervisningsministeren, men det afsluttet forudså han en grundig offentlig drøftelse (Ft 13/3 4307). Der er mange afventende, og de brugte tiden til at klare sig deres stilling eller befæste den:

Venstres og de konservatives programmer er nævnt, Kristeligt Folkeparti havde her en klar positiv stilling; Orla Møller (S) virkede fortsat for, at faget skal opretholdes, men med ny målsætning (han udgav bogen »Religionsundervisning i folkeskolen«, jfr. 1970 159); holdninger længere til venstre blev belyst: Faget skal integreres i orienteringsfagene (Gundhild Due, SF; Ft 13/3 4296), ja afskaffes helt for at blive et led i en kulturorientering for ældre elever (Hanne Reintoft, K; s.st. 4303).

Betydende kirkelige kredse står rede til kamp for formålsparagraf og timetal; de véd at det er urealistisk at tale om, at kirken skal overtage den dåbsundervisning, for der er ikke lærere til det, og undervisningen vil nå færre (pjecen »Skal kristendomsundervisningen løses fra kirkens lære«, udgivet af IM, Kirkeligt Forbund og Kirkens Ja eller Nej, jfr. KiInf og Kirkeligt Forbunds årsmøde, KD 24/9 f., samt IMs årsmøde, IMT 495 ff.).

Forespurgt af kommissionen afgav Landsforeningen Skole og Samfund sit svar: Faget skal opretholdes som selvstændigt fag, det ønsker de fleste, mange ønsker det styrket. Undervisningen skal gives i overensstemmelse med den evangelisk-lutherske lære, men være kundskabsmeddelende, ikke forkyndende; der gives karakterer og holdes eksamen som i andre fag (Skole og Samfund, nr. 3). – Religionslærerforeningen forsøgte at give en begrundelse for faget ud fra skolens almindelige pædagogiske sigte, mens stofvalget overvejende skal bestemmes af vor historiske og kulturelle tradition. Undervisningen må ses i sammenhæng med andre fag, men dens egenart opgives, hvis det indlemmes blandt orienteringsfagene. En reduktion af timetallet fandt man uundgåelig, man tænkte sig 10 timer ialt i løbet af 9 år, fordelt under hensynstagen til, at det er uheldigt med 1-times fag og, under hensyn til Goldman (1970 160), med flere timer på de højere klassetrin på bekostning af de første skoleår (Religionslæreren nr. 6, jfr. nr. 1 og 4, KD 7/2 og 10/2: Børnene i de yngste klasser kan få et skadeligt forhold til religion).

Kommissionen afgav en delbetænkning om undervisningen på gymnasierne, studenterkursus og HF: Det skal være et selvstændigt fag med præcise pensum og eksamen, som ved HF, og ligestillingen markeres også ved, at elever som står udenfor folkekirken ikke længere kan fritages. Der var enstemmighed. – Betænkningen offentliggjort (24/8) kom gamle aversioner selvfølgelig frem (ledere Aktuelt og Politiken 25/8), men selv Kristeligt Dagblad måtte spørge, om man ikke var for sent ude. Her forudsattes en gymnasiereform, der snart vil være forladt og erstattet af et tilvalgs-gymnasium (leder 25/8, modsat 17/1 og 20/10). Og formanden for gymnasiereformudvalget, undervisningsinspektør Sigurd Højby bemærkede, at en slags eksamen var mulig, men der kunne næppe blive tale om et obligatorisk fag (Politiken 25/8, KD 28/8). Siden meddelte gymnasieskolernes lærerforening, at der var opnået enighed mellem udvalget og foreningen om, at faget skulle placeres blandt tilvalgsfagene. (På generalforsamlingen vedtoges

en resolution til støtte for standpunktet, mens gymnasiernes religionslærerforening, der havde arbejdet i modsat retning, blev betegnet som ukollegial af formanden, lektor Søren Brogaard; her mente man at være blevet snigløbet af den store forening, KD 20/10 f. – Om Højby-udvalgets overvejelser, se KD 16/1).

Kommissionens betænkning om undervisningen i folkeskolen ventes også, fordi der arbejdes på en ny undervisningsvejledning og den skal gerne foreligge snarest (KD 6/10, jfr. 1/6, 24/6, Folkeskolen 2042, 2528).

Hver gang der ændres, så svækkes kristendomsundervisningens stilling, konstaterede biskop K. C. Holm, men derfor nyttede det dog ikke, at kirken råbte op og stillede krav, for den egentlige forpligtelse påhviler kirken selv. En dag må vi måske overtage undervisningen selv, det må hjemmene og kirken se i øjnene, sådan er situationen dog ikke. Får faget en anden placering, betyder det ikke, at vor dåbspraksis skal ændres, mente biskoppen, den er jo sammenkædet med selve evangeliet og dets væsen, noget der ikke afhænger af skiftende ordninger (KD 2/2, 20/3, 27/6, Religionslæreren nr. 5).

Såvidt syner, hvordan er da mulighederne? Et fingerpeg kom der ud af en undersøgelse på nogle seminarier. Den bekræftede stort set den mening, man havde forud, »at der i det store og hele er en negativ holdning til faget blandt lærerstuderende«. Næsten 60 % af de spurgte ønskede den undervisning fortsat, når den fik en anden formålsparagraf, og heraf gik igen de 2/3 ind for, at kristendommen her behandles »på lige fod« med andre religioner. 40 % af de spurgte ønskede selv at undervise i faget - trods alt lærere nok[28].

Uden sværds slag fjernedes bestemmelserne, der gav præster og menighedsråd indflydelse på kristendomsundervisning (bifald, biskop K. C. Holm; i Folketinget sagde Karl Max Rasmussen (S): Det er jeg naturligvis godt tilfreds med, Ft 13/3 4284).

5. *Organisationer og institutioner.*

Indre Mission fik et roligere år, men flere fronter kræver vagt-tjeneste, man må også være på vagt overfor de sidste år afskedigede missionærer og de folkekirkelige tendenser i KFUM og K (Det nye år 48, IMT 452, jfr. 1970 162).

[28] Jfr. E. Rørdam Bonnevie (KiInf nr. 6-7) og overlærer Kai Varmings forbehold overfor undersøgelsen, der omfattede 7% af de studerende, på seminarier i Hellerup, Vordingborg, Ålborg og Hjørring (Folkeskolen 2150, jfr. KD 15/8). En anden undersøgelse, foretaget på Odense seminarium, skulle vise at kun 17% regnede sig for kristne, mens 74% ikke gjorde det (Morgenposten 24/5, KD 25/5, leder 27/5, Berl.Tid. leder 26/5). – Begge steder var over 91% medlemmer af folkekirken.

Der hørtes ikke meget til K. Meier Andersen, udover at han fratrådte som sekretær for »Ordet og Israel« (KD 7/4, dog 22/4). 4 afsatte missionærer indbød derimod til møder »på evangelisk bibelsk grund« (KD 18/2), og i Dronninglund kom der brydninger i KFUM, da bestyrelsesflertallet sympatiserede med den for år tilbage afskedigede missionær, H. Neimanas (KD 22/4, 30/4).

I KFUM og K har flere svært ved at affinde sig med IMs repræsentation i fællesbestyrelsen (KD 2/2, 23/2, 16/4, 22/4), og omvendt ønskede et medlem af IMs bestyrelse, at den overvejede at udvide sit ungdomsarbejde, når KFUM og K ikke ville være det (KD 7/4, 16/4). Det ville bestyrelsen ikke, men den ville dog heller ikke afvise, at et særligt ungdomsarbejde i flere storbyer kunne blive nødvendigt (KD 16/4, Det nye år 48, jfr. 1967 480).

KFUM og K's landmøde vedtog med stort flertal (229 for, 28 imod) at bevare tilknytningen til IM (KD 25/4, 27/4), man ønskede som et udtryk for gensidighed så også at vælge et medlem af IMs bestyrelse. Og den opfordrede man til at ændre sin stilling til kvindelige præster [29].

Det satte bestyrelsen i vanskeligheder; på et par møder blev afgørelsen udskudt, flere indlæg i aviserne tydede dog på, at der er et flertal i bestyrelsen, som *vil* have en nyorientering, og ikke længere vil lade sig bremse af traditionen om, at det forudsætter enstemmighed. Ingen anden løsning kan give arbejdsfred [30].

Der kom opfordringer til at stå fast, bl.a. fra sognepræst Paul Ulsdal [31], mens provst Svend Aage Nielsen fandt, at bestyrelsens holdning kan føles som et diktatur, og det i en sag, »der selv efter

[29] Der var en reel anledning, en kvdl. præst var indvalgt i en kredsbestyrelse og fik mange opfordringer til at tale ved KFUM og K's møder, der sædvanligvis holdes i missionshusene, KD 25/4, 27/4.

[30] Især sognepræst Dalum Christensen. Han kunne ikke acceptere skriftbegrundelsen, Paulus' veto var et foreløbigt praktisk standpunkt. Konsekvensen af afvisning blev, at stadigt flere missionsfolk må bryde med deres præster og søge andre kirker, det er uholdbart, bestyrelsen må stille de enkelte samfund frit (KD 17/10, 2/11, 22/12).

[31] KD 18/12. Nogle højkirkelige præster rettede efter bispevalget i Viborg henvendelse til biskopperne om, at biskop Baun fortsat måtte foretage ordination, når kandidater ønskede det. Det ønskede en kandidat i Århus, men han fik afslag, han betingede sig da, at det hidtidige ritual benyttedes, at der ikke blev nogen kvdl. medordinand og at det henstilledes, at kvdl. præster undlod at deltage – sådan berettede sognepræst Jørgen Glenthøj for at spørge: Kalder man det frisind? (Re-formatio 13). Biskop Høirup svarede, at han ikke ville bidrage til at indføre et særembede. Biskopperne havde drøftet om en af dem skulle undlade at ordinere kvinder, det ville dog ingen gå ind på (KD 13/3). Glenthøj, duplik KD 20/4.

Kirkens Ja og Nej hører hjemme indenfor Kristi kirkes rummelighed«. Han måtte på et væsentligere område advare mod at falde i den anden grøft, så man lukker af for det bedste af det nye. Det gælder synet på Bibelens menneskelighed, hvor den liberale teologi efter et meget dygtigt arbejde fænger hos de unge i skoler og på seminarier. Det er helt påtrængende at formidle et møde mellem videnskabelig bibelforskning og Bibelens egentlige virkelighed, om ordet skal ud til mennesker. Vist er der meget i skred, men også sådan at Gud fører sin kirke henimod noget nyt (KD 14/11, 23/12).

Både Indre Missions søndagsskolearbejde og søndagsskolerne i København har haft større dage. Nye vaner hos folk betyder, at fredag eller lørdag må bruges i stedet. I stigende grad er det små børn, der kommer (IMT 385, KD 11/2, 18/8: I Kbhvn. 5.000 børn, en mindre tilbagegang, nogle flere medarbejdere). Går vi til det kirkelige ungdomsarbejde gælder det – som for hele det idébestemte ungdomsarbejde – at kårene er blevet trangere. 7 % af de 15–19-årige var i 1946 medlem af en kirkelig forening, i 1965 var tallet 3 % (for de politiske ungdomsforeninger var tallene 11 og 4 %, KD 27/2).

På en måde er vi tilbage i situationen fra 30'erne, hvor vi måtte dokumentere vores eksistensberettigelse, sagde FDFs formand, pastor Gunner Tjalve. Medlemstallet kulminerede 1957 og lå omkring 33.000 indtil 1967, det er nu 28.800. – KFUM og K kan melde om pæn tilgang til børne- og ungdomsafdelingerne i de senere år, men må i det hele notere tilbagegang (1968 24.000; 1969 22.000). Hertil kommer et reduceret antal sekretærer, økonomiske problemer, afhændelse af store KFUM-borge m.v., uden at det ensidigt altsammen er front-forkortelser (KD 25/4, 7/4).

Såvel FDF og FPF som KFUM og K-spejderne drøfter organisation og formål. Er det rigtigt at lade unge aflægge løfter før de kan være med? Ikke uden overvejelser forblev det kristelige en del af FDFs formålsparagraf (KD 31/3, KP 10/11), sådan også hos KFUM-spejderne (KD 4/5), mens KFUM-spejderne udskød afgørelsen et år (KD 22/4, 28/9).

Næsten alle kirkelige institutioner og organisationer spørger: Hvor kommer afløserne fra? De, der nu bærer arbejdet, bliver ældre og hvert år falder nogle bort, uden at hullerne udfyldes. Alligevel kommer der til flere formål endog langsomt stigende beløb ind. Organisationer som Dansk Kirke i Udlandet og Dansk Sømandskirke i fremmede Havne har baggrund for at ty til det offentlige og gør det; nogle tillidsmænd er helt uanfægtede af den udvikling, mens andre spørger om det er sundt for arbejdet, og om staten ikke kommer til at bestemme?

DKU har konstant pengesorger (1968 678). 1967/68 klarede man sig ved at indskrænke arbejdet, mens forhåbninger om nye kredse og bidragydere slog fejl. Vi kommer snart til realistisk at erkende, at den nye generation ikke forstår det frivillige, og den tænker internationalt, ikke nationalt (det årsberetn., 1968, KD 4/9 68 ff.). De ledige embeder reddede økonomien, blev der sagt året efter (KD 9/1 og 11/9 69 f.), men sådan bliver virkningerne for tilfældige, derfor måtte det overvejes: Hvad er DKUs arbejde og hvad kan opgives? Der er optaget et »beskedent besøgsarbejde på Mallorca«, ellers har det været »et meget stille år« oplyste årsberetningen 1970. Uløste opgaver er til at se, bl.a. en visitats- og besøgsordning, som bør betales af udenrigsministeriet, sagde Dons Christensen (KD 2/9 f.).

Alt hvad der smager af aktivisme modarbejdes, og breder det syn sig, vil vore kredse være væk inden en overskuelig fremtid, blev der sagt på årsmødet i Dansk Sømandskirke i 1969 (jfr. 1968 678). Der mangler præster som penge, men det er også til nyt kirkebyggeri. Forhåbningerne blev sat til kirkeministeriet, som også påtog sig at udrede lønnen til 3 assistenter, »sognemedhjælpere«, det var penge sparet ved nyordningen i Sydslesvig (1969 269; – KD 26/2 f., 12/9 f., jfr. 14/9 68 2/9 og 8/9 69). Her som i Indenlandsk Sømandsmission drøftes stadigt omlægninger, som følge af nye vilkår for skibsfarten. Sømandsmissionen taler bevidst om at fortsætte på frivilligt grundlag, omend man nok kan ønske lidt mere kontant offentlig anerkendelse; men der skaffes penge til drift og til nye dyre sømandshjem hernede som på Færøerne og Grønland. Medarbejdere mangler også her (Indenlandsk Sømandsmission 1965/66, Berl.Tid. 19/2 67, KD 29/8 69 f., KD 22/8 f. og årsberetn. 1970).

I årets sidste måneder så det igen såre kritisk ud for missionsselskabernes økonomi, men en ny kraftanstrengelse gav rekordindtægter og nogenlunde dækning (KD 11/12 ff., missionsbladene jan. 1971). Hvert år bliver der færre missionskredse (DMS havde 2.043 kredse i 1965 og 1810 i 1969; Santalmissionen havde 20 kredse færre end i 1969), og de ældre dominerer, mens ungdommen næsten mangler (DMS's årbog 33 ff., Nordisk Missions-tidskrift 177 ff., 181 ff.). Der mangler medarbejdere, og det bekymrer mange af missionens venner, at flere og flere missionærer bliver hjemme efter kun få års tjeneste. Derfor har de nu ikke svigtet, blev det pointeret (Pilgård Pedersen, Sudanmissionens årbog 39).

Men skal der melde sig unge, så må der en nyvurdering til. Måske har vi ikke forklaret tilstrækkeligt, »at det at blive missionær er et ganske almindeligt arbejde«, skrev biskop Græsholt. Det kræver nok specielle kundskaber og særlig uddannelse, ellers er det ikke noget forskelligt fra at leve som kristen hjemme og vidne i sine omgivelser. Der må tales mere åbent om årsagerne til afgang og tilgang, fortsatte han, så missionærerne kan gå over i andet arbejde uden at føle sig mislykkede. Og når de er ude, må vi sikre dem en levestandard som normalt herhjemme (DMS årbog 1969, 13 ff.). Unge vil ikke gå med på grund af den image missionærer har i dagens Danmark. »Vi behøver en fyldestgørende og å jourført redegørelse for, hvad I som firma kræver af Jeres funktionærer«, skrev en yngre missionær, Hanne Graulund hjem, »og kræver I ikke andet end, at de passer deres faglige arbejdsopgave og afholder sig fra offentlig svir og hor, så se at få

det sagt! Klart og tydeligt!« Tør man, af angst for at støde nogle, ikke formulere krav og forventninger til sine nyansatte, tror jeg, det er temmelig nytteløst at forsøge et systematisk oplysnings- og rekrutteringsarbejde (DMS årbog 54 ff., jfr. Knud Oschner, KD 12/4 69).

Diakonissehusene jamrer ikke, selv om der er langt mellem nye diakonisser (tilgangen det sidste ti-år var på Diakonissestiftelsen 9 og på Skt. Lukas stiftelsen 11). Det rammer også arbejdssteder udenfor, bl.a. menighedsplejer. Vi får lov at passe dagligt arbejde, med en fornemmelse af at der er brug for os, hed det i en årsberetning (Diakonissestiftelsen, årbog 69/70). Alle steder bliver der penge til sygehusudvidelser og stadig à jourføring. Sagtmodigt men også standhaftigt repliceres der i den teologiske debat. Vi vil hverken betragte det frivillige arbejde som noget »privat« eller »folkekirkelig« det, det betyder stagnation, mindre offervilje og ansvarsbevidsthed, skrev Johannes Müller (årsberetn. 1964/65 20). Diakonien må gå videre og passe det, der ligger for, forholdene er til at tage som de er (årsberetn. 67/68 19), men vedholdende spørges der efter en sognemedhjælperordning. Diakonissestiftelsen fortsatte ene af de 3 huse sin modernisering, 1/4 1965 trådte den nye søsterordning i kraft uden at rejse problemer (årsberetn. 65/66, jfr. her 1964 409). November 1969 vedtog søsterrådet, at ægteskab ikke længere skal medføre udtræden (Nyt fra Diakonissestiftelsen nr. 1, årbog 1969/70 45 f.).

Diakonuddannelsen derimod tiltrækker et stigende antal, og udbygninger af Århus Diakonhøjskole har været nødvendige. I de sidste 5 år har der været 3 undervisningslinier, en autor. sygeplejeuddannelse, uddannelse til plejeassistent (pleje- og alderdomshjem) og en social-pædagogisk uddannelse (menighedsarbejde), KD 5/7 69, jfr. 11/10 65.

Set.-Nikolai Tjenesten i København får penderter i flere større provinsbyer (Odense, Ålborg, 1969 i Esbjerg og 1970 i Århus). Uanset økonomiske bekymringer tog Kirkens Korshær nyt arbejde op, i København først en provoklub (KD 23/10 67, 21/10 68, 13/10 69), siden et arbejde for stofmisbrugere (KD 26/10, Korshærbladet 29).

Selv den for nogle år siden så succes-ombruste Unge Hjem-bevægelse mærker tilbageslag (KD 28/9; LYM se KD 8/9 69).

Bibelselskabet derimod arbejder energisk og ekspanderer ganske stærkt; arbejdet gælder nu også u-landene og Øst-Europa (KD 11/2 69), udgivelserne herhjemme varieres (studieudgave, forkortet G.T., noter til N.T.), og der arbejdes med nye oversættelser og fordanskninger. Man vedtog at komme bort fra den selvsupplerende bestyrelse og finde basis i stifterne, de folkekirkelige organisationer og frikirkerne. De nye rammer fyldes ud; men det var vanskeligt at bygge op fra oven, takket være bistand fra biskopperne blev der i 1970 oprettet stiftsudvalg (KD 1/11 65 ff., 22/4 66 ff., 7/4 og 4/10 67 ff., 8/10 68 ff., 9/10 69 ff., 19/9; årbøger 1967, 1969 og 1970).

Aktiviteten som det bredere sigte (også »anden med selskabets formål beslægtet og forenelig virksomhed« støttes nu) førte til kritik, fordi der nytårsdag skal samles ind til dette arbejde med dynamisk og »uevangelisk kirkesyn« (Horstmann, Tidehverv jan. 1968). Heller ikke indenfor selskabet er der dog fuld enighed, Johannes Müller havde som formand 1965–70 stået bag ekspansionen (KD 5/11 65, 8/1 68), men veg formandssædet,

da han ikke ganske kunne forlige sig med omlægningen (årbog 1970, KD 5/1 71).

Kirkefondets besindelsestid er vel omme (1967 note 24); det konsulteres ved kirkebyggeri over hele landet, det har bekostet de 6 vandrekirker, der er i brug, og 2 nye er lovet til Nordsjælland (årbog 27, KD 23/4). Men stadig stærkere tager det menighedsdannende interessen (1970 144), der er udvalgt som arbejder med gudstjenestefornyelse, arbejdsetik, socialetik og sogn og samfund. Ganske som ved voksenundervisningen (1969 272) er arbejdet med kirkekor blevet et selvstændigt arbejde. – Forhandlingerne med kirkeministeriet om fondets bygninger (1969 264) nærmer sig afslutningen, så nyordningen kan blive til virkelighed over en årrække (vel a.h.t. kirkeskatten?). Grundlaget derfor kom ved en kgl. anordning af 26/11 69 (MrBl 23).

Kirkelig Voksenundervisning lagde stærkt ud for at give oplysning om fritidslovens muligheder og inspirere til lokale initiativer. Der blev lagt mange planer, undertiden gik flere sogne sammen (45.000 indbydelser på Frederiksberg, KD 18/7, 5/10; 4 sogne, KD 15/9), ikke alt blev dog gennemført. – Sognepræst Paul Honoré måtte glæde sig over den energi og praktiske formåen, der blev vist, for den pædagogiske front trænger til at styrkes indenfor folkekirken. Han havde dog også betænkeligheder, kirkelige emner skulle nødtigt fjernes fra de øvrige oplysningsforbunds programmer (KD 29/8 69).

Udviklingen truer Kristeligt Dagblad med sine ca. 17.000 abonnenter, tilmed er det et arbejde at få opvejet den afgang, som der her må være. Man mente at en teknisk omlægning kunne sikre bladet (KD 29/5 69 f.) og henvendte sig til læserne om et lån (16/5 ff.). Den ønskede million kom på 4 uger (27/6), dertil efterhånden 600 nye abonnenter (2/1 71). Organisationer som enkeltpersoner mente ikke at kunne undvære bladet, uanset stærk kritik både fra Indre Mission og modsat hold [32]. Man spørger sig så, om bladet efter mødet med sine læsere blev en mindre skarp revser af den førte kirkepolitik – eller om der var færre anledninger til påtale det sidste halve år? (t.eks. leder 18/9).

6. Kristeligt Folkeparti.

Så kom der et kristeligt Folkeparti. Da andre ikke ville tage fat (1970 161), så måtte man selv, mente et par yngre præster, Niels

[32] Bartholdy på IMs årsmøde (IMT 1969 531 f.) og Dalum Christensen: Den ødelæggende forkyndelse møder vi overalt, også i KD (Det nye år 1969 63). – Erik Jensen KD 2/9 69, K. C. Holm KD 2/2, N. E. Sørensen 18/2 og Peter Riemann: Opløses folkekirken før tiden, så er det KDs skyld, DKt 66, 334.

E. Rosendal og Bent Vilslev Petersen. Det var ikke bare en protestholdning, man ville en lovgivning præget af et etisk grundsynspunkt (KD 11/2, 20/3 f.). I april var partiet stiftet med en ikke-gejstlig formand, overlæge Jacob Christensen, Horsens, og man lagde ud for at få medlemmer, skaffe underskrifter til partiets anmeldelse til valg og for at formulere et program.

Anledningen var abortloven (1970 160) og omstændighederne hvorunder den vedtoges (Folketingsårbog 300).

Selv regeringsblade kunne skrive om en for hastig behandling i Folketinget, og om at medlemmerne ikke var stillet frit, som samvittigheden bød dem (e. KD 14/3, 21/3), mens Poul Hartling forsikrede, at ingen var bundne af partiparoler (KD 3/2). Bagefter skrev redaktør Jens Peter Jensen (V) om det ubehagelige ved, at der gik politik i sagen, så vedtagelsen mere skete for at undgå fri abort (SJT 18/4).

Vedtagelsen skete ved navneopråb, 100 stemte for, 20 imod og 41 undlod at stemme. Modstanden skyldtes dels, at forslaget ikke var vidtgående nok (dele af Socialdemokratiet og SF), dels at det var for vidtgående. Et enigt folketingsudvalg svarede de 42.000, der protesterede og krævede folkeafstemning, at det man protesterede imod, egentlig var afgjort ved 1956-loven, ja i 1937. Det hilste med tilfredshed, at så mange ønskede sociale modforanstaltninger gennemført. Yderligere opholdt det sig ved mulighederne for øget oplysning og seksualoplysning i folkeskolen »som en integreret bestanddel af den almindelige undervisning«. Men lovgivningen var nødvendig for at begrænse de illegale aborter (betænkning 5/3).

Pastor Falk Hansen (S) pointerede, at det var efter meget grundige overvejelser at man afviste formynderskabstanken her og ønskede fri abort; selv den 2. mulighed, ministerens forslag, var ikke længere bestemt af nogen etisk holdning, »stort set« var det fri abort. Hertil svarede fhv. justitsminister K. Axel Nielsen (S), at partiets stilling ikke var gjort op, principielt set var der ikke forskel mellem de 2 lovforslag, men udviklingen måtte ikke gå i spring og fri abort ville rejse en storm. Lis Møller (K) var forbeholden, det så ud som antallet af svangerskabsafbrydelser var faldende, men hun var for, »udelukkende for at hindre, at lovforslaget om fri svangerskabsafbrydelse vedtages«. Justitsminister Thestrup fandt ikke i forslaget noget, som stred »mod religionen«, det afgørende for ham havde været, at der »igennem længere tid havde været et misforhold mellem den gældende lovgivning og den almindelige . . . moralske vurdering af disse spørgsmål« (2. beh. 11/3, Ft 4133 ff.).

Ved 3. behandling (18/3, 4418 ff.) mødte de konservative med ny ordfører. Usikkerheden om partiets stilling måtte fjernes, »Det radikale Venstre og Venstre har krav på, at vi udtrykker og fastholder« vor sympati for lovforslaget (Berl. Aftenavis 12/3, Lis Møller KD 18/3). Men det var hyklerisk, førte op til fri abort, uden at ville være ved det, sagde Bodil Koch her, og samfundet kan ikke lovgive om folks moralske anliggender. Det var altid om sex-spørgsmål der kom protester, hvornår var tilsvarende lidenskab

mobiliseret over boligforhold, som kunne være sådan, at de tvang til abort? Sv. Horn (S) måtte derimod gå mod lovforslaget, fordi han havde set hvordan personligt ansvar var forflygtiget i de sidste 10–15 år bl.a. ved massemediernes leflen for holdningsløshed, navnlig dog fordi forslaget prisgav kvinden for mandens aggression og hjemmets påvirkning.

Så blev da spørgsmålet om den vedtagne lov skulle til folkeafstemning? Justitsministeren havde forud afvist det, meningen med det krav var at standse lovforslaget, det kunne han ikke være med til, han var iøvrigt overbevist om, at en afstemning ville være for forslaget (KD 8/1 f.). Nu prøvede pastor Johan Nielsen (S) at få støtte til et krav om folkeafstemning, begge forslag var kun begrundet ud fra et hedensk menneskesyn (KD 30/1 ff., Ft 4180), men formanden for Venstres folketingsgruppe vejledte: Man kan ikke stemme for loven og bagefter sådan søge at standse den (Ft 4175).

Herunder var reaktionerne på kirkeligt hold en cruel-præget kampagne fra højre fløj. Sådan var Kristeligt Dagblads linie ikke, men modstanden var hård og vedholdende, afslørende alle tegn på brist under Folketingets forhandling. Kun ved en folkeafstemning kan politikerne rehabilitere sig, hed det i en leder (18/3). Også biskopperne følte det nødvendigt at tale sammen om den sag, udspurgt efter januar-mødet nævntes det som en konklusion, at det afgørende i sagen er »respekt for livet og dets muligheder« (KD 9/1). Det blev af Kristeligt Dagblad brugt som en ex-cathedra-udtalelse (ledere 9/1, 7/3) og blev afvist som sådan: Biskopperne er kommet for skade at fremsætte en hedensk vurdering af livet, hvor de troede at udtrykke kristendommens (Søren Krarup, Tidehverv nr. 7). Tie kunne nogle bisper ikke, selv om de ikke hurtigt ville råbe op, fordi de huskede tidl. protester og løfter om social indsats, som der ikke kom noget ud af. Johs. W. Jacobsen var angst for, at vi i en uansvarlig forkælet egoisme kan tabe agtelsen for livet, jfr. den løgnagtige begrundelse, at kvinden er herre over sit eget legeme, inklusive det ufødte værgeløse liv« (e. KD 9/2). Sad jeg i Folketinget, måtte jeg vist sige et stemmer ikke, skrev Erik Jensen, mens han som sjælesørger nok måtte give ret forskellige svar, afhængigt af de menneskelige forudsætninger. Han måtte dog nok altid bede for barnets liv (e. KD 19/3). Forslaget er »lige ved at gøre retten til fosterdrab til en selvfølge«, fandt Th. Græsholt, der meget vel forstod dem der fristedes til svangerskabsafbrydelse, sådan som samfundet var indrettet. Han havde »intet kristeligt svar – i hvert fald ikke, hvis der forventes en sætning eller et skriftsted, der sætter alt på plads«, men talte for en humanisme, der har en af sine væsentligste rødder i evangeliet, og at argumentere humanistisk er vel ikke ligefrem ukristeligt (KD 26/1).

Der var under hele røret så at sige tavshed fra grundtvigsk hold eller folk længere til venstre; den grove agitation mod lovforslaget måtte vel tilbagevises (SjT 16/1), derudover er kun opsporet et indlæg. Autoriteterne kan ikke fritage den enkelte fra selv at tage stilling, skrev pastor Andreas Davidsen, som pointerede at her drejede det sig om andet end en blindtarmsoperation. Den foreslåede liberalisering fandt han rimelig, mens fri abort kunne betyde et urimeligt pres overfor mange kvinder. Det var ikke et kirkeligt eller kristeligt standpunkt, dette drejede sig om noget meget

mere omfattende, ubetinget fordring om lydighed, kærlighed og barmhjertighed (AASt 15/3).

Kun 5 medlemmer i Folketinget tog stilling ud fra moralsk-kristelige synspunkter var en præsts kommentar til lovens vedtagelse (KD 23/1), der betød »næsten fri abort« (KD leder 13/3). Vi er mange, der er blevet politisk hjemløse, skrev fhv. skoledirektør Aage Nørfelt (KD 17/3), og det var et stiltfærdigt udtryk for talrige indlæg i flere måneder. Mange argumenterede for det nye parti, og det hjalp ikke, at det kunne påvises, at færre kvinder søgte abort gennem mødrehjælpen (KD 8/7, tvivl 25/7), eller at pornobølgen havde toppet efter at friheden var kommet (Berl.Tid. 20/7) eller at der siden var sket et fald i seksualforbrydelsernes antal (Knud Thestrup Sjt 15/8, jfr. KD 22/8). Dette sidste blev dog bestridt, og ikke bare af Kristeligt Folkeparti (BEAW 8/8).

Andre forhold var medvirkende til det nye partis oprettelse, pornoens frigivelse havde allerede berøvet nogen tilliden til politikerne og tvivl var der vel allerede sået, da den nye læreruddannelseslov blev vedtaget (1967 493), hertil kom ret udbredte reaktioner mod en påstået kulturradikal dominans i radio og TV, ligesom skuffelse over den almindelige politik talte med. Derimod var der tilsyneladende forbløffende lidt kontakt med de folk, der ellers ivrede for at fastslå kirkens politiske forpligtelse.

Det lignede nok, at partiet kunne lægge ud med anbefaling af pastor C. Bartholdy (»Kristeligt Folkeparti« nr. 1, KD 7/8), og det syntes ikke at hæmme, at de mange fra modsat hold, som principielt måtte afvise en direkte sammenknytning af kristendom og politik også måtte gå imod et kristeligt parti, hvad enten man så på det som en mulighed for kristne eller som blev der taget patent på det kristne. Troen giver os ikke ideologisk visdom om mennesket til at skrive programmer efter, skrev professor Prenter (KD 23/6), ja, kristne partier forvansker det kristne budskab, pointerede professor K. E. Løgstrup (KD 31/10). Biskop Kvist fandt, at partiet burde være dødfødt, for kirken har ingen mening om politik og bør ikke have det, tilmed gav et nyt parti ikke større muligheder for at løse problemerne, end der var gennem de bestående (Dagbladet 12/11, jfr. Johs. W. Jacobsen IMT 244).

Men partiet voksede, uanset at dets politiske linie kun var ganske løst formuleret: Et parti i midten, fremtidsorienteret, bestemt af hensynet til helheden, ikke enkelte grupper, ud fra kristent broderskabs ånd (KD 13/5). I september udsendtes en programskitse til drøftelse blandt de ca. 2.000 medlemmer, det var præget af en stærk social bevidsthed. Her blev ægteskabet vurderet som en

guddommelig ordning; kristendomsundervisningen skulle give en dyb og grundig indlæring i »den kristne lære«; folkekirken skulle ændres, så den kunne yde en mere kvalificeret tjeneste i det moderne samfund, og der skulle gives mulighed for øget selvstyre, begyndende med menighedsrådene (»Kristeligt Folkeparti« nr. 2). Kristeligt Dagblad vurderede den politiske holdning: Partiet placerer sig i midten, omend nok en smule mere til højre end ventet (8/9, jfr. 7/9 ff.).

Ikke ret mange spåede partiet en fremtid, da man tog fat (dog Poul Erik Søe Information 2/4), sidst på året begyndte politikere alligevel at blive betænkelige (SjT 20/10, KD 30/12). Partiet vil udelukkende være til gavn for socialisterne, vidste den konservative Johs. Burgdorf, som advarede mod at blande dennesidig bestemt politik med kristendom, der er dette ene: Sjælens frelse og evighed hos Gud, når tiden her på jorden er omme. Kristus sagde jo selv: Mit rige er ikke af denne verden (KD 20/10). Andre, bl.a. kirkeministeren gik lige på. Et kristeligt parti er en bastard i politik, sagde han (AASt 4/10) og lagde siden til: Det er en »falsk varebetegnelse«, kommer partiet ind i Folketinget, begynder vanskelighederne for alvor. Hvordan vil det f.eks. stille sig til udryddelsen af kvægtuberkulose udfra et kristeligt standpunkt? (Liberal nr. 5). Det virkede lige modsat (t.eks. KD 5/1 71, JyPo 4/1 71 ff.), tilmed havde man set, hvordan partiets opkomst kunne blive brugt som argumentation i andre partier for ændringer i den retning, man ville.

Sådan mente også højskolelærer Poul Erik Søe. Han fandt, at de gejstlige bag partiet havde brudt en bestående våbenstilstand mellem kirke og samfund, og når den ene part gjorde det, så måtte han drage den konsekvens, at han meldte sig ud af folkekirken. Følgen af partiets oprettelse er, at de andre partier allerede stiller sig mere eller mindre helligt an. Og vent bare til valgkampen, fortsatte Søe, så vil alle love øget religionsundervisning, porno-loven revideret og at hash yderligere skal kriminaliseres, mens den amerikanske lov- og orden-politik indføres herhjemme (NB 30/10).

Søe frygtede, at partiet fik et godt valg, det ventede dets egne folk også: Spørgsmålet er om vi får 6 eller 10 mandater (SjT 24/9).

Nordiskt Institut för Kyrkohistorisk Forskning

av *Lars Österlin.*

Under de senaste åren har det internordiska samarbetet inom den kyrkohistoriska forskningen blivit utbyggt och intensifierat. Tanken på fördelarna med en sådan arbetsgemenskap bland Nordens kyrkohistoriker kom först upp vid den nordiska fakultetskonferensen på Krogerup i augusti 1964. Man menade, att det förutom de stora konferenserna för alla teologiska disciplinerna också borde finnas en möjlighet att samla forskare inom ett särskilt teologiskt ämnesområde. Då skulle man mer konkret kunna dryfta gemensamma problem och ta upp bestämda arbetsuppgifter.

Impulsen från Krogerup-konferensen ledde till ett möte i oktober 1965 på Lunds stiftsgård i Båstad. Detta möte betecknades som en »konferens för kyrkohistoria och praktisk teologi». Man sammanförde kyrkohistoria med praktisk teologi, eftersom det senare ämnet finns vid både de svenska och finska universiteten och i båda fallen står kyrkohistorien mycket nära. Konferensen i Båstad hade arrangerats av professor Sven Kjällerström i Lund tillsammans med docenten, numera domprosten i Lund, Per-Olov Ahrén. Det var en stor konferens för både äldre och yngre forskare inom alla historisk-teologiska ämnesområden. Deltagarförteckningen upptar inte mindre än 70 namn. Föreläsningarna och diskussionerna behandlade huvudsakligen metodfrågor och principiella problem beträffande definitionen och avgränsningen av de kyrkohistoriska disciplinerna. Konferensen bekostades till större delen av anslag som beviljats av Lunds teologiska fakultet ur Signe och Oscar Krooks fond, en fond ur vilken man för övrigt fick pengar till liknande konferenser under 1960-talet för nordiskt samarbete också inom andra teologiska ämnesområden.

Vid Båstad-mötet 1965 visade det sig, att det fanns ett allmänt intresse att göra det till en regelbundet återkommande tradition att hålla internordiska konferenser för kyrkohistorisk forskning. För detta ändamål valdes därför en stående kommitté, ett »Udvalg

for fællesnordisk kirkehistorieforskning». Initiativet härtill togs av professor Niels Knud Andersen, København, och han valdes till »Udvalgets formand». I denna egenskap sammankallade han nästa konferens, också den i Båstad, i augusti 1966. För de praktiska arrangemangen svarade den gången amanuensis Jørgen Thorgaard, København. Pengar fick man genom ett anslag ur Nordisk kulturfond. Sammankomsten begränsades till att gälla ett särskilt ämne nämligen 1800-talets väckelserörelser i Norden, och inbjudan gick ut endast till de kyrkohistoriker som kunde räknas som specialister inom detta fält.

Den principen kom att gälla också under de följande åren. De internordiska kyrkohistorikermötena blev specialistkonferenser och därmed också verkliga arbetssammanskomster. De anordnades inte bara för inbördes kontakt och diskussion utan också i direkt avsikt att ventilera och redovisa konkreta forskningsresultat. Efter Båstadkonferenserna 1965 och 1966 följde en konferens i Lund i juni 1967, anordnad av lundafakulteten, och en i Sigtuna vid månadsskiftet augusti–september 1968, anordnad av kyrkohistoriska institutionen i Uppsala under ledning av professor Sven Göransson. Ekonomiskt understöddes båda dessa möten ur Signe och Oscar Krooks fond i Lund.

Vid Sigtunakonferensen 1968 utvecklades denna nordiska forskargemenskap till en fast organisation: Nordiskt institut för kyrkohistorisk forskning (NIKFO). Detta institut fick en styrelse bestående av åtta personer, en ur vardera av de åtta teologiska fakulteterna i Danmark, Norge, Sverige och Finland, samt en sekreterare. Under åren 1968–1971 har styrelsen bestått av följande personer: professor Niels Knud Andersen, København, ordförande, docent Anders Pontoppidan Thyssen, Århus, professor Sven Göransson, Uppsala, professor Carl-Gustaf Andrén, Lund, vice ordförande, professor Einar Molland, Oslo, vice ordförande, fakultetslektor Andreas Aarflot, Oslo, professor Kauko Pirinen, Helsinki, professor Bill Widén, Åbo, samt som institutets sekreterare docent Lars Österlin, København och Lund. Institutets ledning och sekretariat var under dessa år förlagt till København. Med olika praktiska uppgifter biträdde de kyrkohistoriska institutionerna i København och Lund.

Institutets målsättning formulerades vid starten sålunda: »Det har som ändamål att inom vissa forskningsområden, lämpade för komparativa undersökningar och gemensamt planlagda arbeten,

medverka till en fri samordning av den kyrkohistoriska forskningen i Norden. Avsikten är att bland de kyrkohistoriska forskarna inom de teologiska fakulteterna i Norden inspirera till vetenskapliga konferenser och överläggningar samt att främja gemensamma vetenskapliga publikationer.» Avsikten har vidare – alltsedan det första Båstadmötet 1965 – varit att sammanföra äldre forskare, som redan publicerat sig inom ämnesområdet i fråga, med yngre kyrkohistoriker, som befinner sig mer eller mindre vid starten av sitt arbete. Konfrontationen mellan dessa båda kategorier har visat sig vara stimulerande. Genom den internordiska gemenskapen vidgas forskarkretsen. Vid varje enskild fakultet finns ju ofta bara någon enstaka eller i bästa fall några stycken företrädare för en särskild epok eller ämnesdel. På en nordisk fackkonferens kan man få tillfälle att diskutera sina problem med en relativt stor grupp av forskarkolleger. Åtskilliga ämnen har ju också en räckvidd som sträcker sig över alla de nordiska länderna och kräver därför gärna en komparativ internordisk belysning. I varje fall är metodfrågorna gemensamma. De nordiska forskarsammankomsterna har också alltid sin betydelse som tillfällen till inbördes information.

Ett ämne som omedelbart visade sig vara av intresse för en stor grupp av forskare i hela Norden var 1800-talets folkliga väckelser. Detta ämne behandlades vid tre konferenser på rad 1966, 1967 och 1968. Det skedde under olika aspekter – först väckelserörelsernas förhållande till nationalkyrkorna och därefter relationen mellan väckelserörelserna och kulturlivet. I båda fallen företer de fyra nordiska länderna en i stort sett likartad situation med lutherska folkkyrkor och en i äldre tider enhetlig, av lutherdomen präglad samhällsuppfattning och kultur. Här bröt väckelserna in med en ny kyrkoupplattning och med en mer eller mindre puritansk livsuppfattning och kulturkritik.

Materialen från konferenserna om 1800-talets väckelserörelser kunde till sist ställas samman till en volym med titeln »Väckelse och kyrka i nordiskt perspektiv». Det var huvudsakligen föreläsningarna vid konferensen i Båstad 1966, som därmed blev publicerade. Detta kunde dock ske först efter ett tämligen omfattande redigeringsarbete, som utfördes av docent Anders Pontoppidan Thyssen vid kyrkohistoriska institutionen i Århus. Boken utkom 1969 och utgjorde den första volymen i serien »Skrifter utgivna av Nordiskt institut för kyrkohistorisk forskning». Utom redaktören medverkade åtta författare, två från varje land: Frands Ole Over-

gaard, Jørgen Stenbæk, Paavo Kortekangas, Pekka Raittila, Andreas Aarflot, Terje Ellingsen, Carl-Henrik Martling och Bror Walan.

Boken *Väckelse ocu kyrka i nordiskt perspektiv* innehåller översikter över de nordiska väckelserörelserna, deras uppkomst, utveckling och utbredning, och utgör en sammanställning av tidigare forskning på området. Den har också försetts med utförliga litteraturlistor och register. Den har därigenom blivit en användbar uppslags- och lärobok. I fortsättningen har de olika projekten inom NIKFO dock inte syftat till att skapa liknande översiktsarbeten. De har i stället utformats som symposier för ventilering av primärforskning.

Den första sammankomsten som arrangerades av NIKFO var ett mindre symposium för forskare vid Københavns och Lunds universitet. Det hölls i maj 1969 på Fuglsang i Danmark och behandlade problem inom dansk och svensk psalmforskning. Det var denna gång blott en dansk-svensk konferens, men den var i gengäld tvärvetenskaplig, för både litteraturhistoriker och kyrkohistoriker. Den leddes av professor Niels Knud Andersen, København, och professorn i litteraturhistoria i Lund, Carl Fehrman. Huvudvikten lades vid reformationstidens och barockens psalmdiktning. Från dansk sida presenterades också den »Salme-registrant», som utarbetats vid Institut for dansk kirkehistorie i København under ledning av pastor Anders Malling. Dansk litteraturhistorieforskning representerades av professor Arthur Arnholz. Från Sverige bidrog icke blott litteraturhistoriker och teologer från Lund utan också psalmdiktaren, kyrkoherde Anders Frostensson, Stockholm, som redogjorde för det arbete för främjande av ny psalmdiktning, som utföres av Svenska hymnologiska institutet. Konferensen bekostades genom anslag ur »Clara Lackmanns fond för befrämjande av den skandinaviska samkänslan» och ur J. Oskar Andersens fond.

1969 startade NIKFO också två forskningsprojekt på längre sikt, ett under rubriken »Tradition och förnyelse. Reformationen i Norden» och ett annat betecknat »Nordisk lutherdom över gränserna. De nordiska nationalkyrkorna i 1900-talets konfessionella samarbete».

Reformationsprojektet inleddes med en konferens på Lejondal, Sverige bekostad genom ett anslag ur Danska statens humanistiska forskningsråd. Medverkande med föreläsningar var P. G. Lindhardt, Sven Kjollerström, Kauko Pirinen och Åke Andréén. Paral-

lellt med deras bidrag, som i första hand avsåg att ge översikter över forskningsläget, löpte en serie »forskningsrapporter» av yngre reformationshistoriker över särskilda problem i de olika nordiska ländernas reformationshistoria. Sådana bidrag lämnades av Erkki Kouri, Andreas Aarflot, Martin Schwarz Lausten, Thorkild Lyby Christensen och Kaj Mogensen.

Avsikten var att Lejondalskonferensen redan nästa år skulle följas upp med en konferens i Norge över samma tema. Då det inte lyckades att arrangera en sådan sammankomst i Norge, kom emellertid fortsättningen att fördröjas ända till februari 1971, då projektet trots allt kunde föras i hamn genom ett forskningsseminarium i Lund. Detta bekostades av lundensiska pengar, som beviljades av »Andreas Rydelius-stiftelsen». Denna sammankomst i Lund kunde förverkligas främst tack vare en energisk insats av professor Carl-Gustaf Andrén, Lund. Temat Reformationen i Norden kunde nu bli ytterligare belyst genom nya bidrag, fr.a. inom psalm- och liturgihistoria, kyrkorätt och frågor rörande kyrklig egendom och kyrkotukt. Föreläsare var Niels Knud Andersen, Helge Nyman, Åke Andrén, Bo Ahlberg, Jørgen Stenbæk och Kaj Mogensen. Också två humanister medverkade: rättshistorikern Gudmund Sandvik, Oslo, och musikhistorikern Folke Bohlin, Lund. Föreläsningarna vid reformationskonferenserna på Lejondal och i Lund kommer att sammanställas i en volym i NIKFO:s skrifserie under redaktion av Carl-Gustaf Andrén.

Det andra forskningsprojektet, Nordisk lutherdom över gränserna, avser att belysa de nordiska nationalkyrkornas förbindelser inbördes och deras relationer till internationella enhetsrörelser samt deras ställning i den kulturella och politiska utvecklingen. Dessa ämnen har behandlats av en mindre forskargrupp av yngre kyrkohistoriker i Sverige och Finland under ledning av docenterna Eino Murtorinne, Helsingfors, och Lars Österlin, København och Lund. Gruppen har haft två sammankomster, en i København 1969 och en i Båstad 1970. Vid båda tillfällena var utom de direkt medverkande också forskare närvarande från Danmark och Norge och dessutom representanter från Lutherska Världsförbundets teologiska avdelning i Genève. Initiativet till detta arbete hade nämligen bl.a. kommit från Lutherska Världsförbundet teologiska ledning i Genève, där man länge sett behovet av en kvalificerad forskning rörande det lutherska samarbetet i detta århundradet. LVF:s teologiska avdelning bidrog också med ett ekonomiskt anslag till

den nordiska forskargruppen för sammankomsten i København 1969. Liknande arbeten har sedan dess påbörjats med grupper av universitetsteologer dels i Tyskland, dels i USA, i båda fallen inspirerade av den start, som gjorts inom det nordiska institutet. För det fortsatta arbetet har detta projekt inom NIKFO fått medel ur Signe och Oscar Krooks fond i Lund. Tryckningsbidrag för publicering av gruppens forskningar har beviljats av Svenska statens humanistiska forskningsråd. Boken kommer att tryckas i NIKFO:s skriftserie under redaktion av Lars Österlin. De medverkande är dessutom Eino Murtorinne, Karl Gustav Hammar, Jarl Jergmar, Bengt Wadensjö, Torsten Kälvemark och Bo Bergström. I ett fortsatt gemensamt arbete kommer bl.a. att belysas den nordiska samverkan inom världsmmissionen och inom kyrkohjälp och U-landsbistånd. Därvid kommer också danska och norska bidrag att få en framträdande plats. Ett nytt arbetsseminarium planeras till hösten 1971 i Helsingfors.

I Finland kommer detta år också att startas ett nytt forskningsprojekt i NIKFO:s regi, ett seminarium under temat »Kyrkan i det moderna samhället». Detta kommer att läggas upp som en långre sammankomst för forskarutbildning inom ramen för den s.k. nordiska sommarskolan.

I detta läge har man också sett det naturligt att låta centrum för verksamheten inom NIKFO flytta från København till Helsingfors. I samband med forskningsseminariet i Lund i februari 1971 hölls sammanträde med NIKFO:s styrelse, och därvid avgick det hittillsvarande presidiet med Niels Knud Andersen, ordförande, Carl-Gustaf Andrén, vice ordförande och Lars Österlin, sekreterare. Till nytt presidium utsågs Kauko Pirinen, ordförande, Sven Göransson, vice ordförande, och Pekka Raittila, sekreterare. Traditionen med det internordiska samarbetet inom den kyrkohistoriska forskningen synes vara fast etablerad, och man kan se fram emot en ny, givande arbetsperiod.

Forfatternes adresser:

Arkivar, cand. mag. *Jørgen Nybo Rasmussen*
Vestervang 41, 3460 Birkerød

Afdelingsleder, dr. theol. *Knud Banning*
Bøgholmen 35, 2840 Holte

Fil. dr. *Tore Nyberg*
Kørupvænget 7, I, 5000 Odense

Biskop *Dick Helander*
Föreningsgatan 39, 41127 Göteborg, Sverige

Sekretær, cand. theol. *Kaj Mogensen*
Vestre Teglværksvej 8, Kattehale, 3460 Birkerød

Sognepræst *Arne Pedersen*
Råby, 8985 Dalbyover

Provst *Carl Trock*
4200 Sønderup pr. Slagelse

Docent, theol. dr. *Lars Österlin*
Finnigatan 10, Lund, Sverige

Bibliotekar *Anne-Grethe Lausten*
Tjørnevej 23, 2970 Hørsholm

Register

Ved Anne-Grethe Lausten

- Abrahamsen, Erik, 75, 100, 106, 126.
Achelis, Th., 104.
Ahlberg, Bo, 219.
Ahrén, Per-Olov, 215.
Alexander d. VI, 11.
Allen, C. F., 17.
Allerød, 203.
Almunge, 63.
Amberge, Johannes, 19 f.
Andersen, F. V., 133.
Andersen, Henry, 188.
Andersen, J. Leer, 187.
Andersen, J. Oskar, 1.
Andersen, K. Meier, 206.
Andersen, Niels Knud, 76, 101–103,
216, 218, 219–220.
Anderslöv, 32.
Andrén, Carl-Gustav, 216, 219 f.
Andrén, Ake, 218 f.
Anne af Bretagne, 9.
Antvorskov, 109.
Aquitanien, 23.
Arendt, Rudolph, 196, 199, 202.
Arnholz, Arthur, 218.
Askov, 131 f., 175–176.
Asmund, Johannes, 190–191.
Aurelius, Bengt, 65.
Aurelius, Erik, 65.
- Backmund, N., 53.
Bahus slot, 17.
Ballerup, 35, 191.
Bang, A. Chr., 67, 91–92.
Bartholdy, Chr., 210, 213.
Baun, Chr., 206.
Beatrix de Sylva, 22.
- Beck, Vilhelm, 167, 171.
Becker, J. P., 136, 139.
Beckett, Fr., 31, 34 f., 40.
Belgien, 12.
Benedict, Lorenz, 79.
Penzing, J., 69.
Berg, Claus, 15.
Bergsjö, 63.
Bergsma, Johannes, 102, 112–115, 121.
Bergström, Bo, 220.
Bertelsen, Ole, 198.
Beyer, Frode, 195.
Birkedal, Vilhelm, 134, 137, 161.
Birkerød, 31 f., 41 f.
Biørn, Svend, 176.
Bjerre, J. J., 136.
Bjørnbak, Lars, 154, 159.
Bjørnstrup, 165–166.
Blædel, N. G., 149.
Bohlin, Folke, 63, 69, 219.
Bollerup, 37, 42.
Bonaventura, 8, 15.
Bonnievie, E. Rørdam, 205.
Bonnus, Hermann, 71.
Bork, Rasmus, 67, 93.
Borgbjerg, F., 166.
Borby, 33, 41.
Borregaard, Svend, 100, 108, 115, 119,
122, 126.
Bosinski, Gerhard, 102.
Bourges, 9.
Brammer, C. B., 141.
Brandt, C. J., 75, 77.
Braunschweig, 113.
Bregninge, 40.
Bremen, 89.

- Brenk, Beat, 27.
 Brix, Hans, 75, 156.
 Brix, Harald, 165.
 Broager, 37.
 Brogaard, Søren, 205.
 Bruun, Chr., 77.
 Bruun, Henry, 156.
 Brügge, 22.
 Brøndum, Jens, 194.
 Brøndum kirke, 38.
 Brøndum, L., 188–189.
 Bugenhøgen, Johan, 65, 84, 93–98,
 102–106, 112–114, 119–125, 128.
 Bureus, J. T. A., 69.
 Burgderf, Johs., 181, 183–184, 214.
 Bülow, J. J., 149–150.
 Bøgh, Jørgen, 175–176, 192–193, 195.
 Børglum, 49, 51.
 Baagø, Knud, 195.
 Båstad, 37, 215.
- Catharina af Aragonien, 9.
 Cavallin, Sam., 7.
 Chastel Guy, 8.
 Christensen, H. Dons, 187–189, 192,
 208.
 Christensen, J. Dalum, 206, 210.
 Christensen, Jacob, 211.
 Christensen, Poul Nepper, 189.
 Christensen, Thorkild Lyby, 219.
 Christian d. II, 1–24.
 Christian d. III, 104–106.
 Christiansen, Henrik, 192, 195.
 Christiansen, Ole, 199.
 Christine, dansk dronning, 15, 20.
 Clausen, Johannes, 141–142.
 Cognac, A. M., 27.
 Colijn, Isak, 6, 59, 66.
- Dal, Erik, 63, 66 f., 74–76, 81 f., 100.
 Damgaard, A., 140, 143.
 Damgaard, Aage, 176.
 Damsholt, Nanna, 47.
 Damsgaard, Kr., 183.
 Daugaard, J. B., 45.
 Davidsen, Andreas, 212.
 Davidson, Åke, 76.
 Diderichsen, Børge, 187, 189.
- Dietrich, Veit, 83, 89, 90.
 Dinesen, Palle, 198.
 Doelle, Ferdinand, 13.
 Drewes, G. M., 26.
 Due, Gunhild, 204.
 Dyveke, 20.
- Egtved, 38.
 Elisabeth af Habsburg, 20.
 Ellingsen, Terje, 218.
 Engberg-Pedersen, H., 175–176.
 Engelstoft, C. T., 83.
 England, 12.
 Erichsen, Sv., 68.
 Eriksson, Knut, 46.
 Erlingsson, Magnus, 45.
 Esbjerg, 209.
 Eskil, ærkebiskop, 45.
 Eskilsø, 55.
 Esrom, cistercienserklosteret i, 49, 51.
 Esthorn, S., 93, 95.
 Everlöf, 40.
 Eystein, ærkebiskop, 45.
- Fanefjord, 40.
 Favsing, 38.
 Fehrmann, Carl, 218.
 Fibiger, A., 168–170.
 Fjälkinge, 39.
 Flandern, 22.
 Flensborg, 6, 8.
 Fleron, W., 165.
 Fog, C. J. H., 134.
 Fog, Carl, 141.
 Frankrig, 11 f.
 Frans af Assisi, 20.
 Fredericia, 159, 163.
 Frederik d. I, 102.
 Frederiksen, Knud, 181, 183.
 Frederikshavn, 191.
 Friis, Kr., 199.
 Frostensson, Anders, 218.
- Gad, C. S., 136, 140, 141, 143.
 Gaehtgens, Wolfgang, 102.
 Gallén, J., 5, 46.
 Gamrath, P., 76.

- Gandersheim, 4, 13.
 Geleff, P., 154, 156–159.
 Gentofte, 203.
 Gierow, Krister, 65, 76, 83, 91–94.
 Gimlinge, 35.
 Ginnerup, Jørgen, 175.
 Gislöv, 37.
 Gjerrild, 40.
 Gladsaxe, 203.
 Glahn, H. E., 146, 202.
 Glenthøj, Jørgen, 206.
 Glimlius, Niels, 64.
 Glostrup, 191.
 Gozvin, 49.
 Granlund, Hanne, 208.
 Gravesen, Willy, 198.
 Gravius, Idzard, 17 f.
 Grundtvig, N. F. S., 130, 148.
 Græsholt, Th., 198, 203, 208, 212.
 Grønby, 32, 41.
 Grønland, 194.
 Gualöv, 39.
 Guldholm kloster, 50, 54.
 Gundslev, 30, 43.
 Gunnersen, Birger, 17.
 Gustav Vasa, 69.
 Guttervitz, Andreas, 69.
 Göransson, Sven, 216, 220.
 Göteborg, 63.

 Haderslev, 106, 115, 151.
 Hamborg, 113.
 Hammar, Karl Gustav, 220.
 Hans, konge af Danmark, 15.
 Hansen, Holger Bernt, 131.
 Hansen, J. Friis, 168.
 Hansen, M. Mørk, 140–141.
 Hansen, P. Falk, 211.
 Hartling, Paul, 180–181, 211.
 Hedberg, A., 73.
 Heimbucher, Max, 11.
 Heinrich den Yngre af Braunschweig-Wolfenbüttel, 14.
 Heinrich den Ældre, 13.
 Helander, Dick, 61.
 Helgesen, Poul, 21.
 Helleskov, Fl., 178.
 Helsingør, 12.
 Helweg, L., 75, 77.
 Helweg-Larsen, P., 167–169.
 Hennings, Ludwig, 13.
 Henrik d. II, 36.
 Henrik d. VIII, 9.
 Henry, Francoise, 27.
 Hereford, 89.
 Herford, 121.
 Hermansen, Carl, 195.
 Hermansen, Gunnar, 201.
 Hierta, Per, 64.
 Hjerrild, C. F., 194.
 Hjerring, 159.
 Hoff, V. J., 137.
 Holm, K. C., 184, 205, 210.
 Holm, Peder, 95.
 Holmberg, G., 185.
 Holzapfel, H., 5.
 Honoré, Paul, 210.
 Horn, Svend, 212.
 Horrebøw, 153.
 Horsens, 158.
 Horstmann, Johs., 209.
 Hyldahl, Niels, 202.
 Høegh-Guldberg, provst, 141.
 Hög, 63.
 Høirup, Henning, 185, 186, 193, 206.
 Højby, 34, 43.
 Højby, Sigurd, 204.
 Højen, Peder, 200.
 Højlund, Asger, 199.
 Hørdum, C., 156–157, 172.

 Ihm, C., 25.
 Ipsen, J. J., 160, 167.
 Island, 61.
 Islev, 191.

 Jacobsen, Johannes W., 202, 212 f.
 Jacobsen, Lis, 67, 76, 83, 91–94.
 Jarnigon, Guilhelms, 22.
 Jeanne de France, 8.
 Jensen, Erik, 189, 193, 210, 212.
 Jensen. Folle, 19.
 Jensen, Jens Peter, 211.
 Jensen, Naamen, 19.
 Jensen, S. E., 166.
 Jergmar, Jarl, 220.

- Jespersen, Niels, 100, 115, 120.
 Jessen, P., 27.
 Jetsmark, 37.
 Johannes, abbed, 53.
 Johannesson, Gösta, 102.
 Johannis, Laurentius, 12, 15, 19.
 Johansen, Chr., 155.
 Johansen, N., 147–148, 152–153, 160, 162.
 Johnsen, A. O., 45.
 Julius d. II, 13, 17.
 Jungmann, J. A., 115.
 Jørgensen, A. D., 104.
 Jørgensen, Ellen, 30.
 Jørgensen, Poul Henning, 192.

 Kampe, Vincens, 21.
 Kantz, Kaspar, 102.
 Karl, biskop af Hamar, 15.
 Karl d. V, 2, 22 f.
 Karl d. VIII, 8 f.
 Karlstad, 63.
 Kent, Harald, 105.
 Kierkegaard, Søren, 147, 149, 155, 161–162.
 Kingo, Th., 79.
 Kirke-Hyllinge, 39, 41.
 Kjollerström, S., 76, 101, 215, 218.
 Klein, E. W., 153, 159.
 Klemens, kirken i, 38.
 Knudsen, H., 120.
 Knudsen, Poul Bendix, 194.
 Knudsen, Thomas, 79.
 Knudsen, P., 156–157.
 Knufflock, Poul, 90.
 Koch, Bent A., 176.
 Koch, Bodil, 184–185, 211.
 Koch, Hal, 45.
 Koch, P. C., 150, 151 f.
 Kolde, Th., 112.
 Kolding, 142, 159.
 Kolsrud, O., 46.
 Kongsted, 41 f.
 Kornerup, Bjørn, 76, 83, 95, 106, 109, 126.
 Kortekangas, Paavo, 218.
 Kouri, Erkki, 219.
 Kragh, Th. V., 202.

 Krarup, Søren, 177, 196, 212.
 Krarup, Vilhelm, 177.
 Kretzenbacher, L., 27.
 Kringelbach, G., 156.
 Kristensen, Jørgen, 197.
 Krogerup, 215.
 Kruuse, Jens, 202.
 Krøger, Asswerus, 58 f., 69, 80, 90, 95, 98.
 Kungahälla, 49, 51.
 Kvist, Hans, 174, 175, 213.
 Kvist, Vagn, 177.
 Kyndal, Erik, 195, 200, 201.
 Künstle, Karl, 25.
 Kälvemærk, Torsten, 220.
 Kävlinge, 39.
 København, 11, 68 f., 143, 155, 164, 192, 209.
 Köln, 89.

 Lagerlöf, Erland, 36.
 Lambertsen, J., 152.
 Lammers, G. A., 151–152.
 Lange, C. C. A., 45.
 Lange, H. O., 82, 167 f.
 Lange, Morten, 184, 191.
 Langebek, Jacob, 46.
 Langeland, 141.
 Larsen, Aksel, 182.
 Larsen, Ejnar, 177.
 Larsen, Emil, 147.
 Larsen, Helge, 203.
 Larsen, J., 148.
 Larsen, Thomas, 159.
 Larsson, Erik, 66.
 Iasalles, P., 161.
 Lausten, M. Schwarz, 83, 91, 219.
 Leege, Waldemar, 102.
 Leinberg, K. G., 45.
 Leipzig, 72.
 Lejondal, 218.
 Leo d. X, 8, 23.
 Leth, Andreas, 134.
 Lidegaard, Mads, 194.
 Liedgren, E., 77.
 Lilleør, N. C., 200.
 Lindberg, Niels, 134.
 Lindbæk, Johs., 6, 20.

- Lindegaard, Olav, 190, 195.
 Linderöd, 37.
 Lindhardt, P. G., 130–131, 147, 170,
 172, 174, 179, 189, 191–192, 218.
 Lindquist, David, 76.
 Linge, Lars, 73.
 Linköping, 89.
 Lissner, Viggo, 194.
 Lorenzen, C. N., 140.
 Ludvig d. XII, 8 f.
 Lund, 49, 53, 218.
 Lundgren, B., 66.
 Luther, Martin, 6, 20, 63, 68, 70, 81,
 83, 91, 93, 98, 102, 109, 152.
 Lybæk, 17, 58, 71 f., 82, 89, 113.
 Løgstrup, K. E., 213.
 Løgstrup, Th., 171.

 Madsen, Peder, 139 f.
 Madsen, W. Westergaard, 190, 193,
 200, 202.
 Magdeburg, 77, 89, 90.
 Maillard, Olivier, 8.
 Mainz, 89.
 Mâle, É., 27.
 Maliniemi, 65.
 Malling, Anders, 76–77, 107, 109, 111,
 115, 120, 125, 128, 218.
 Malmø, 77.
 Margrethe af Østrig, 22, 24.
 Martling, Carl-Henrik, 218.
 Marx, Karl, 161.
 Maximilian, 13.
 Mexico, 22.
 Meyer, Bernhard, 121.
 Meyling, H. E., 133.
 Michl, J., 25.
 Mogensen, Kaj, 219.
 Molland, Einar, 216.
 Moller, O. H., 6.
 Monbjerg, A., 158.
 Monrad, D. G., 143.
 Morsing, Tage, 196.
 Morten Maler, 35, 41.
 Mortensen, Claus, 77–78, 124.
 Murray, C. A., 65.
 Murtorinne, Eino, 219–220.
 Musculus, A., 112.

 Mygind, A. J. H., 171.
 Mühlberg, 14.
 Müller, H. C. D., 139.
 Müller, Johannes, 209.
 Mynster, J. P., 67, 91.
 Müntzer, Th., 102.
 Møller, C. V. V., 164.
 Møller, E. Høyer, 141.
 Møller, Lars P., 151.
 Møller, Lis, 211.
 Møller, Niels, 72, 75, 80.
 Møller, Orla, 183, 191, 204.
 Møller, Poul, 177, 182, 192.
 Møller-Christensen, Vilh., 46.

 Neimānas, H., 206.
 Nicolai, Gilbert, 2 f.
 Nidaros, 89.
 Nielsen, Chr. L., 141.
 Nielsen, Frederik, 139, 164.
 Nielsen, Johan, 212.
 Nielsen, J. Birkedal, 177, 182, 199, 203.
 Nielsen, K. Axel, 211.
 Nielsen, Knud, 192.
 Nielsen, Lauritz, 59 f., 66, 72, 75,
 96–99.
 Nielsen, Svend Aage, 199, 206.
 Nilsson, L., 45.
 Nissen, A. C., 167–169.
 Norrköping, 63.
 Norvin, William, 47.
 Nr. Herlev, 39.
 Nutzhorn, H., 75.
 Nyberg, Tore, 48.
 Nyerup, C., 66, 74.
 Nyerup, R. E., 74.
 Nykøbing Falster, 142.
 Nyman, Helge, 219.
 Nymark, Johs., 198.
 Nürnberg, 101.
 Næstved, 19.
 Næstved, benediktinerklosteret i,
 49, 54 f.
 Nørfelt, Aage, 177, 213.
 Nørgaard, Svend Aage, 199.
 Naamensen, Lütke, 6.

 Ochsner, Knud, 209.

- Odense, 6, 11, 15, 67 f., 176, 209.
 Olesen, Ravn, 200.
 Oloffson, Nils, 61, 68, 73, 98.
 Olsen, Peder, 13.
 Ortved, E., 46.
 Oslo, 17.
 Overgaard, Frands Ole, 217.
- Palladius, Niels, 83, 89.
 Palladius, Peder, 67, 76, 83–85, 88,
 91–94, 97–98, 106–113, 116.
 Panofsky, Erwin, 28.
 Paludan-Müller, Jens, 132–133, 139,
 142, 144.
 Paulli, J. P., 140.
 Pedersen, A. Pilgaard, 208.
 Pedersen, Arne Brandt, 175.
 Pedersen, Arne Fog, 180–181, 184,
 186, 214.
 Pedersen, Christiern, 105, 109–111.
 Pedersen, Gerhard, 198.
 Perry, P., 27, 29.
 Petersen, Bent Vilslev, 210.
 Petersen, N. M., 30.
 Petersen, P. N., 142.
 Petri, Laurentius, 63.
 Pihl, S., 153.
 Pinborg, Jan, 2.
 Pio, L., 152, 156, 158–159, 162, 165.
 Pirinen, Kauko, 216, 218, 220.
 Pisa, 13.
 Plum, Niels Munk, 131.
 Pommern, 112, 121.
 Pontoppidan, E., 78.
 Pontoppidan, Morten, 131.
 Poulsen, S. H., 76, 83, 100, 116, 129.
 Prémontéré, 49.
 Prenter, Regin, 199, 213.
 Preussen, 103.
 Paaske, Fr., 27.
- Quinones, Franciscus, 23.
- Rabastens, 12.
 Rahbek, K. C. L., 66, 74–77.
 Raittila, Pekka, 218, 220.
 Randers, 6, 141, 159.
 Rasmussen, Holger, 40.
 Rasmussen, Karl Max, 205.
 Reintoft, Hanne, 177–178, 204.
 Reiter, Poul J., 2.
 Rendtorff, C., 198.
 Renvali, P., 57.
 Repsdorph, S. M., 136–137.
 Rhyzelius, A. O., 45.
 Ribe, 8.
 Richolff, Jørgen, 63, 69 f., 80, 90.
 Riehl, B., 27.
 Riemann, Peter, 177, 178, 196, 197,
 202, 210.
 Riisgaard, B., 182.
 Riishøj, Axel, 192.
 Riising, Anne, 36, 44.
 Rimbo, 63.
 Riom, 7.
 Rodez, 23.
 Roesen, Aug., 183, 190, 194.
 Roesen, Børge, 174, 175.
 Rom, 25.
 Roosval, J., 36.
 Rosendal, Niels E., 210.
 Roskilde, 132, 143, 172, 197.
 Roskilde, Helligtrekongerskapellet i, 15.
 Rostbøll, Erik, 200.
 Rostock, 72, 77, 102.
 Roswitha, 13.
 Rothe, C., 134, 140, 142–144.
 Rothe, W., 83, 86.
 Rousseau, J.-J., 153.
 Rouscell, Aage, 52.
 Rudbeck, G., 61, 64.
 Rudbeckius, J. P., 63.
 Rudelbach, A. G., 75.
 Rydbeck, Monica, 38.
 Rydbeck, Otto, 33, 40.
 Röddinge, 40.
 Røn, F., 78.
 Rørdam, H. F., 91, 100, 105–106, 140.
 Rørdam, Th. Skat, 133, 139, 146.
- Sadolin, Jørgen Jensen, 104.
 Sallander, H., 69.
 Salomonsen, Per, 174, 177–179,
 192–193.
 Salzburg, 89.
 Samuelsen, Ole, 183–184.

- Sankt Christoforus, 39.
 Sankt Georg, 27, 38 f.
 Sankt Laurentius, 33.
 Sankt Nicolaus, 31, 38.
 Sankt Olov, 33, 40.
 Sankt Peter, 33.
 Sarum, 89.
 Scavenius, Jacob, 130.
 Scharling, C. T., 195.
 Scharling, P., 136.
 Schiøler, G., 199.
 Schiørring, Niels, 76.
 Schmid, Toni, 45.
 Schousboe, V. C., 132, 140.
 Schrøder, Ludvig, 137.
 Schück, A., 46.
 Schwerin, 17.
 Secher, V. A., 74.
 Sedgwick-Behrend, 82.
 Seidelin, Anna Sofie, 202.
 Severinsen, Peder, 75, 80, 85, 100, 126.
 Sigbrit, 20.
 Sigismund, 73.
 Simonsen, Cederfeld de, 143.
 Sjöholm, G., 61.
 Skamstrup, 33.
 Skara, 89.
 Skivarp, 38, 43.
 Skou, J. C. C., 141.
 Skov, Helge, 199.
 Skærum, 38.
 Slangerup, 50.
 Slesvig by, 17, 49, 54, 89.
 Slüter, Joachim, 70, 102.
 Smith, Gina G., 50.
 Smitt, Asger, 195.
 Snoilsky, 82.
 Solrød, 191.
 Sommer, Mogens Abraham, 147, 150,
 152–155.
 Spangenberg, Johs., 83.
 Spanien, 22.
 St. Geneviève, 49.
 St. Hammar, 37.
 Stangerup, Henrik, 174.
 Stausholm-Fisker, Tage, 200.
 Stedingk, S. von, 62, 63.
 Steidl, F. D., 8.
 Stenbæk, Jørgen, 218 f.
 Stephens, Florence, 60.
 Stephens, Georg, 29.
 Stockholm, 58, 99.
 Strassburg, 70, 101.
 Strängnäs, 89.
 Strøm, G., 142.
 Svahnström, Gunnar, 36.
 Swane, J., 170.
 Säby, 46.
 Söderberg, G., 36.
 Søe, N. H., 192.
 Søe, Poul Erik, 214.
 Sølvhøj, Hans, 202.
 Sørensen, Asger, 201.
 Sørensen, N. E., 210.
 Sørensen, N. P., 156.
 Sørensen, Søren, 100–101, 107.
 Tarmiainen, 65.
 Tausen, Hans, 58 f., 106.
 Teislev, Rich., 176.
 Thestrup, Knud, 211, 213.
 Thisted, 141.
 Thodberg, Chr., 175, 188, 202.
 Thomsson, Hans, 74–79, 97.
 Thorgaard, Jørgen, 216.
 Thorsen, S. V., 166.
 Thun, Egon, 39.
 Thyssen, Anders Pontoppidan, 131,
 131, 216, 217.
 Tidemand, Peder, 90, 96–97.
 Tjalve, Gunner, 178, 207.
 Toncher, L., 157.
 Tranholm-Mikkelsen, 196.
 Trier, 89.
 Trott, Eva von, 14.
 Trugot, biskop, 52.
 Tuse, 39.
 Tveje Merløse, 39.
 Tybjerg, 36.
 Tyskland, 13.
 Udbyneder, 38.
 Ulsdal, Paul, 206.
 Uppsala, 58, 89, 99.
 Urne, Lage, 18.

- V. Nöbbeløv, 32.
 V. Sallerup, 35.
 Wadensjö, Bengt, 220.
 Vadum, 38.
 Walan, Bror, 218.
 Valeur, J. C. R., 142.
 Valkendorf, Erik, 17–18.
 Vallinkoski, J., 65.
 Vamlingbo, 36.
 Vandvik, E., 51.
 Varming, Kai, 205.
 Weibull, Lauritz, 45.
 Vejerslev, 142.
 Verden, 17.
 Vestervig, 49, 51.
 Westman, K. B., 45.
 Wiberg, Bertil, 188, 195.
 Viborg, 191.
 Widding, S., 75, 100, 113, 115.
 Widén, Bill, 216.
 Wiegell, Saxo W., 164.
 Wienberg, Karl Erik, 198.
 Vigerius, Marcus, 17–18.
 Wiinblad, E., 166.
 Wilhelm, abbed, 45 f.
 Vingaard, Hans, 76.
 Winther, A., 160, 165.
 Virum, 202.
 Wittenberg, 86, 89, 101, 103, 112, 114.
 Von, L., 171.
 Vormordsen, Frantz, 101, 113,
 115–116.
 Voss, Georg, 27.
 Vridsløse, 158.
 Wüst, Ernst, 25.
 Wæрге, Johs., 198.
 Västerås, 63, 89.
 Zeuthen, Fr., 141.
 Zieger, Andreas, 103.
 Zimmermann, F. L., 152.
 Æbeltoft, 203.
 Ö. Vemmerlev, 39.
 Ørsted, H. C., 153.
 Østergaard, K. Høgsbro, 131, 142.
 Østergaard-Nielsen, H., 174.
 Österlin, Lars, 216, 219–220.
 Aagaard, Johannes, 190, 197–198,
 200–201.
 Ålborg, 138 f., 143, 155, 159, 186, 191,
 203, 209.
 Aarflot, Andreas, 216, 218, 219.
 Århus, 155, 163, 186, 194, 192, 201,
 209.
 Århus, domkirken i, 37.

Rabatordning:

Opmærksomheden henledes på, at alle medlemmer af »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« kan forudbestille de fleste skrifter, der udsendes af København Universitets Institut for dansk Kirkehistorie, og derved opnå en rabat på ca. 33%. Meddelelse om, hvilke bøger, der kan forudbestilles, følger sædvanligvis med Kirkehistoriske Samlinger. Efter forudbestillingsfristens udløb ekspederes bøgerne kun af G. E. C. Gad's forlag, og kan kun købes i boghandelen til almindelig bogladepris. Det må forudses, at enkelte skrifter, som helt eller delvis bekostes af forfatterens eller udgiverens egne midler, kan blive undtaget fra rabatordningen. På disse skrifter vil der ikke blive udsendt subscriptionsindbydelser. Desuden gøres medlemmerne opmærksom på, at Selskabet ligger inde med diverse årgange af tidligere udsendte Kirkehistoriske Samlinger fra året 1857 ff. Henvendelse herom rettes til Selskabets sekretær, Institut for dansk Kirkehistorie, Vodroffsvej 8, 1900 København V.